

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ЗАКЛАД
«ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ імені К. Д. УШИНСЬКОГО»

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

СМІРНОВ СЕРГІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК: 378:371.134+629.5.072.8

ДИСЕРТАЦІЯ
ФОРМУВАННЯ КОНКУРЕНТОЗДАТНОСТІ МАЙБУТНІХ
СУДНОВОДІВ У ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ У
МОРСЬКИХ ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Спеціальність: 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти

Педагогічні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ С. В. Смірнов

Науковий керівник: Линенко Алла Францівна, доктор педагогічних наук,
професор

Одеса – 2018

АНОТАЦІЯ

Смірнов Сергій Володимирович. Формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки у морських закладах вищої освіти. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі спеціальності 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти». – Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Одеса, 2018.

У дисертації досліджено проблему формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки у морських закладах вищої освіти, що дозволило обґрунтувати та побудувати модель забезпечення цього процесу, розробити й експериментально перевірити педагогічні умови в системі професійної підготовки курсантів, майбутніх судноводіїв.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати й експериментально апробувати педагогічні умови формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки у морських закладах вищої освіти.

Наукова новизна дослідження. Уперше: досліджено проблему формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки у морських закладах вищої освіти; науково обґрунтовано сутність і структуру феномена «конкурентоздатність майбутнього судноводія», що розуміється як складне динамічне утворення, яке характеризує рівень кваліфікації фахівця морського флоту, сукупність адаптивно-стимулювального, когнітивно-операційного, особистісно-самооцінного компонентів, які відображають професійні знання, уміння, навички, особистісні якості, прагнення до постійного саморозвитку, спрямованих на успіх конкурентного суперництва при освоєнні вітчизняного та міжнародного ринку праці. Виявлено критерії (акомодаційно-спонукальний, змістово-процесуальний, суб'єктно-рефлексивний) з відповідними показниками; схарактеризовано рівні (високий, достатній,

задовільний, низький) зазначеної конкурентоздатності; науково обґрунтовано педагогічні умови формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки у морських закладах вищої освіти (актуалізація мотиваційного потенціалу освітнього середовища морського закладу вищої освіти щодо формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв; спрямування змісту навчальних предметів на формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв; стимулювання професійного саморозвитку курсантів). Уточнено поняття «конкурентоздатність», «освітнє середовище морського закладу вищої освіти», «підготовка майбутніх судноводіїв у морському ЗВО», подальшого розвитку набули теорія і методика підготовки майбутніх судноводіїв у морському закладі вищої освіти.

Практична значущість дослідження полягає в розробці діагностувальної та експериментальної методик формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки у морському закладі вищої освіти, елективного спецкурсу «Основи формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв» у межах педагогічної майстерні. Матеріали дослідження можуть використовуватись у морських закладах вищої освіти під час викладання фахових дисциплін, що слугуватиме основою в написанні навчальних програм, науково-методичних посібників з питань підготовки конкурентоздатних судноводіїв у морських закладах вищої освіти, а також у ході написання курсових, магістерських робіт, для розроблення спецкурсів і семінарів у системі підвищення кваліфікації судноводіїв.

У першому розділі **«Теоретичні засади формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки у морських закладах вищої освіти»**, проаналізовано стан дослідження проблеми формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки у морських закладах вищої освіти, уточнено зміст понять «конкурентоздатність», «освітнє середовище

морського закладу вищої освіти», «підготовка майбутніх судноводіїв у морському закладі вищої освіти».

Визначено, що конкурентоздатність – це цілісне інтегральне утворення особистості, що спрямоване на досягнення успіху в соціумі, в професійній діяльності в умовах цивілізованого суперництва з суб'єктами, які домагаються таких саме цілей, і яке засноване на постійному саморозвитку, комплексі знань, умінь, навичок, особистісних якостей.

Конкурентоспроможність розуміємо як спроможність товарів чи фірм витримувати конкуренцію в порівнянні з аналогічними об'єктами в умовах певного ринку.

Конкурентоздатність майбутнього судноводія розуміється як складне динамічне утворення, що характеризує рівень кваліфікації фахівця морського флоту, сукупність адаптивно-стимулювального, когнітивно-операційного, особистісно-самооцінного компонентів, які відображають комплекс професійних знань, умінь, навичок, особистісних якостей, прагнення до постійного саморозвитку, спрямованих на успіх конкурентного суперництва при освоєнні вітчизняного та міжнародного ринку праці.

Освітнє середовище морського закладу вищої освіти в контексті формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки розуміється як частина соціокультурного простору, зона взаємодії освітніх систем, їх елементів, стандартів освіти, освітніх матеріалів і засобів, а також суб'єктів освітнього процесу, яка заснована на принципах позитивного суперництва, змагання і спрямована на підвищення якості професійної теоретико-практичної підготовки курсантів, а також їхнього особистісного розвитку.

З'ясовано, що підготовка майбутніх судноводіїв у морському ЗВО - це цілеспрямований, динамічний, організований освітній процес освоєння і накопичення курсантами професійних знань, умінь, навичок, розвинених необхідних особистісних якостей, досвіду плавальної практики згідно з кваліфікаційними характеристиками фахівців означеної сфери та стандартів,

що визначаються Міжнародною морською організацією (ІМО).

Визначено й обґрунтовано структуру феномена «конкурентоздатність майбутнього судноводія», що містить три взаємопов'язаних компоненти (адаптивно-стимулювальний, когнітивно-операційний, особистісно-самооцінний).

Доведено, що формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки у морських закладах вищої освіти відбувається ефективно, якщо реалізуються такі педагогічні умови: актуалізація мотиваційного потенціалу освітнього середовища морського закладу вищої освіти щодо формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв; спрямування змісту навчальних предметів на формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв; стимулювання професійного саморозвитку курсантів.

У другому розділі **«Експериментально-дослідна робота з реалізації педагогічних умов формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки у морських закладах вищої освіти»** визначено критерії і показники, схарактеризовано рівні сформованості конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки у морських закладах вищої освіти, розроблено й апробовано діагностувальну й експериментальну методики, позиціоновано модель формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки у морському ЗВО, подано результати констатувального й прикінцевого етапів дослідження.

Критеріями оцінювання визначених компонентів із відповідними показниками обрано: акомодативно-спонукальний (спрямованість на професію судноводія; мотивація до успіху; адаптивна якість дії на соціальне середовище (активність – пасивність); швидкість пристосування до непередбачуваних або критичних ситуацій; змістово-процесуальний (обізнаність із професійною літературою з позиції набуття конкурентоздатності у майбутній професійній діяльності; наявність

професійних умінь, навичок з практичної підготовки та самопрезентації); суб'єктно-рефлексивний (лідерські якості; конфлікто - та стресоусталеність; самооцінка; етнокультурна толерантність). Схарактеризовано рівні (високий, достатній, задовільний, низький) сформованості конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки у морському ЗВО.

На підставі теоретичного дослідження й одержаних на констатувальному етапі експерименту результатів було розроблено, науково обґрунтовано й апробовано модель та експериментальну методіку формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки у морському ЗВО, що містить мету, етапи формування досліджуваного конструкту (інформаційно-збагачувальний, практико-зорієнтований, самостійно-діяльнісний), компоненти конкурентоздатності, критерії, педагогічні умови, форми, методи та засоби реалізації і кінцевий результат.

Метою інформаційно-збагачувального етапу формувального експерименту було ознайомлення курсантів із проблемою конкурентоздатності судноводіїв, розкриття її сутності, значущості, пріоритетів, труднощів, з якими стикаються випускники-судноводії при працевлаштуванні в вітчизняні і міжнародні судноплавні компанії та в самостійній професійній діяльності, ставилося завдання з актуалізації емоційно-позитивного ставлення до оволодіння конкурентоздатністю, збагачення і розширення професійних знань відносно досліджуваного феномена, знань з конкурентології, самопрезентації. При цьому використовувались лекції, лабораторні заняття, елективний спецкурс «Основи конкурентоздатності майбутніх судноводіїв» у межах педагогічної майстерні, який містив: лекції, практичні заняття, самостійну роботу, дискусії, круглий стіл, дебати, захист рефератів, практикуми, тренінги, рольові ігри; організація конкурсів, олімпіад, проведення професійного консалтингу: зустрічей, дискусій, консультування з досвідченими судноводіями, бесіди з крьюїнг-менеджерами - представниками судноплавних

компаній.

Практико-зорієнтований етап був спрямований на ознайомлення курсантів з проблемою «конкурентоздатність», залучення майбутніх судноводіїв до оволодіння науково-теоретичними і практичними знаннями, вміннями, навичками з досліджуваної проблеми. Зазначений етап передбачав заняття в межах гуртка «Майбутній капітан», на якому використовувалися: технологія «Формування впевненості курсантів-судноводіїв і їхньої готовності до самостійної успішної професійної діяльності», практикуми, тренінговий модуль, тренінги, вправи.

Самостійно-діяльнісний етап був зорієнтований на активізацію саморозвитку курсантів особистісних якостей, необхідних для конкурентоздатного судноводія, виконувалися самостійні завдання, психологічні тренінгові вправи: з аутогенного тренування, саморегуляції, самонавіювання; складання програм із саморозвитку професійних якостей, пріоритетних для конкурентоздатного фахівця-судноводія, сінквейнів, ведення щоденника самопостереження, самотестування.

Педагогічні умови формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки у морському закладі вищої освіти: актуалізація мотиваційного потенціалу освітнього середовища морського закладу вищої освіти щодо формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв; спрямування змісту навчальних предметів на формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв; стимулювання професійного саморозвитку курсантів було реалізовано комплексно на всіх етапах формувального експерименту.

Встановлено, що цілісна реалізація усіх складників моделі дозволила досягти позитивних якісних змін у рівнях прояву досліджуваного конструкту у студентів експериментальної групи порівняно з контрольною.

Ключові слова: конкуренція, конкурентоздатність, конкурентоздатність майбутнього судноводія, педагогічні умови, модель формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв.

SUMMARY

Smirnov Sergiy Volodymyrovich. Formation of competitiveness of future navigators in the process of professional training in higher marine educational institutions. – On the rights of the manuscript.

Dissertation for the degree of a candidate of pedagogical sciences in specialty 13.00.04 – theory and methodology of vocational education. – State institution «South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushinsky», Odessa, 2018.

In the dissertation the problem of formation of competitiveness of future navigators in the process of professional training in higher marine educational institutions is researched, which allowed to substantiate and construct a model for ensuring this process, to develop and experimentally test pedagogical conditions in the system of professional training of cadets (future navigators).

The purpose of the research is to theoretically substantiate and experimentally test the pedagogical conditions for the formation of the competitiveness of future navigators in the process of professional training in higher marine educational institutions.

Scientific novelty of the research. For the first time, the essence and structure of the phenomenon «Competitiveness of the future navigators», which is understood as a complex dynamic formation characterizing the level of qualification of a specialist of the marine fleet, a set of adaptive, cognitive-activity, personal and self-assessing components that reflect professional knowledge, skills, personal qualities, aspiration for continuous self-development, aimed at the success of competitive competition in the development of the international labor market, is substantiated scientifically. The criteria (accommodation-inductive, content-procedural, subjective reflexive), with the corresponding indicators, were revealed; levels (high, sufficient, satisfactory, low) of the specified preparedness are characterized; scientifically substantiated pedagogical conditions of preparation of future navigator in the process of professional training in higher marine educational institutions (actualization of the motivational potential of the marine

environment educational environment in relation to the formation of the investigated structure; targeted emphasis on the content of educational subjects on the formation of the competitiveness of future navigators; stimulation of students to professional self-development in the context of the formation of competitiveness). The concept of «competitiveness», «the educational environment of higher marine educational institutions», «preparation of future navigators in higher marine educational institutions», «navigators», and the further development of the theory and method of competitiveness of the training of future navigators in higher marine educational institutions have been specified.

The practical significance of the research is to develop diagnostic and experimental methods of forming the competitiveness of future navigator in the process of professional training, an elective special course «Fundamentals of Competitiveness Development of Future Navigators» within the pedagogical workshop. Materials of research can be used in higher marine educational institutions during the teaching of professional disciplines, which will serve as the basis for writing curricula, scientific and methodological manuals on the training of marine engineers in higher marine educational institutions, as well as in the course of writing course papers, diploma and master's papers, for development of special courses and seminars in the system of advanced training of navigators.

In the first section «Theoretical principles of forming the competitiveness of future navigators in the process of professional training in higher marine educational institutions», the state of the research of the problem of forming the competitiveness of future navigators in the process of professional training in higher marine educational institutions is analyzed, the content of the concepts of «competitiveness», «the educational environment of higher marine educational institutions», «preparation of future navigators in higher marine educational institutions», «navigators».

It is determined that competitiveness is the desire for personal development and successful interaction in society, as one of the forms of organization of social and interpersonal interaction, characterized by the achievement of individual or

group goals, interests, in the face of confrontation with those seeking these goals, interests, etc., individuals or groups.

Educational environment of higher marine educational institutions is understood as a part of the socio-cultural space, the zone of interaction of educational systems, their elements, standards of education, educational materials and facilities, as well as subjects of the educational process, which contributes to improving the quality of professional theoretical and practical training of students, as well as their personal development.

The training of future navigators in higher marine educational institutions is understood as a purposeful, dynamic, organized educational and training process for the mastering and accumulation of professional knowledge, skills and experience of shipgoing practice according to the qualification characteristics of the specialists of the specified sphere and the standards determined by the International Maritime Organization (IMO), development necessary personal qualities.

It is established that the navigator is a navigational specialist, performing the functions of the captain, mate of passenger and cargo ships, whose main task is to safely and accident-free carry out navigation, effectively manage the crew's operations, and promote the environmental safety of the surrounding water area.

It is noted that the structure of the phenomenon «competitiveness of the future navigator» has been contrived, and that three competing components (adaptive-stimulating, cognitive-operational, special-self-sustainable) are to be created.

It has been brought to the forefront of the competitive development of the future navigator in the process of professional preparation in higher marine educational institutions is happening effectively, so that they can be efficiently acted upon: the actualization of the motivational potential of the educational environment of higher marine educational institutions concerning the formation of the explored concept; targeted emphasis on the content of educational subjects on

the formation of the competitiveness of future navigators; encouraging cadets to professional self-development in the context of the formation of competitiveness.

In the second section «Experimental-research work on the implementation of pedagogical conditions for the formation of the competitiveness of future navigators in the process of professional training in higher marine educational institutions», criteria and indicators have been determined, the levels of formation of competitiveness of future navigators in the process of professional training in higher marine educational institutions were characterized, diagnostic and experimental methods were developed and tested, the model of formation of competitiveness of future navigators in the process of professional training in higher marine educational institutions is positioned, the results of the confirmatory and final stages of the research are presented.

The criteria for evaluating certain components with the corresponding indicators are selected: accommodation-inducing (orientation to a ship's profession, motivation for success, adaptive quality of action on the social environment (activity - passivity); the speed of adaptation to unforeseen or critical situations); content-procedural (awareness of professional literature in terms of gaining competitiveness in future professional activities; availability of professional skills, skills from active practical training, self-presentation); subjective reflexive (leadership qualities, conflict - and stressfulness, self-esteem, ethnocultural tolerance). The levels (high, sufficient, satisfactory, low) of competitiveness of future navigators in the process of professional training in sea higher education are characterized.

On the basis of theoretical research and the results of the qualitative stage of the experiment, a model and experimental methodology for the formation of the competitiveness of future ship drivers in the process of professional training in seafood was developed, scientifically substantiated and tested.

They contain the goal, the stages of formation of the investigated structure (informational and enrichment, practical-orientated, self-activity), components of

competitiveness, criteria, pedagogical conditions, forms, methods and means of implementation and the final result.

Experimental work on the formation of the competitiveness of future ship drivers in the process of professional training in higher marine educational institutions provided for the phased implementation of certain pedagogical conditions.

The aim of the informational and enrichment phase of the molding experiment was to familiarize cadets with the problem of the competitiveness of the shipyards, the disclosure of its essence, significance, priorities, difficulties faced by graduates-navigators when confronted with international shipping companies and in independent professional activities, the task was to actualize emotional and positive attitude to capture competitiveness, enrichment and expansion of professional knowledge in relation to the phenomenon under study, knowledge from a competition, self-presentation. At the same time, an elective special course «Fundamentals of Competitiveness of Future Navigators» was used within the pedagogical workshop, which contained: lectures, practical classes, independent work, discussions, round table, organizing diary, defense of abstracts, workshops, trainings, role games; organization of competitions, olympiads, professional consulting: meetings, discussions, consulting with experienced navigators, conversations with crewing managers - representatives of shipping companies.

The information-enrichment stage was aimed at familiarizing the students with the problem of «competitiveness», involving future navigators to mastering scientific, theoretical and practical knowledge, skills of the problem under investigation. The mentioned stage envisaged classes within the circle «The Future Captain», used: technology, workshops, training module, trainings, exercises.

Self-activity stage was oriented on the activation of self-development of cadets of personal qualities necessary for a competitive navigator, independent tasks, psychological training exercises: from autogenous training, self-regulation,

self-discipline; preparation of programs on self-development of professional qualities of priority for a competitive navigator.

It was established that the holistic realization of all components of the model allowed to achieve positive qualitative changes in the levels of manifestation of the studied construct in the experimental group of the students compared to the control one.

Key words: competition, competitiveness, competitiveness of the future navigator, pedagogical conditions, model of formation of competitiveness of future navigators.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України

1. Смірнов С. В. Когнітивно-діяльнісний компонент як підструктура конкурентоздатності майбутніх судноводіїв / С. В. Смірнов // Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського : зб. наук. пр. – Одеса : ПНПУ імені К. Д. Ушинського, 2015. – № 2. – С. 105–110.

2. Смірнов С. В. Педагогічні умови формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв / С. В. Смірнов // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 17. Теорія і практика навчання та виховання : збірник наукових праць [за науковою ред. академіка В. І. Бондаря]. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. – Випуск 27 – С. 183–188.

3. Смірнов С. В. Проблема стимулювання саморозвитку майбутнього судноводія в контексті формування його конкурентоздатності / А. Ф. Линенко, С. В. Смірнов // Наука і освіта. – Одеса, 2015. – № 6. – С. 54–57.

4. Смірнов С. В. Технології формування особистісно-оцінного компонента конкурентоздатності майбутнього судноводія / С. В. Смірнов //

Гірська школа Українських Карпат. – Івано-Франківськ : Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2016. – № 14. – С. 226–229.

5. Смірнов С. В. Модель формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки / С. В. Смірнов // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки : зб. наук. пр. [за ред. проф. Тетяни Степанової]. – Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2017. – № 3 (58). – С. 350–353.

6. Смірнов С. В. Діагностика конкурентоздатності майбутніх судноводіїв / С. В. Смірнов // Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського. – Серія : Педагогіка. – Одеса : ПНПУ імені К. Д. Ушинського, 2017. – Випуск 4 (117). – С. 100–103.

Статті у зарубіжних наукових виданнях

7. Smirnov S. V. On the formation of future navigators' competitiveness / S. V. Smirnov // Modern tendencies in pedagogical education and science of Ukraine and Israel: the way to integration. Ariel University. International yearbook. – Ariel, 2015. – № 6. – P. 366–372.

8. Смірнов С. В. Формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв / С. В. Смірнов // Innovations and modern technology in the educational system : contribution of Poland and Ukraine : international scientific and practical conference (May 5-6, 2017). – Sandomierz, Poland, 2017. – P. 139–142.

Статті і тези у матеріалах науково-практичних конференцій

9. Смирнов С. В. Социально-психологическая адаптация как одна из составляющих конкурентоспособности будущих судоводителей морских ВУЗов / С. В. Смирнов // Матеріали всеукр. наук. конфер. з міжнар. участю.

[«Науковий діалог «Схід-Захід»)], (10 липня 2013 р.). – Дніпропетровськ : ТОВ «Інновація», 2013. – Ч. 3. – С. 142–145.

10. Смірнов С. В. Лідер, як необхідна професійно значуща якість майбутнього судноводія / С. В. Смірнов // Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції [«Становлення особистості професіонала : перспективи й розвиток»], (27-28 лютого 2015 р.) – Одеса : видавець Букаєв Вадим Вікторович, 2015. – С. 108–110.

11. Смірнов С. В. Конкурентоздатність майбутнього судноводія як педагогічна проблема / С. В. Смірнов // Збірник тез міжнародної науково-практичної конференції [«Вплив досягнень психологічних і педагогічних наук на розвиток сучасного суспільства»], (13-14 березня 2015 року). – Харків : Східноукраїнська організація «Центр педагогічних досліджень», 2015. – С. 66–69.

12. Смірнов С. В. Акмеологічний підхід до формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв / С. В. Смірнов // Матеріали шостої міжнародної науково-практичної конференції [«Актуальні дослідження в соціальній сфері»], (17 листопада 2015 р.). – Одеса : видавець Букаєв Вадим Вікторович, 2015. – С. 273–275.

13. Смірнов С. В. Конфліктоусталеність як складова особистісно-оцінного компонента конкурентоздатності майбутнього судноводія / С. В. Смірнов // Збірник тез наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції [«Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників психологічних та педагогічних наук»], (25-26 березня 2016 р.). – Львів : ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2016. – С. 87–90.

14. Смірнов С. В. Конкурентоздатність в системі підготовки майбутнього судноводія у вишу / С. В. Смірнов // Матеріали науково-технічної конференції [«Річковий і морський транспорт : інфраструктура, судноплавство, перевезення, безпека»], (16-17 липня 2016 р.). – Одеса : Національний університет «Одеська морська академія», 2016. – С. 230–232.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	18
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ КОНКУРЕНТОЗДАТНОСТІ МАЙБУТНІХ СУДНОВОДІЇВ У ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ У МОРСЬКИХ ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ	26
1.1. Феномен «конкурентоздатність» у координатах міждисциплінарних досліджень.....	26
1.2. Специфіка професійної підготовки майбутніх судноводіїв у морському закладі вищої освіти.....	45
1.3. Компонентно-структурний аналіз конкурентоздатності майбутніх судноводіїв	59
1.4. Педагогічні умови формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки.....	92
Висновки з першого розділу.....	110
Список використаних джерел до першого розділу	112
РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДНО–ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РОБОТА З РЕАЛІЗАЦІЇ ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ФОРМУВАННЯ КОНКУРЕНТОЗДАТНОСТІ МАЙБУТНІХ СУДНОВОДІЇВ У ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ У МОРСЬКИХ ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ.....	141
2.1. Критерії, показники та рівні сформованості конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки у морських закладах вищої освіти.....	141
2.2. Модель формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки у морських закладах вищої освіти	163
2.3. Аналіз результатів сформованості конкурентоздатності майбутніх судноводіїв на констатувальному і прикінцевому етапах дослідження	218

Висновки з другого розділу.....	240
Список використаних джерел до другого розділу	244
ВИСНОВКИ	252
ДОДАТКИ	257

ВСТУП

Актуальність дослідження. Глобалізаційна тенденція сучасної світової морської транспортної системи полягає у збільшенні всіх міжнародних перевезень, які здійснюються морським флотом, що актуалізує проблему кадрового забезпечення флоту України високопрофесійними конкурентоздатними фахівцями. Вимоги до якості морської освіти, що визначаються Національною стратегією розвитку освіти в Україні на період до 2021 року, Міжнародною морською організацією (International marine organization, ІМО) орієнтують морські заклади вищої освіти на вдосконалення підходу до підготовки компетентних і конкурентоздатних фахівців з провідної морської професії – судноводій, готових до постійного професійного зростання і саморозвитку. В Україні склалася така економічна ситуація, що більшість фахівців морського торговельного та пасажирського флоту вимушені працевлаштовуватися на судна іноземних судновласників, у зв'язку з цим випускники морських закладів вищої освіти повинні бути конкурентоздатними на міжнародній арені праці і вигравати конкуренцію серед судноводіїв інших країн. Отже, проблема формування конкурентоздатного морського кадрового потенціалу, здатного на високому професійному рівні виконувати свої обов'язки, своєчасно, безпечно здійснювати безаварійну роботу й успішне транспортування вантажів у різні регіони світу, реалізовувати керівництво діяльністю екіпажу, проводити послідовну роботу з екологічної безпеки морського середовища – стає генеральною лінією системи підготовки курсантів українських морських закладах вищої освіти.

Концептуальні засади професійної підготовки майбутніх судноводіїв досліджувались як вітчизняними, так і зарубіжними вченими (Г. Бочарнікова, Г. Варварецька, Л. Герганов, В. Давидов, В. Дмитрієв і Ф. Козік, С. Козак, А. Іванова, О. Немцев, М. Кулакова, М. Міюсов, А. Пилипенко, А. Сокол, О. Фролова, А. Шевердина, Ю. Якусевич та ін.).

Проблема конкуренції впродовж багатьох років була пріоритетною серед науковців економічної сфери та менеджменту: С. Брю, Дж. Кейнс, А. Курно, К. Макконелл, А. Маршалл, Дж. Милль, Ф. Найт, М. Портер, Дж. Робинсон, Р. Фатхутдинов та ін., філософії: О. Александрова, І. Єгоров, Ф. Туктаров та ін., біології: І. Шмальгаузен, психології: А. Гусев, Л. Карамушка та О. Філь, Л. Котікова, А. Кураков, Г. Максимов, Л. Мітіна та ін.).

Змістове наповнення феномена «конкурентоздатність» позиційовано в роботах соціологів (Л. Дудко та ін.), психологів (К. Роджерс, Г. Олпорт, Д. Дьюї, Р. Мартенс, А. Маслоу та ін.), педагогів (Н. Абабілова, О. Ангеловський, В. Андреев, Т. Андріяко, І. Бібік, В. Бикова та ін.).

Водночас, незважаючи на значущість отриманих наукових результатів, наявна низка суперечностей у формуванні конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у морських закладах вищої освіти, а саме невідповідність між:

- потребою суспільства у висококваліфікованих, конкурентоздатних судноводіях та недостатньою розробленістю теоретичних засад, що стримує її вирішення;

- необхідністю усвідомлення майбутніми судноводіями оволодіння конкурентоздатністю і відсутністю належного дидактико-методичного ресурсу їхньої підготовки в означеному контексті в морських закладах вищої освіти.

Актуальність окресленої проблеми, її недостатня теоретична і методична розробленість, потреби педагогічної практики зумовили вибір теми дослідження: «Формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки у морських закладах вищої освіти».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах наукової теми кафедри педагогіки «Інтегративні технології формування і розвитку особистісних і професійних якостей фахівців (№ 0110U002179), що входить до тематичного плану науково-дослідних робіт Державного закладу «Південноукраїнський національний

педагогічний університет імені К. Д. Ушинського». Тему дисертаційного дослідження затверджено вченою радою Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського (протокол № 8 від 28.03.2013 року) й узгоджено в Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук при НАПН України з координації досліджень у галузі педагогіки і психології в Україні (протокол № 5 від 28.05.2013 року).

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати й експериментально апробувати педагогічні умови формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки у морських закладах вищої освіти.

Завдання дослідження:

1. Науково обґрунтувати сутність і структуру феномена «конкурентоздатність майбутнього судноводія», уточнити поняття «конкурентоздатність», «освітнє середовище морського закладу вищої освіти», «підготовка майбутніх судноводіїв у морському закладі вищої освіти».

2. Виявити критерії, показники та схарактеризувати рівні сформованості конкурентоздатності курсантів - майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки у морських закладах вищої освіти.

3. Визначити й обґрунтувати педагогічні умови формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки у морських закладах вищої освіти.

4. Розробити, науково обґрунтувати й апробувати модель та експериментальну методика формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки у морських закладах вищої освіти.

Об'єкт дослідження – професійна підготовка майбутніх судноводіїв у морських закладах вищої освіти.

Предмет дослідження – зміст і методика формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки

у морських закладах вищої освіти.

Гіпотеза дослідження полягає в тому, що формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки у морських закладах вищої освіти відбуватиметься ефективно, якщо реалізувати такі педагогічні умови:

- актуалізація мотиваційного потенціалу освітнього середовища морського закладу вищої освіти щодо формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв;
- спрямування змісту навчальних предметів на формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв;
- стимулювання професійного саморозвитку курсантів.

Методи дослідження. *Теоретичні:* вивчення, аналіз, узагальнення філософських, психологічних, педагогічних, спеціальних наукових і методичних джерел із проблеми дослідження з метою визначення стану і теоретичного обґрунтування проблеми формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки; логіко-системний, порівняльний аналіз для виокремлення педагогічних умов і розроблення моделі формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки. *Емпіричні:* методи масового опитування (спостереження, бесіди, анкетування, психолого-педагогічне тестування тощо) курсантів із метою діагностики рівнів сформованості конкурентоздатності і розподілу майбутніх судноводіїв за рівнями сформованості конкурентоздатності і перевірки експериментальної методики формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки у морських закладах вищої освіти, педагогічний експеримент (діагностувальний, формувальний, прикінцевий етапи) – з метою перевірки ефективності визначених педагогічних умов і моделі формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв. *Статистичні:* кількісна обробка результатів дослідження, відображення їх у таблицях і графічних формах) – для фіксації, інтерпретації і підтвердження вірогідності

одержаних результатів та перевірки ефективності розробленої моделі формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки у морських закладах вищої освіти.

База дослідження. Дослідно-експериментальну роботу здійснено на базі Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського, Державного національного університету «Одеська морська академія» (судноводійний факультет), Дунайського інституту національного університету «Одеська морська академія» (ДІ НУ «ОМА»). Експериментальним дослідженням було охоплено 297 респондентів.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що уперше: досліджено проблему формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки у морських закладах вищої освіти, визначено й науково обґрунтовано сутність і структура феномена «конкурентоздатність майбутнього судноводія», що формується у процесі професійної підготовки у морських закладах вищої освіти та об'єктивується як складне динамічне утворення, що характеризує рівень кваліфікації фахівця морського флоту, сукупність адаптивно-стимулювального, когнітивно-операційного, особистісно-самооцінного компонентів, які відображають професійні знання, уміння, навички, особистісні якості, прагнення до постійного саморозвитку, спрямованих на успіх конкурентного суперництва при освоєнні вітчизняного і міжнародного ринку праці; визначено та обґрунтовано педагогічні умови формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки у морських закладах вищої освіти (актуалізація мотиваційного потенціалу освітнього середовища морського закладу вищої освіти щодо формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв; спрямування змісту навчальних предметів на формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв; стимулювання професійного саморозвитку курсантів); виявлено критерії (акомодаційно-спонукальний, змістово-процесуальний, суб'єктно-рефлексивний), показники

та схарактеризовано рівні сформованості конкурентоздатності майбутніх судноводіїв (високий, достатній, задовільний, низький); науково обґрунтовано й апробовано модель формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки; уточнено поняття «конкурентоздатність», «освітнє середовище морського закладу вищої освіти», «підготовка майбутніх судноводіїв у морському закладі вищої освіти», подальшого розвитку набули теорія і методика підготовки майбутніх судноводіїв у морському закладі вищої освіти.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в розробленні діагностувальної та експериментальної методик формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки, елективного спецкурсу «Основи формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв» у межах педагогічної майстерні. Матеріали дослідження можуть використовуватись у морському закладі вищої освіти під час викладання фахових дисциплін, що слугуватиме основою навчальних програм, методичних рекомендацій з питань підготовки судноводіїв у морських закладах вищої освіти, а також для широкого кола викладачів, аспірантів, курсантів, магістрантів для написання у ході підготовки наукових статей, підручників, методичних рекомендацій, курсових і магістерських робіт, а також для розроблення спецкурсів і семінарів у системі підвищення кваліфікації судноводіїв.

Матеріали дослідження впроваджено в освітній процес Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» (акт про впровадження № 2892/20 від 18 грудня 2017 р.), Національного університету «Одеська морська академія» (акт про впровадження № 19/3079 від 27 грудня 2017 р.), Дунайського інституту національного університету «Одеська морська академія» (акт про впровадження № 11 від 15 січня 2018 р.).

Достовірність наукових результатів дослідження забезпечено методологічною обґрунтованістю вихідних положень, опорою на сучасні

досягнення педагогіки та психології; кількісною і якісною обробкою даних, тривалим використанням взаємодоповнювальних методів наукового й експериментального пошуку, адекватних об'єктові, предмету і завданням дослідження; об'єктивністю критеріїв і показників дослідження, підтвердженням результатів апробації основних положень дисертації в практиці роботи морських закладів вищої освіти.

Особистий внесок автора в роботі в співавторстві [190] полягає у визначенні значущості й сутності проблеми стимулювання саморозвитку конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у освітньому просторі морських закладах вищої освіти.

Апробація результатів дослідження. Основні положення, висновки і результати дисертації викладено на: VI International Forum «Modern Tendencies in the Pedagogical Science of Ukraine and Israel: the way to integration» (Ariel, 2015), міжнародних: «Актуальні дослідження в соціальній сфері» (Одеса, 2015), «Вплив досягнень психологічних і педагогічних наук на розвиток сучасного суспільства» (Харків, 2015), «Становлення особистості професіонала: перспективи й розвиток» (Одеса, 2015), «Innovations and modern technology in the educational system: contribution of Poland and Ukraine» (Sandomierz, Poland, 2017); всеукраїнських: «Науковий діалог «Схід-Захід» (Кам'янець-Подільський, 2013) науково-практичних та науково-технічної конференціях: «Річковий та морський транспорт: інфраструктура, судноплавство, перевезення, безпека» (Одеса, 2016).

Публікації. Основні результати дослідження відображено в 14 одноосібних наукових працях, зокрема: 6 статей у наукових фахових виданнях України, 1 – в періодичних наукових виданнях іноземних держав, 7 – апробаційного характеру (1 стаття у співавторстві).

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до кожного розділу та загальних висновків, списку використаних джерел до кожного розділу (всього 332 найменування, з них 29 – іноземною мовою). Загальний обсяг дисертації становить 332 сторінки з

них: 263 сторінки основного тексту. Дисертація містить 16 таблиць, 6 рисунків, що займають 19 сторінок основного тексту, 15 додатків викладено на 75 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ КОНКУРЕНТОЗДАТНОСТІ МАЙБУТНІХ СУДНОВОДІВ У ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ У МОРСЬКИХ ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ

1.1. Феномен «конкурентоздатність» у координатах міждисциплінарного дослідження

Сучасний ринок праці вимагає створення інноваційних технологій професійного розвитку, які дозволять випускникам морських закладів вищої освіти, що входять у світ виробничої й управлінської діяльності, досягти значного рівня конкурентоздатності. Наявність документа про вищу професійну освіту не гарантує моряку отримання престижного робочого місця за фахом за кордоном. Вирішення завдань, що стоять перед морською галуззю економіки України з її відродження неможливо без наявності висококваліфікованих, конкурентоздатних кадрів, тому підготувати у морському закладі вищої освіти конкурентоздатного фахівця є важливою державною проблемою.

На думку В. Андрєєва, у XXI столітті будуть важливі не природні ресурси, а рівень конкурентоздатності спеціалістів, який буде все більш значущим і визначальним для розвитку фірм і організацій [9, с. 6].

Автор підкреслює, щоб стати дійсно конкурентоздатною державою, необхідно, щоб спеціалісти у провідних галузях виробництва істотно підвищували свою конкурентоздатність, щоб молоді фахівці, які приходять із закладів вищої освіти, були здатні до безперервного творчого саморозвитку своєї конкурентоздатності [9].

Це означає, що курсантів, які навчаються у морських закладах вищої освіти, необхідно спрямовувати на формування конкурентоздатності. За своєю природою, вона сприяє підвищенню мотивації до процесу навчання,

підвищенню вимог до якості власної освіти, удосконаленню професійних знань, умінь, набуттю необхідних професійно значущих якостей, навичок до саморозвитку.

Логіка дослідження вимагає звернутися до феномена «конкуренція», яке було введено економістом А. Смітом у XVIII ст. Учений припускав, що в ідеальних умовах вільного ринку приватні підприємства, стикаючись у війні за споживача, пропонують все більш низьку ціну і все більш високий рівень сервісу на певний товар. У результаті ті, хто не здатні це зробити, розоряються [26].

Треба зазначити, що в повсякденну мову поняття «конкуренція» ввійшло в XIX столітті з латинської мови (*con + currere* – збігати, стикатися), що означало здатність до змагання, лідерства, перемоги) [62]. Спочатку термін «конкуренція» був синонімом поняття «суперництво», «змагання» і означав змагання між окремими особами, зацікавленими в досягненні однієї і тієї самої мети кожен для себе особисто [7]. Згідно з довідковою літературою аналогом терміна «конкуренція» - є суперництво, зіткнення різних інтересів, швидке і гнучке реагування на завдання, що виникають [146], [73], [178].

О. Виханський стверджує, що глибинні коріння конкуренції йдуть з необхідності постійного ведення боротьби за досягнення мети, що проявляється крізь суперництво, вони криються в самій природі людини. В якості мети може виступати відносно вигідне існування, кращі умови життєдіяльності, перевага над рівними, що забезпечує пріоритет вибору і дій тощо. Сформоване вміння гарантовано досягати мети - є конкурентною перевагою [31, с. 33].

Є. Рапацевич визначає конкуренцію як одну з основних форм організації соціальної і міжособистісної взаємодії, що характеризується досягненням індивідуальних або групових цілей, інтересів в умовах протиборства з тими, що домагаються таких саме цілей, інтересів іншими індивідами або групами [150, с. 241].

Феномен «конкуренція» досліджується в різних напрямках науки, як:

біологічне, соціологічне, психологічне, педагогічне явище.

Стосовно філософського погляду, конкуренція – це одна із важливих соціальних категорій, універсальний принцип соціального розвитку [6], регуляції суспільних процесів [1], [63]. Як засвідчує І. Шмальгаузен, конкуренція - це одна із форм боротьби за існування [226].

Психологи визначають конкуренцію, як «стан взаємодії між двома або більше одиницями, за яких вони перебувають у змагальному переслідуванні одних і тих самих цілей або речей» [168, с. 366].

Необхідно відзначити, що окремі дослідники (О. Ангеловський [7], В. Андреев [9] та ін.) виділяють дві основні групи конкурентних відносин, одна з них створювальна, друга – руйнівна. Суголосні з думкою Д. Котікової, яка не погоджується з таким розподілом, оскільки відносини конкуренції – це чесні відносини і тому необхідно володіти спеціальними знаннями і вміннями, дотримуватись певних правил під час вступу в конкурентні відносини [102, с. 68].

Відомо, що слово «конкуренція» стало прерогативою економічної науки і вважається науковим терміном означеної науки. Згідно з позицій економіки, конкуренція (від лат. *concurrentia* – стикатися) – це змагання між виробниками (продавцями) товарів, а в загальному випадку – між будь-якими економічними, ринковими суб'єктами; боротьба за ринки збуту товарів з метою отримання більш високих доходів, прибутку, інших вигод. Конкуренцію також визначають як цивілізовану, легалізовану форму боротьби за існування і один з найбільш дієвих механізмів відбору і регулювання в ринковій економіці [178].

Серед учених-економістів, які досліджували означену проблему, можна назвати: С. Брю, Дж. Кейнс, А. Курно, К. Макконелл, А. Маршалл, Дж. Милль, Ф. Найт, М. Портер, Дж. Робінсон, Д. Рикардо, А. Смит, Ф. Хайек та ін.

Так, М. Портер стверджує, що сутність конкуренції виражається як: загроза появи нових конкурентів і загрози появи товарів-замінників, а також

суперництвом з уже наявними конкурентами між собою [259].

Р. Макконнелл і з Л. Брю вважають, що обов'язковими умовами конкуренції є: «наявність на ринку великої кількості покупців і продавців будь-якого конкретного продукту або ресурсу», а також «свобода для покупців і продавців виступати на тих чи тих ринках або залишати їх» [256]. Для ефективної міжособистісної конкуренції наголошується на необхідності знання суперників, рівності їхніх позицій, вміння обирати партнерів [161]. Фахівці – економісти США підкреслюють, що конкурентоздатність необхідно досліджувати із двох боків: як підтримку зростаючих життєвих стандартів і як збереження позицій в лідерів економіці [128].

З позиції позитиву до конкурентоздатності особистості щодо її розвитку і успішного існування в соціумі можна назвати представників гуманістичної психології (К. Роджерс, Г. Олпорт, Д. Дьюї, Р. Мартенс, А. Маслоу та ін.), які є засновниками проблеми конкурентоздатності особистості в аспекті психологічної науки. Представники цього напрямку відзначають, що наявність цієї якості дає можливість людині виконувати різноманітні соціальні ролі, зростатись упродовж усього свого життя, володіти свободою вибору і розвивати індивідуальний стиль життя.

Так, А. Маслоу доводить, що людина через самоактуалізацію прагне стати тим, ким вона може стати [124]. К. Роджерс розглядає поведінку людини як мотив самоактуалізації. Учений зазначає, що людині властива тенденція розвивати всі свої здібності, щоб зберегти і розвивати свою особистість. Іншими словами, в основі структури особистості лежить «Я-концепція», яка формується у взаємодії суб'єкта з довколишнім середовищем і є інтегральним механізмом саморегуляції поведінки [169].

Г. Олпорт розкриває конкурентоздатність особистості крізь аналіз феномена «зрілість», який структурує на здібності до саморозвитку та здібності до теплих, сердечних соціальних стосунків; володіння відповідною кваліфікацією, знаннями у сфері професійної діяльності, компетентності [139].

У працях Д. Дьюї знайшла своє відображення ідея формування особистості, яка вміє пристосовуватися до різних ситуацій в умовах вільного підприємництва. Автор вказує на головну перешкоду в практиці навчання - це ізоляція предметного змісту від соціального контексту. Головну мету навчання він вбачає у підготовці молоді до виконання майбутніх обов'язків і реалізації можливості бути успішним у житті. Людину вчений розглядає як мисленнєвого діяча, здатного: діяти силою систематичного мислення і успішно конкурувати [61]. Тобто для Д. Дьюї бути успішним – це означає бути конкурентним.

Р. Мартенс у соціально компетентній, конкурентоздатній особистості вбачає основний результат цивілізації. За його словами, соціальне навчання є ключем до оволодіння знаннями, вміннями і навичками. Бути соціально конкурентоздатним, на думку Р. Мартенса, означає бути здатним виконувати багато соціальних ролей. Стандарт соціальної конкурентоздатності визначається нормами і традиціями, які вироблені конкретним суспільством [123].

Таким чином, зарубіжні науковці - психологи розуміють конкурентоздатність як прагнення до особистісного розвитку і успішної взаємодії в соціумі. При цьому вони не акцентують на професійному зростанні, тобто накопиченню знань, умінь і навичок, безперервному підвищенню самоосвіти, що характеризує рівень кваліфікації фахівця.

Вітчизняні психологи (Л. Карамушка та О. Філь), аналізуючи проблему «конкуренції», звертають увагу на те, що вона є не агресивною боротьбою, як її розглядають ряд авторів, а насамперед «цивілізованою взаємодією особистостей» [85, с.31].

Так, В. Бобрицька відзначає позитивний вплив конкуренції на підвищення кваліфікаційного рівня населення, загострення конкуренції в галузі освіти стимулює суспільний розвиток і впливає на рівень людського потенціалу, за що відповідає освіта. Автор вважає, що вимоги до якості професійної підготовки у світі настільки великі, що це примушує різні ЗВО

(заклади вищої освіти) вивчати діяльність конкурентів із застосування більш ефективних форм, методів та технологій професійного навчання [24].

Аналогічну позицію займає Ю. Іванов, який зазначає, що підвищення ролі конкуренції в економічному житті України і підтримання конкурентного середовища у державі стало одним із найважливіших завдань державного регулювання економіки [83].

(С. Гончаренко і Н. Нічкало) відзначають не лише позитивні, а й негативні наслідки конкуренції. Так, пояснюючи означене явище через економічні категорії, до перших – автори відносять зниження вартості товарів, поліпшення якості. Одним із негативних наслідків конкуренції, на думку науковців, є підвищення соціальної напруги в суспільстві. Всі прояви конкуренції зумовлено особливостями інтересів учасників взаємодії та рівнем їхньої психологічної культури [45], [135].

На думку Р. Фатхутдінова, конкуренція є процесом управління суб'єктом своїми конкурентними перевагами для здобуття перемоги або досягнення інших цілей у боротьбі з конкурентами за задоволення об'єктивних і суб'єктивних потреб у межах законодавства або в природних умовах [204].

У конкурентній боротьбі як ринковій, так і біологічній в учасників цього процесу конкуренція проявляється в якості конкурентоздатності, яке Л. Мітіна визначає як здатність передбачати, оновлюватись і використовувати всі можливості для розвитку особистості [128].

При розгляді сутності феномена «конкурентоздатність» привертає увагу висловлювання В. Бикової, що означене поняття показує, якою мірою вікові, професійні, кваліфікаційні, фізіологічні, соціально-побутові характеристики фахівця відповідають умовам його найму на ринку праці, що відображають кон'юнктуру попиту та пропозиції на фахівців певної якості. Автор стверджує, що від рівня конкурентоздатності залежить специфіка трудового потенціалу за ринкових умов [22].

Перш, ніж приступити до аналізу феномена «конкурентоздатність»,

необхідно відзначити, що в українській науковій термінології співіснують поняття: «конкурентоздатність» та «конкурентоспроможність». Вважаємо за необхідне висловити свою позицію в цьому питанні. Суголосні з думкою науковців (Н. Абабілова, В. Хапілова, Л. Карамушка, О. Філь), які стверджують, що ці поняття (КЗ та КС) найчастіше використовуються як синоніми, проте вони є водночас самостійними конструктами: конкурентоздатність суб'єкта та конкурентоспроможність об'єкта. Цю тезу вчені обґрунтовують таким чином: поняття «конкурентоспроможність» найчастіше використовують для відображення різних неживих об'єктів, водночас цей термін стосується й особистості; він відображає властивість об'єкта бути кращим, мати вигідні відмінності порівняно з іншими аналогічними об'єктами, а термін «конкурентоздатність» відображає індивідуальні якості, здібності та властивості суб'єкта ринкових відносин, наявності яких він має високий рівень загальнолюдської культури та професіоналізму; крім того, конкурентоспроможність означає можливість об'єкта (наприклад, товару) бути вигідно реалізованим, натомість перетворення цієї можливості на реальну реалізацію залежатиме від багатьох чинників. На відміну від конкурентоспроможності, конкурентоздатність віддзеркалює не тільки можливість, а і здатність суб'єкта адаптуватися до ринкових умов, удосконалювати свої якості, а також діяти відповідно до будь-якої ситуації [1], [85].

У ході наукового дослідження Н. Абабілова дійшла висновку, що термін «конкурентоспроможність» є властивістю та можливістю об'єкта за певних умов бути кращим, а термін «конкурентоздатність» - є особистісне утворення, сукупність якостей і здібностей, що характеризують професіоналізм та здатність суб'єкта діяти відповідно до ринкових умов [1, с.16]. У зв'язку з вищевикладеним, вважаємо більш доцільним у дослідженні використовувати термін «конкурентоздатність».

Конкурентоздатна особистість має певні переваги в порівнянні з іншими людьми, в силах витримати конкуренцію і домогтися успіху в житті,

у професійній сфері, закріпити цю успішність у свідомості інших людей, зробити власні дії певною нормою, прикладом [48].

Згідно з довідковою літературою конкурентоздатність як і конкуренція є предметом дослідницького інтересу в досить різних сферах знання: економіки, менеджменту, маркетингу підприємництва, політології, соціології, культурології, біології, медицини, екології, психології, освіти та спорту. Конкурентоздатність дає можливість вигравати в конкурентній боротьбі [73]. Конкурентоздатний – це той, хто здатний витримати конкуренцію, протистояти конкурентам [138].

І. Данілов вважає, що конкурентоздатність треба розглядати в межах таких категорій, як-от: філософської, де зазначений феномен розглядається як рушійна сила суспільства; економічної - як основа існування; ринкової – як суперництво на ринку; юридичної - як підтвердження відповідності законодавству; соціальної - як відповідну вимогам соціального розвитку організації, країни; психологічної - як підтвердження відповідності очікуванням [50, с.45]. На думку Л. Мітіної, «мета освіти сьогодні полягає в тому, щоб підготувати конкурентоздатну особистість, затребувану на ринку праці» [128, с. 4].

Зазначимо, що в роботі Д. Котікової виокремлено такі основні особливості конкурентоздатної особистості:

- здатність вибудовувати ієрархію мотивів і ієрархію цінностей і сенсів, усвідомлювати цю ієрархію, орієнтуватися в «просторі» сенсів і цінностей (Н. Пряжников [162]);

- готовність здійснювати рефлексію своїх відповідальних дій і всього свого життя;

- наявність яскраво вираженої націленості на свідому регуляцію власних думок, дій і почуттів [102]. Психолог виділила дві основні групи критеріїв оцінки сформованості конкурентоздатності особистості: зовнішні (рівень успішності, затребуваність на ринку праці, конструктивні відносини з керівництвом, іншими студентами тощо) і внутрішні (готовність до участі в

конкурентних відносинах, конкурентні переваги особистості) [102]. Треба зазначити, що структурні компоненти конкурентоздатності не були виявлені автором.

Серед педагогічних праць, присвячених проблемі конкурентоздатності, роботи Н. Абабілової, В. Андрєєва, О. Ангеловського, В. Безрукова, А. Власової та ін.

Довідкова педагогічна література визначає конкурентоздатність як «одну із форм організації соціальної і міжособистісної взаємодії, що характеризується досягненням індивідуальних або групових цілей, інтересів, в умовах протиборства з тими, хто домагається цих цілей, інтересів та ін., індивідами або групами. Конкурентоздатність відрізняється персональною залученістю до боротьби, активізацією суб'єкта дії, частковою деперсоналізацією уявлень про супротивника [193].

Питання розвитку в Україні професійної освіти конкурентоспроможної якості В. Кремень ставить як одне з найважливіших у реформуванні як національної освіти, так і суспільства й країни в цілому [106].

Згідно з українським педагогічним словником, конкурентоспроможність (конкурентоздатність) працівників розглядається, як «показник якості професійної підготовки, можливості реалізації професійних і особистісних якостей у реальних умовах праці. Це здатність діяти в умовах ринкових відносин й отримувати при цьому прибуток, достатній для науково-технічного вдосконалення виробництва, стимулювання працівників і підтримки продукції на високому рівні. При чому, конкурентоспроможність визначається за показниками: чіткість цілей, ціннісних орієнтацій, працьовитість, творче ставлення до професійної діяльності, здатність до ризику, незалежність, здатність бути лідером, здатність до неперервного саморозвитку і професійного зростання, прагнення до високої якості кінцевого продукту праці, усталеність до стресу [66].

Н. Абабілова в руслі дослідження конкурентоздатності майбутніх перекладачів визначає її як інтегральне динамічне утворення, що

характеризується успішним функціонуванням перекладача в полікультурному просторі; досягненням бажаного соціального статусу в умовах постійного суперництва за рахунок якісного прояву своїх професійних знань, умінь та навичок, особистісних якостей та нестандартного вирішення професійних завдань. При цьому в якості компонентів учена виділяє: соціально-адаптивний, змістовно-процесуальний, особистісно-управлінський [1, с.19].

Конкурентоздатність фахівця, за В. Биковою, це складна, багаторівнева інтегральна властивість, яка дозволяє особистості відповідно до її індивідуальних здібностей, інтересів і потреб, брати участь і отримувати переваги в конкурентних відносинах в обраній для себе сфері професійної діяльності [22]. Автор підкреслює, що конкурентоздатний фахівець - це зорієнтований на успіх професіонал з яскраво вираженою потребою в досягненні успіху, збагаченні знань і їх застосуванні у професійній діяльності, оновленні професійного досвіду, творчому самовираженні, відрізняється самостійністю прийняття рішень і дій, розвинутим емоційним інтелектом, здатний до адаптації у професійному конкурентному середовищі, адекватної оцінки дійсності, рефлексії власної діяльності [22]. В якості компонентної структури вчена виділяє: аксіологічний (мотивація на успіх/невдачу; потреба в досягненнях, потреба в незалежності/автономії); когнітивний (глибокі знання з самомаркетингу, самоменеджменту, іміджевої політики тощо); особистісний (емоційний інтелект, уміння розумно ризикувати, цілеспрямованість та рішучість); професійний (здатність до адаптації в конкурентному середовищі, рефлексія власної діяльності). Як бачимо, у своїй компонентній структурі автор більше уваги приділяє потребам і особистісним якостям і, на нашу думку, не приділяє належного значення щодо наявності суто професійних умінь та навичок фахівця, які, є суттєвими складниками досліджуваного конструкту, оскільки конкурентоздатність працівника неможлива без його процесуальної компетентності в обраній галузі.

Н. Корнейченко [99] вбачає у конкурентоздатність фахівця необхідну умову його «конвертованості» і як відносну, і узагальнену характеристику випускника професійного освітнього закладу, що є результатом інтеграції його професійної, соціальної та особистісної компетентності, яка забезпечує йому впевненість у своїх силах і здатність витримувати конкуренцію на ринку праці в порівнянні з випускником аналогічних освітніх закладів.

В. Андрєєв переконаний, що проблема знанієвоцентристської орієнтації освіти є бар'єром для формування конкурентоздатної особистості. Шлях у формуванні конкурентоздатної особистості вчений убачає у стимулюванні саморозвитку, методологічної, творчої культури, діяльності студента - майбутнього висококваліфікованого фахівця, а також у проблемі виховання студента як людини культури і передусім у контексті національної культури, але відкритого до міжнаціональної і полікультурної взаємодії. Поділяємо погляд автора, що конкурентоздатність – це важливий чинник, у тому числі для розвитку і саморозвитку фахівця, як конкурентоздатної особистості. Автор стверджує, що конкурентоздатність найбільш активно і ефективно може розвиватися не інакше як в умовах змагальності, тобто в процесі конкурентної діяльності [9, с.7]. На думку вченого, «конкурентоздатна особистість - це особистість, для якої характерні прагнення і здатність до високої якості і ефективності своєї діяльності, а також до лідерства в умовах змагальності, суперництва і напруженої боротьби зі своїми конкурентами» [9, с.26]. На наш погляд, особливо значуща теза автора, що «потрібна не взагалі конкурентоздатна особистість, а особистість, чия конкурентоздатність досягається цивілізованими методами і засобами» [9, с.377].

Згідно з позицією А. Власової, конкурентоздатність є інтегральною індивідуальною та особистісною характеристикою суб'єкта, яка визначається такими параметрами: здібності – чіткість цілей і ціннісних орієнтацій, творче ставлення до справи, психологічна пластичність, незалежність, здатність до ризику, лідерства, толерантність; риси характеру – працелюбність; потреби –

прагнення до безперервного саморозвитку, професійного зростання; стану – конгруентність, стресоусталеність, стеничність, що формуються за рахунок компонентів сфер індивідуальності [33].

I. Бібік під конкурентоздатністю викладача ЗВО розуміє фахівця, який володіє вміннями і якостями, що притаманні конкурентоздатній особистості професіонала; зорієнтованого на професійні цінності, основою яких є визначений «моральний фундамент»: інтелігентність; здатність знаходити «динамічний баланс» між означеними компонентами і потребами споживачів освітніх послуг – студентів. Становлення конкурентоздатного викладача ЗВО – це безперервний саморозвиток якостей і вмінь, затребуваних на сучасному рівні розвитку системи вищої освіти, що базуються на певному моральному фундаменті, що включає в себе загальну і професійно-педагогічну культуру. Як зазначає автор, конкурентоздатний викладач ЗВО повинен володіти певною системою ціннісних орієнтацій, мобільністю, прагненням до високої якості результатів праці. Позитивна конкурентоздатність передбачає спрямованість на себе – самоконкуренцію, що поєднується зі спрямованістю на іншого (як джерела оригінальних знань і як потенційного експерта) в процесі взаємодії (співпраці / конкуренції). [20].

Конкурентоздатність студентів, за С. Ярошенко, – це здатність досягнення успіху в професійній діяльності в умовах конкуренції на основі ключових компетенцій і мобілізації ресурсу індивідуально-особистісних якостей [235].

За А. Кірсановим, високий рівень конкурентоздатності – найважливіша вимога для учня як майбутнього фахівця, який, визначає ступінь його професійної компетентності. Конкурентоздатність – соціально зорієнтована система здібностей, властивостей і якостей особистості, що характеризує її потенційні можливості в досягненні успіху (у навчанні, професійній і позапрофесійній життєдіяльності), що визначає адекватну індивідуальну поведінку в умовах, що динамічно змінюються і що забезпечує внутрішню впевненість у собі, гармонію із собою і довколишнім світом [88].

За словами П. Осипова, конкурентоздатність цеузагальнений показник, що характеризує рівень професійної, соціальної та особистісної компетенції випускника, що забезпечує йому впевненість у своїх силах і здатність витримувати конкуренцію на ринку праці в порівнянні з випускниками аналогічних освітніх закладів [143, с.18].

В. Шаповалов в якості сутнісних ознак конкурентоздатності виокремив: інтелектуальний потенціал, самоактуалізацію, адекватну самооцінку, самонавчання, комунікабельність, інтернальність, моральний імператив, здатність приймати відповідальні рішення, ціннісно-орієнтовану адекватність, готовність до професійного самовизначення. З позицій структурно-функціонального підходу автор визначив компоненти конкурентоздатності: парадигмально-прогностичний (виявлення особистісних перспектив конкурентоздатної поведінки, самовдосконалення відповідно до ідеальної моделі КЗ-поведінки; інформаційно-змістовий (комплекс знань, пов'язаних з «Я - концепцією», визначенням стратегії і тактики КЗ-поведінки, прийняттям рішення, самооцінкою, комунікативними і регулятивними діями); операційно-діяльнісний (уміння і навички пізнавального, комунікативного, регулятивного й іншого характеру, що визначають успішність КЗ-поведінки); мотиваційно-ціннісний (ціннісні орієнтації особистості, прагнення до морального самовдосконалення, позитивна настанова на різні види соціально значущої активності, потреби в самоактуалізації, самоствердженні, самовираженні, саморозвитку; емоційно-вольовий (відповідальність, самостійність, ініціативність, упевненість у собі, співпереживання, самоконтроль) [219].

С. Зверев вбачає в у конкурентоздатності базову якість особистості, що розвивається, студента і випускника ЗВО, яка є інтегративною характеристикою особистості, вираженої в досягненні мотивів успіху; у знанні способів дій з досягнення конкурентоздатності; вмінні побудувати комфортний життєвий простір. А також як тріадну систему, основу якої складають три компонента: когнітивний (знання характеристик

конкурентоздатності, способів дій у ринкових умовах, знання про маркетингову діяльність), потребнісно-мотиваційний (наявність мотиву досягнення особистісних і професійних цілей, потреба поваги і самоактуалізації) і діяльнісний (інформаційно-аналітичні і маркетингово-комунікативні вміння). На наш погляд, автором не надається належного значення особистісним якостям фахівця, які складають основу конкурентоздатності, що потрібні для формування означеного феномена. Хоч автор погоджується, що студенту необхідні: вміння переконувати, здійснювати продуктивний особистісний контакт, володіння усвідомленими діями, проте в дослідно-експериментальній роботі вчений акцентує і досліджує когнітивно-діяльнісну сферу цього феномена [74].

За О. Астапенко, конкурентоздатність це інтегративна якість особистості, яка складається з парціальних, якісних характеристик: відповідальність, творчий підхід до прийняття рішень, уміння самооцінки та самопрезентації, потреба в самоосвітній діяльності, вмінні особистості взаємодіяти з оточуючими [14]. Важко погодитись із цим визначенням, тому що, крім наведених вище особистісних якостей, у ньому відсутня когнітивно-діяльнісна основа досліджуваного феномена, без наявності якої, на нашу думку, неможливо досягти конкурентоздатності фахівця.

Учені (Д. Чернилевський і О. Філатов) виділяють три групи навичок, які визначають конкурентоздатність випускників закладів вищої освіти: технологічні, комунікативні і концептуальні. Технологічні – пов'язані з освоєнням конкретної професії, комунікативні – мають безпосереднє відношення до спілкування з різного роду людьми і самим собою. А до концептуальних навичок автор відносить: мистецтво прогнозувати події, планувати діяльність груп людей, приймати відповідальні рішення на основі системного аналізу. Комунікативність, як структурний елемент конкурентоздатності автори, підрозділяють на здатності: приймати рішення, вести бесіду, здійснювати контроль за діяльністю. Важливо підкреслити, що конкурентоздатність фахівця учені асоціюють з успіхом у професійній і

особистісній сферах [215, с.45].

Конкурентоздатність особистості О. Чупрова розуміє як «стратегічну якість особистості майбутнього вчителя, що дозволяє йому бути затребуваним серед інших в умовах конкуренції, при цьому «вигідною відмінністю» такого фахівця є високий рівень самостійності і гнучкості мислення, педагогічної рефлексії, стресостійкості і потреби в успішній діяльності. Конкурентоздатність учена розуміє як здатність до змагальності, прояв життєвої активності, життєстійкості особистості і визначається як її індивідуально-особистісним компонентом, так і професійним, необхідним додатком успішної життєреалізації особистості [217, с.24].

На думку О. Євплової, конкурентоздатність педагога професійного навчання – це інтеграційна характеристика особистості педагога, що включає професійну компетентність і сукупність мотиваційного, діяльнісного, рефлексивно-оцінного компонентів, що забезпечують успішне вирішення професійно-педагогічних завдань і дозволяють підготувати висококваліфікованого працівника / фахівця [62]. Як бачимо, одним з компонентів дослідниця виділяє професійну компетентність. Водночас, не можна з цим погодитись, тому що в логіці філософії означений феномен сам є загальним, багатоструктурним, інтегральним утворенням і в означеній ситуації не може виступати в ролі складника досліджуваного феномена. Тобто автор розглядає професійну компетентність в якості одиничного, яке входить до цілого, але ж цей феномен сам є цілим і має складну багатокомпонентну структуру, формування якого, на наш погляд, повинно бути предметом окремого тривалого дослідження.

О. Ангеловський досліджував формування конкурентоздатності студентів у процесі професійної підготовки у вищому закладі освіти, яку розуміє як: інтегральну характеристику особистості до моменту закінчення ЗВО, що включає в себе сукупність особистісних, професійних та поліпрофесійних компонентів, які відображають рівень знань, умінь, досвід, моральну позицію, спрямованих на освоєння ринку праці і досягнення

подальших професіональних цілей у виробничих об'єднаннях в умовах конкуренції [7]. В якості мініскладників компонентної структури означеної конкурентоздатності автор виділяє низку ознак. Так, до професійного компонента віднесено: професійну мобільність, компетентність; життєусталеність, швидку адаптацію до нового соціального середовища, високий рівень домагань; володіння успішною мотивацією у своїй професійній діяльності, серед якої провідні місця займають матеріальні мотиви (прагнення до високооплачуваної роботи, пільг) і соціальні мотиви (прагнення зайняти гідне місце в суспільстві відповідно до інтересів і можливостей)» [7]. Водночас і таким визначенням важко погодитись як і з представленою О. Ангеловським структурою цього конструкту. Так, і професійна мобільність, і професійна компетентність є інтегральними утвореннями і вони, на наш погляд, повинні бути предметом окремих наукових досліджень. В силу своєї інтегративності та багатоскладності структури означені феномени не можуть розглядатися в якості мініскладників.

С. Хазова розглядає конкурентоздатність як соціально-професійну якість особистості фахівця, структура і зміст якого зумовлені актуальними і потенційними характеристиками соціального середовища і професійної діяльності, вимог до спеціалістів з боку держави, ринку праці, роботодавців, об'єктивними економічними критеріями конкурентоздатності. До структури конкурентоздатності дослідник включає такі предметно-змістові блоки: соціальний (соціальна компетентність) і професійний (професійна компетентність – володіння спеціалістом загально професійними, загальнонауковими, дослідницькими, загальногалузевими (освітніми та фізкультурно-спортивними) і спеціальними (педагогічними, управлінськими, рекреаційними) компетенціями [211].

Аналіз дослідження С. Хазової засвідчує, що автор не приділяє належної уваги розвитку особистісних якостей у процесі формування конкурентоздатності. З цим важко погодитись, оскільки без широкого

спектра розвинених якостей особистості фахівця не можливе досягнення конкурентоздатності й успішного функціонування в професійній діяльності.

Конкурентоздатність, за Є. Максимовою, це інтегральна якість особистості, сукупність ключових компетенцій і ціннісних орієнтацій, що дозволяють особистості успішно функціонувати в соціумі. Автор визначила основні функції розвитку конкурентоздатності студента (ціледосягнення, освітня, прогностична, розвивальна) і простежила їх взаємодію. Можливість розвитку конкурентоздатності вчена вбачає у реалізації програми з трьох складників: цілеспрямоване зміцнення здоров'я, наявність знань і турботи про ближнього (духовно-моральна культура) [121, с.18].

Ю. Дмитрієва [56] розуміє конкурентоздатність випускника ЗВО у вузькому і широкому сенсах. Перше – це ступінь корисності якісних характеристик випускників на ринку праці для потенційного роботодавця, що визначає можливість претендувати на якісні робочі місця і витримувати конкуренцію в порівнянні з іншими суб'єктами на ринку. Друге – визначення конкурентоздатності випускників ЗВО передбачає єдність мотиваційних, кваліфікаційних, особистісних і ділових складників його елементів, що виражає внутрішню готовність випускника до професійної діяльності, які відповідають вимогам роботодавця. При чому складниками досліджуваного конструкту випускника автор вважає: мотиваційну, кваліфікаційну, особистісну і ділову.

На думку Д. Шестакової [223], яка досліджувала портфоліо як засіб формування конкурентоздатності майбутнього фахівця у ЗВО, забезпечити конкурентоздатність випускника можна тільки за умови розвитку трьох компонентів: когнітивно-професійного, індивідуально-особистісного та соціального. До кожного з компонентів автор додає відповідні компетенції. Натомість когнітивно-професійний компонент не зорієнтовано автором на наявність суто професійних знань та вмінь. Також треба відзначити, що кількість компетенцій занадто велика, не ієрархізована стосовно сутності досліджуваного феномена. На нашу думку, далеко не всі вони суттєво

сприяють формуванню конкурентоздатності. Наприклад, «особистісна чарівність» тощо.

Дослідник Д. Шестакова акцентує на соціальному компоненті досліджуваного конструкту. Згідно з її позицією, для фахівців-менеджерів професійна діяльність з наповнення соціального компонента конкурентоздатності має особливе значення, тому що в сучасних умовах він стає все більш значущим, що свідчить про позитивні тенденції формування соціально відповідального бізнесу. Зміст соціального компонента конкурентоздатності: вміння здійснювати соціально-значущу проектну діяльність, активність позиції на ринку праці, формуванні ціннісних орієнтацій, що визначають соціальну і громадянську відповідальність бізнесу, в усвідомленні своєї соціальної місії. Крім того, науковцем було розглянуто: когнітивно-професійний й індивідуально-особистісний компоненти [223].

Аналіз наукової літератури показав, що у визначеннях терміна «конкурентоздатність» у педагогіці існують різні підходи, які концентрують різні аспекти: індивідуальний, професійний, соціальний. Незважаючи на відмінності трактування феномена конкурентоздатності випускника ЗВО, у найзагальнішому вигляді конкурентоздатність визначається як якість особистості, «для якої характерні прагнення і здатність до високої якості і ефективності своєї діяльності, а також до лідерства в умовах змагальності, суперництва і напруженої боротьби зі своїми конкурентами» [9, с.26], а також як складне, інтегративне явище, сутність якої складає здатність до змагальності, прояв життєвої активної позиції, життєусталеності і визначається двома базовими компонентами: індивідуально-особистісним і професійним. Досліджуваний феномен є необхідним додатком успішної життєреалізації особистості.

Отже, у дослідженні проблеми конкурентоздатності випускника ЗВО прослідковуються чотири напрями підготовки.

Сутність першого напрямку становлять дослідження (В. Андреев,

А. Власова, Р. Фатхутдінов, О.Філатов та ін.), в яких стверджується, що феномен конкурентоздатності не може проявлятися у освітньо-професійній діяльності, а тільки в реальній професійній діяльності. Отже, у змісті освіти потрібно зосередитися на загальноосвітній підготовці, а також приділити увагу вихованню особистісних якостей студентів

Представники другого напрямку (С. Хазова, С. Зверев) вважають, що професійна конкурентоздатність випускника повинна бути основним показником успішності його підготовки, звідки впливає пріоритетність змісту професійної підготовки. Під професійною конкурентоздатністю розуміється адекватна підготовленість студентів до виконання професійних дій. Тому у змісті освіти основна увага повинна бути приділена формуванню професійних умінь і навичок майбутнього фахівця, з цим, як вже відзначалось, важко погодитись. Не зрозуміло, яким чином будуть формуватися необхідні особистісні якості конкурентоздатності.

Сутність третього напрямку (О. Астапенко, А. Власова та ін.) - пріоритет у формуванні конкурентоздатності повинен бути заснованим на розвитку особистісних якостей. Що теж не є адекватним розумінням сутності досліджуваного конструкту.

Четвертий напрям досліджень конкурентоздатності майбутніх фахівців (Н. Абабілова, І. Бібік, В. Бикова, О. Чупрова, С. Ярошенко та ін.) засвідчує більш повне розуміння феномена «конкурентоздатність»: конкурентоздатність фахівця є інтегративний результат якісної загальної освіти і професійної підготовки студентів. Успішно ввійти на ринок праці випускнику не дозволить відсутність або недостатній рівень кваліфікації. Зазначений підхід характеризується обов'язковістю розвитку комплексу знань, умінь, навичок та особистісних якостей, що дозволяють цілеспрямовано реалізовувати як професійні завдання, так і цілі особистої життєдіяльності.

Загальним у різних уявленнях міждисциплінарних досліджень про конкурентоздатність серед суб'єктів конкурентних відносин є твердження

щодо необхідності та неминучості їх саморозвитку.

На наш погляд, конкурентоздатність – це цілісне інтегральне утворення особистості, що спрямоване на досягнення успіху в соціумі, в професійній діяльності в умовах цивілізованого суперництва з тими, хто домагається таких саме цілей, і яке засноване на постійному саморозвитку, комплексі знань, умінь, навичок, особистісних якостей.

Конкурентоспроможність визначаємо як спроможність товарів чи фірм витримувати конкуренцію в порівнянні з аналогічними об'єктами в умовах певного ринку.

Даючи загальну характеристику і оцінку стану досліджуваності феномена «конкурентоздатність», відзначимо, що донині залишаються невивченими зміст і структура конкурентоздатності майбутніх судноводіїв, випускників морських закладів освіти, які будуть розглянуті і проаналізовані у 1.3.

1.2 Специфіка професійної підготовки майбутніх судноводіїв у морському закладі вищої освіти

Логіка дослідження вимагає розглянути специфіку професійної підготовки майбутніх судноводіїв у морському закладі вищої освіти. Означена підготовка співвідноситься із глобалізаційними процесами, які охопили весь світ. Вони істотно впливають на розвиток світової економіки, політики, держав, їх соціумів. У зв'язку з цим, роль морського транспорту в сучасному світовому просторі важко переоцінити. Він здійснює зв'язок між різними країнами, перевозячи торгові вантажі, пасажирів та є основною сполучною ланкою із транспортними системами інших держав. Морський транспорт має низку переваг перед усіма іншими видами, зумовлених його техніко-економічними особливостями:

– високою провізною здатністю;

- порівняно невеликими капіталовкладеннями для освоєння природних водних шляхів;
- незначною витратою палива;
- нижчою, у порівнянні з іншими видами транспорту, собівартістю перевезень вантажів. Продуктивність праці на морському транспорті в 5-6 разів вище, ніж на залізничному і річковому транспорті, а собівартість у 2-3 рази нижче.

У зв'язку з економічними перевагами морського флоту, із збільшенням міжнародних морських перевезень все більше зростає необхідність у підготовці висококваліфікованих судноводіїв. Від рівня майстерності фахівців, які працюють у морському флоті, залежить своєчасний і безпечний провід судна за певними маршрутами, доставка пасажирів і вантажів, а також життя і здоров'я членів екіпажу, безаварійність рейсів та екологічна безпека морського середовища.

Судноводій – це фахівець із судноводіння, який виконує функції капітана, штурмана-помічника пасажирських і вантажних суден. Головне його завдання – безпечно і безаварійно здійснювати навігацію, ефективно керувати діяльністю екіпажу, сприяти екологічній безпеці довколишнього водного простору.

Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року визначає необхідність оволодіння майбутніми фахівцями професійними знаннями, вміннями, особистісними якостями, які відповідають європейським нормам і стандартам [203].

Зміст підготовки майбутнього судноводія визначається такими нормативними документами: положенням про морській заклад вищої; галузевими стандартами професійної освіти; типовими навчальними планами, освітніми програмами, підручниками та навчальними посібниками, за якими здійснюється підготовка майбутніх судноводіїв.

Освітньо-професійна програма підготовки бакалавра «Судноводіння», галузь знань 27 «Транспорт», спеціальність 271 «Річковий та морський

транспорт», спеціалізація «Судноводіння» була розроблена у 2018 р. Цей документ є складником галузевого стандарту вищої освіти і встановлює: розподіл загального навчального часу за циклами підготовки; нормативну частину змісту навчання, засвоєння якого забезпечує формування компетентностей відповідно до вимог освітньо-кваліфікаційної характеристики; перелік навчальних дисциплін, що забезпечує засвоєння змісту навчання, та максимальний навчальний час за циклами підготовки; нормативний термін навчання за денною формою; нормативні форми державної атестації [69].

У міжнародному морському суднопластві визначено 3 рівня професійної підготовки кадрів морського флоту: 1 – забезпечення (рядовий состав), 2 – експлуатації (молодший командний склад), 3 – управління (старший командний состав). Навчальні заклади вищої професійної освіти III- IV рівнів акредитації (освітні рівні випускників – бакалавр та магістр) забезпечують підготовку командних кадрів 2-ї та 3-ї ланки.

Професійна підготовка – це початок професійної кар'єри і процесу стійкої самоідентифікації у професії за допомогою систематизації отриманих знань і вибудовування картини професійної реальності, що відкриває можливості майбутнього професійного розвитку.

У психолого-педагогічній літературі професійна підготовка розглядається як:

- система професійного навчання, метою якої є придбання учнями навичок, необхідних для виконання певної роботи [151];
- процес повідомлення тих, хто навчається, про знання, уміння і відповідний результат у вигляді сукупності спеціальних знань, умінь, навичок, якостей, трудового досвіду, що забезпечують можливість успішної роботи за певною професією (І. Юрловська) [233];
- результат навчання в освітній установі системи професійної освіти;
- процес формування сукупності фахових знань, умінь і навичок, атрибутів, трудового досвіду й норм поведінки, що забезпечують можливість

успішної професійної діяльності (Р. Мартенс) [135].

Довідкова література визначає підготовку, як: «запас знань, навичок, досвіду, набутий у процесі навчання, практичної діяльності» [180].

Феномен «підготовка» найчастіше визначається в контексті розглянутої професії, до якої вона належить.

Основи підготовки фахівців у вищих закладах освіти передбачають:

- забезпечення якості підготовки (її відповідність тенденціям розвитку ринку праці, необхідність підготовки з нових спеціальностей, оволодіння сучасними технологіями та широким спектром додаткових знань);
- орієнтацію на гуманістичний складник (прагнення гуманізувати індивідуальні, прагматичні настанови шляхом, як усебічного розвитку особистості, так і формування її соціальних якостей);
- взаємозв'язок фундаментальної спрямованості підготовки й орієнтації на професійну діяльність і тісний зв'язок із практикою;
- реалізацію випереджувальної підготовки (врахування прогнозованих перспектив розвитку країни);
- спрямованість на адаптивність (гнучкість реагування на попит) [150].

Концептуальні засади професійної підготовки майбутніх судноводіїв досліджувались як вітчизняними, так і зарубіжними вченими (Г. Бочарнікова, Г. Варварецька, Л. Герганов, В. Давидов, О. Демченко, В. Дмитрієв і Ф. Козік, С. Козак, А. Іванова, О. Немцев, М. Кулакова, М. Міюсов, А. Пилипенко, Л. Сокол, А. Шевердина, Ю. Якусевич та ін.).

Так, М. Кулакова розглядає підготовку до професійної діяльності фахівців морських спеціальностей з позицій управлінського підходу й зазначає, що така підготовка є керованим освітньо-виховним процесом, який спрямований на оволодіння курсантами освітньо-кваліфікаційними характеристиками певної спеціальності відповідного рівня [110, С.17]. Однак, це визначення може торкатися підготовки багатьох фахівців у ЗВО і воно не має специфічного підґрунтя.

Психологи досліджували особливості професійної діяльності морських

фахівців у різних напрямках (плавсклада – В. Дмитрієв і С. Козік; лоцмана – А. Шевердіна, судноводія – А. Пилипенко; психогігієни моряка – Ю. Стенько; особливості здійснення психологічного забезпечення професійної діяльності суднових спеціалістів у тривалому плаванні – П. Криворучко; вплив основних стрес-чинників на професійну діяльність моряків – А. Побідаш, тощо).

Учені (В. Дмитрієв і С. Козік) наголошують на необхідності надання в рамках налагодженої системи в стінах освітньої установи психологічної допомоги майбутнім морякам у ході їхнього навчання. На думку авторів, у межах ЗВО повинно бути встановлено психологічне забезпечення кадрів майбутнього плавскладу: установа психологічного супроводу, сутність якого полягає в організації психологічної служби, тобто комплексу психологічних робіт з підтримки актуального стану моряків, створення розгорнутої психологічної характеристики курсантів (психологічне дос'є) [55].

Вчені-психологи (Е. Вересоцький і В. Парохін, А. Єремеева, А. Шевердіна та ін.) відзначають суттєві негативні чинники, з якими зустрічаються представники морських професій. За А. Шевердіною, це: фізичні, хімічні, біологічні, побутові, соціально-психологічні чинники, як-от:

- соціально-психологічні (умови розміщення членів екіпажу, організація роботи в режимі праці і відпочинку, психологічний мікроклімат в екіпажі, нервово-психічні: перевантаженість, монотонність, обмежене коло спілкування, сімейні проблеми);

- фізичні (температура довколишнього середовища, мікроклімат приміщень, шум, вібрація, електромагнітне випромінювання, освітленість приміщень тощо);

- хімічні (склад газоповітряного середовища в приміщеннях, вміст солі і мінералів у продуктах, технічні та природні випаровування);

- біологічні (забезпечення екіпажу водою та їжею, внутрішня біосфера і єдина екологічна система судна) [221, с. 32].

А. Єремеева розглядає чинники щоденного впливу на людину, а також додаткові, які притаманні екстремальним навантаженням, що зустрічаються в діяльності моряка [67]. Учені (Е. Вересоцький і В. Парохін [30]) виділяють зовнішні і внутрішні стрес-чинники. Серед зовнішніх – це чинники середовища, які пов'язані з процесом і умовами морської праці, відпочинку, побуту і безперервно впливають на психофізіологічні функції організму людини (особливість професійної діяльності; просторові параметри середовища, що зумовлені малими розмірами, своєрідністю геометричних форм та ізолюваністю простору судна; специфічні характеристики довколишнього середовища, її екстремальність, монотонність водної поверхні тощо; тривалість автономного плавання.

До внутрішніх учені відносять чинники, що характеризують середовище проживання в залежності від індивідуальних особливостей людей, їхнє ставлення до нього і сприйняття: особистісні настанови, ступінь залученості до діяльності, адаптаційні можливості, професійний досвід тощо. Невідповідність середовищуотворювальних чинників індивідуальним особливостям (духовно-ціннісним, медико-біологічним та соціально-психологічним), знижує рівень комфортності жилого середовища судна, стійкість і працездатність людини [30].

Існує значна кількість наукових досліджень, щодо англійської підготовки майбутніх судноводіїв (Н. Бородіна, С. Козак, О. Надєїна і К. Новічкова, І. Кожевнікова, М. Шерман, О. Чернікова та ін.).

Так, учені (Н. Бородіна, О. Надєїна і К. Новічкова та ін.) розглядають значущість вільного володіння англійською мовою судноводіїв у контексті забезпечення безаварійного судноплавства. Від цього залежить успішність функціонування судноводія, забезпечення безпеки мореплавання, його кар'єрне зростання. Володіння морською англійською мовою зумовлено цілою низкою конвенційних документів, що регламентують підготовку кадрів морських спеціальностей, де вказано, що судноводій повинен знати термінологію англійською мовою, розуміти зарубіжних фахівців, які

забезпечують безпеку судна і екіпажу, як на морі, так і в порту, правильно оформляти всі документи з приходом судна в закордонні порти, вести ділові перемови з портовими владами, з представниками компанії-агента, із фахівцями судноремонтних верфів, здійснювати радіоперемови на морі і на суші, вести ділову переписку [27], [137]. Необхідність математичної підготовки майбутніх судноводіїв досліджували Г. Варварецька, Ю. Величко, О. Доброштан і О. Гудирева, Т. Джежуль, В. Кліндухова і О. Сушко та ін.

Предметом наукового інтересу О. Демченко [52] виступила сутність професійної діяльності фахівців морського флоту. Вчені (М. Шерман та О. Безбах) [222] акцентують на формуванні інформаційної культури судноводія; О. Попова [160] і І. Сокол [194] досліджують сутність їхньої професійної компетентності, В. Онищук – професійне становлення моряків у системі освітнього процесу [141].

Зазначимо, що І. Сокол стверджує, що одним з напрямів підготовки майбутніх судноводіїв є формування інформаційної компетентності, наявність якої передбачає знання основних можливих джерел інформації про місце положення судна, умінь обробляти її і використовувати для визначення курсу судна, а також оперативного корегування траєкторії руху судна, як у звичайних, так і в екстремальних умовах. Серед нових джерел важливої для судноводіїв інформації входять сучасні супутникові системи навігації: GPS, NAVSTAR, DGPS, ГЛОНАСС, Бэйдоу, Galileo, IRNSS. Вивчення особливостей їх пристроїв і радіусу дії - важливий аспект підготовки курсантів морських закладів вищої освіти до майбутньої професії [194].

О. Демченко визначає професійну діяльність фахівців морського флоту крізь підготовку, яка відбувається на відповідному освітньо-кваліфікаційному рівні під час динамічного керованого освітнього процесу в морському ЗВО, спрямованому на оволодіння майбутніми фахівцями освітньо-кваліфікаційними характеристиками належного професійного

спрямування (шляхом пізнавально-інструментальної сукупності дій викладача та курсантів). Кінцевою ж метою такого процесу автор вважає сформованість комплексу професійних знань, умінь і навичок, а підсумковим результатом досягнення високого рівня готовності особистості фахівця до виконання професійної ролі в різних професійних умовах і на різних фахових рівнях [52]. З таким визначенням важко погодитися, оскільки така підготовка фахівців морського флоту, не розкриває її специфіку і може бути віднесено до фахівця будь-якої кваліфікації. Крім того, готовність до професійної діяльності не може визначатися тільки обсягом знань, умінь і навичок. Феномен «готовність» заснований на глибоких мотиваційних процесах та особистісній готовності, яка включає афективні, когнітивні і конативні складники, а також широкий спектр особистісних якостей [116], які не відображено в означеному визначенні.

Професійну підготовку морських фахівців – суднових механіків досліджувала У. Ляшенко [119] у процесі вивчення професійно-зорієнтованих дисциплін, однак автор, як і О. Демченко, за основу бере готовність, як результат цього процесу і розуміє підготовку – як усвідомлену настанову на майбутню професію, яка виявляється у вибірковій, прогнозованій активності майбутніх суднових механіків на етапі їхньої фахової підготовки. Означене засновано на визначенні Д. Узнадзе [202]. Натомість, по-перше, Д. Узнадзе розглядав його відносно найпростіших несвідомих настанов особистості фізіологічного рівня, а по-друге, із визначення У. Ляшенко не зрозуміло, що автор конкретно мав на увазі про «вибіркову, прогнозовану активність майбутніх суднових механіків» і які параметри складають зазначену активність [119, с. 26]. Також, на нашу думку, підготовка майбутніх спеціалістів до професійної діяльності не може бути заснована тільки на одній настанові.

Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2015 р. № 266 «Про затвердження переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти» (зі змінами,

внесеними згідно з Постановами КМ України № 674 від 27.09.2016, № 53 від 01.02.2017), майбутні судноводії здобувають вищу освіту першого освітньо-кваліфікаційного рівня – бакалавр в галузі знань 27 «Транспорт», за напрямом 271 «Річковий та морський транспорт», спеціалізація «Судноводіння». Навчання майбутніх судноводіїв у морських ЗВО має професійний практико-зорієнтовний характер, метою якого є забезпечення формування професійної культури майбутнього судноводія.

Відзначимо, що підготовка означеного контингенту курсантів заснована на глобалізації вимог, стандартів до якості морської освіти, що визначається Міжнародною морською організацією (ІМО), яка орієнтує на вдосконалення підходу до освітнього процесу з провідної морської професії судноводія. М. Міюсов підкреслює, що однією з основних цілей ІМО є забезпечення безпеки на морі. Комплексний підхід до проблеми безпеки, що проводиться в життя ІМО і її Комітетом з безпеки на морі, сприяв розробці та впровадженню в судноплаванні міжнародних конвенцій і стандартів, що визначають стратегію забезпечення безпеки на флоті у ХХІ столітті. Такими документами є Міжнародний кодекс з управління безпечною експлуатацією суден - МКУБ (ISM Code - International Safety Management Code), Конвенція і Кодекс з підготовки, дипломування моряків та несення вахти - ПДНВ (STCW) Означений кодекс ураховує стандарти підготовки та дипломування, нові вимоги до моряків з боку морської індустрії [130].

Державна система управління безпекою судноплавання забезпечує ефективну комплексну реалізацію в Україні норм Кодекса з реалізації документів ІМО, що мають обов'язкову дію. На разі стоїть план заходів щодо імплементації в національне законодавство України і національну нормативно-правову базу системи освіти, підготовки та дипломування моряків «Манільських поправок» (2010 р.) до Міжнародної конвенції та Кодекса з підготовки і дипломування моряків та несення вахти 1978 року. Міністерство юстиції України видало низку нормативних актів. «Манільські поправки» діють в Україні згідно зі статтею 57 Конституції України з дати

офіційної публікації (бюлетень «Офіційний вісник України» від 06 квітня 2012 року № 24). Щодо змін у системі освіти, Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України видало наказ «Про впровадження системи стандартів якості в освітніх закладах, підпорядкованих Міністерству освіти і науки, молоді та спорту, які здійснюють підготовку кадрів для екіпажів морських суден» від 09.12.2011 року № 1411 [68].

Науковці з підготовки спеціалістів морської галузі (С. Єгорова, М. Міусов, А. Шевердіна та ін.) стверджують, що більшість аварій на судах (близько 80%) пов'язані із людським чинником (Human Element), тобто з помилковими діями членів екіпажу. У цьому зв'язку ІМО висуває завдання – здійснити гарантії відносно того, що морські фахівці повинні бути готовими до морських перевезень, мотивовані, освічені, кваліфіковані відповідно до належних стандартів і мають володіти навичками необхідного виконання своїх професійних обов'язків.

Науково-технічний прогрес на морському транспорті призводить до значного підвищення складності, енергоозброєності суднів, скорочення чисельності екіпажів і підвищенню напруги праці при високому рівні автоматизації. Тому особлива увага у стандартах якості присвячена використанню тренажерів як вимоги до підготовки, оцінки компетенції і демонстрації навичок професіоналізму. М. Міусов розуміє тренажер, як комплекс технічних засобів професійної підготовки, призначений для формування та розвитку практичних навичок і вмінь безпечного й ефективного технічного використання суднових технічних засобів і забезпечує моделювання технологічних процесів. Тренажери використовуються у випадках, коли відпрацювання навичок у реальних умовах неможлива, утруднена або економічно не вигідна [130].

Як уже відзначалось вище, більшість випускників морських ЗВО України працевлаштовуються на судна іноземних судновласників, тому вони повинні бути конкурентоздатними на міжнародній арені праці і вигравати конкуренцію серед судноводіїв інших країн. Світова конкуренція висунула

на перший план проблему якості морської освіти. Ось чому підготовка майбутніх судноводіїв повинна відповідати високим світовим стандартам. У них повинні бути сформовані такі компетентності:

- планування і проведення переходу і визначення місця розташування судна; несення безпечної навігаційної вахти;
- використання радіолокатора і САРП (система автоматичної радіолокаційної прокладки) для забезпечення безпеки мореплавання;
- використання ЕКНІС (електронно-картографічна навігаційно-інформаційна система) для безпеки судноводіння;
- дії в надзвичайних ситуаціях;
- дії при отриманні сигналу лиха;
- використання стандартних фраз ІМО для спілкування на морі і використання англійської мови в письмовій та усній формах;
- передавання і прийом інформації (з використанням візуальних сигналів);
- маневрування судна;
- спостереження за навантаженням, розміщенням, кріпленням, збереженням вантажу під час плавання і його вивантаженням тощо.

Таким чином, згідно зі світовими стандартами для офіцерів морського торговельного флоту, судноводій повинен відповідати вимогам означених стандартів компетентності, відповідно до своєї обізнаності і функцій на борту, стажу морської служби, стану здоров'я і віку. Компетентність капітанів і старших помічників капітанів включає компетенції управління ресурсами містка і здатності до керівництва, командної роботи і управління. Всі офіцери-штурмани, тобто – судноводії, повинні бути обізнані з електронно-картографічною навігаційною інформаційною системою (ECDIS) і вміти її використовувати. Судноводію необхідні знання з лоції, морехідної астрономії, метеорології, технічних засобів судноводіння, правил несення судових вахт, підтримки судна в морехідному стані. Крім того вміти здійснювати контроль за виконанням установлених вимог, норм і правил;

володіти міжнародною стандартною (англійською) мовою в обсязі, необхідному для виконання своїх функціональних обов'язків та організації управління інтернаціональним екіпажем, володіти навичками дій в аварійних ситуаціях і збереження людського життя на морі; знати і вміти як застосовувати правила обробки і розміщення вантажів згідно з міжнародними та вітчизняними документами щодо їх безпечного перевезення.

Професійна сфера діяльності судноводія умовно складається із двох великих груп: стоянка судна і перехід між портами. Сферу виробничої діяльності судноводія умовно розділяють на 15 розділів відповідно до переліку дисциплін навчального плану спеціальності. Ці розділи включають тестові завдання: організація штурманської діяльності під час підготовки судна до рейсу; плавання у стандартних і аварійних ситуаціях; дотримання правових основ судноплавства; пристрій судна і його якісні характеристики; засоби і методи традиційної та сучасної навігації; методи і засоби забезпечення безпечного плавання; порятунок на морі. Модель професійних знань, навичок і вмінь, викладених у розділах, дозволяє сформулювати базові вимоги до контролю рівня і якості підготовки фахівця в галузі промислового судноводіння, що включає базові знання судноводія, знання технічних засобів судноводіння, промислу і обробки інформації тощо.

Згідно з галузевим стандартом вищої морської освіти України напряму підготовки «Морський та річковий транспорт» усі дисципліни навчального плану розподіляються на 3 цикли підготовки:

– цикл фундаментальної, природничо-наукової та загально-економічної підготовки (дисципліни «Вища математика», «Економічна теорія», «Екологія та охорона довколишнього середовища» тощо);

– цикл соціально-гуманітарної підготовки (дисципліни «Історія України», «Українська мова (за професійним спрямуванням)», «Філософія», «Англійська мова (за професійним спрямуванням)», «Менеджмент морських ресурсів», «Морське право» тощо);

– цикл професійної (професійно-зорієнтованої) та практичної підготовки (дисципліни «Метеорологія і океанографія», «Навігація та лоція», «Управління роботою флоту» тощо).

У ході аналізу кваліфікаційних стандартів та Міжнародної конвенції з підготовки, дипломування моряків та несення вахти, навчальних планів Одеської державної морської академії було визначено основні напрями професійної діяльності майбутніх морських офіцерів (професійне спрямування «Судноводіння»):

- маневрування та управління судном у різних умовах;
- використання технічних засобів судна;
- несіння вахти;
- підтримка судна в заданому рівні готовності;
- дії в надзвичайних ситуаціях;
- планування та організація безпечного навантаження та вивантаження;
- забезпечення безпечності людського життя на морі та охорони морського довколишнього середовища;
- загальна організація та керівництво мультинаціональним екіпажем;
- організація зовнішнього зв'язку з портовими службами, з іншими суднами;
- робота з документацією [25].

У галузі виховання особистості майбутнього фахівця метою за напрямом підготовки зі спеціальності «Судноводіння» є формування широкого кола особистісних якостей, таких, як: відповідальність, організованість, цілеспрямованість, працьовитість, громадянськість, комунікативність, толерантність, підвищення загальної культури тощо.

Логіка наукового пошуку орієнтує на з'ясування ролі практичного складника підготовки майбутнього судноводія, тобто плавальної практики. Її мета – формування у курсантів основ професійних умінь і мислення відповідно до освітньо-кваліфікаційної характеристики, розширення і систематизація знань на основі вивчення роботи екіпажу судна, вивчення

сучасного обладнання і творчого застосування отриманих знань в умовах виробничої діяльності морського судна при виконанні обов'язків вахтового офіцера. У нашому випадку – помічника капітана.

Майбутній судноводій – кадет (практикант) повинен чітко усвідомлювати, що отримавши призначення на судно для проходження плавальної практики, він є членом екіпажу, і на нього поширюються всі вимоги як до будь-якого члену екіпажу. Він повинен систематично, наполегливо і творчо працювати над виконанням програми практики, вести щоденник плавпрактики «TRAINING RECORD BOOK», наполегливо опановувати вміння і навички вахтового помічника капітана, набувати досвіду морської служби, бути дисциплінованим, швидко і точно виконувати розпорядження капітана та його помічників.

Крім того, майбутньому судноводію-практиканту необхідно знати і виконувати свої обов'язки у боротьбі за «живучість» судна, тобто вміти використовувати, згідно зі своїми обов'язками, суднові технічні засоби боротьби за живучість, аварійно-рятувальне та протипожежне майно та інвентар, користуватись індивідуальними і колективними рятувальними засобами. Знати і дотримуватись правил техніки безпеки, пожежної безпеки і санітарних правил, вміти надавати першу допомогу при нещасних випадках.

Таким чином, специфіка професійної діяльності фахівців-судноводіїв полягає в тому, що, з одного боку, вона є предметно-практичною, її підґрунтям є знання експлуатації судна, його транспортного та технологічного обладнання відповідно до вимог міжнародних і національних нормативних документів щодо забезпечення безпеки та охорони людського життя на морі, внутрішніх водних шляхах і охорони довколишнього середовища; а з іншого – вона носить соціальний характер, зумовлений розвитком виробничих відносин у суспільстві, тобто організація служби командного складу різних типів суден, організація роботи колективу з різномірним національним, релігійним і соціально-культурним складом, здійснення вибору, обґрунтування, прийняття та реалізацій управлінських

рішень, а також прийняття рішень у межах прийняттого ризику в складних і критичних умовах [94, с.122].

Підготовку майбутніх судноводіїв у морському закладі вищої освіти розуміємо, як цілеспрямований, динамічний, організований освітній процес здобуття і накопичення курсантами професійних знань, умінь, навичок, розвинених професійних особистісних якостей, досвіду плавальної практики згідно з кваліфікаційними характеристиками фахівців означеної сфери та стандартів, що визначаються Міжнародною морською організацією (ІМО).

У зв'язку з тим, що більшість українських судноводіїв працюють у зарубіжних судновласників, здійснюють перевезення вантажів, пасажирів зі всього світу, їхня професійна підготовка повинна відповідати високим світовим стандартам, щоб вони могли конкурувати з представниками інших країн при працевлаштуванні на роботу. Натомість аналіз наукової літератури у контексті підготовки майбутніх судноводіїв у морських закладах вищої освіти доводить, що в сучасних освітніх закладах не приділяється значної уваги формуванню конкурентоздатності означеного контингенту курсантів, що і спонукало до дослідження обраної проблеми.

1.3. Компонентно-структурний аналіз конкурентоздатності майбутніх судноводіїв

Аналіз результатів наукових досліджень, вивчення нормативних документів з підготовки курсантів морських ЗВО, плавальної практики, багаторічний особистісний педагогічний досвід та досвід професійної діяльності на морських суднах, дозволили визначити структуру конкурентоздатності майбутніх судноводіїв. До її складників було віднесено: адаптивно-стимулювальний, когнітивно-операційний і особистісно-самооцінний компоненти.

Адаптивно-стимулювальний компонент у формуванні в майбутніх судноводіїв досліджуваного конструкту є одним із найважливіших. На думку

вчених (Г. Галак, Ю. Пєскова та ін.) на людину, яка перебуває в морі, періодично діють специфічні чинники, як-от: хронічний стрес; чинники мікросередовища (електромагнітні поля техногенного походження, хімічні чинники, фоновий шум, замкнутий простір із суміщенням зон роботи і відпочинку); чинники макросередовища (погодні умови, качка); психологічні чинники (зміна щільності інформаційного потоку від перевантаження до монотонії, непередбачуваність ситуації, висока моральна і економічна ціна помилки) [40].

У довготривалих рейсах умови праці та життєдіяльності морських фахівців характеризуються специфічними просторово-часовими особливостями - відсутністю звичних процесів і ритмів: відсутністю просторового розподілу побутової та виробничої «зон» життєдіяльності, регламентованістю праці і відпочинку (несення вахти) тощо [41], [42], [43].

Все це зумовлює серйозні вимоги до фахівця, як до суб'єкта діяльності і, особливо, до судноводія, оскільки від його дій із керування судна та екіпажу залежить безпека: плавання судна, членів команди та вантажів.

О. Стрелкова стверджує, що психологічні чинники умов праці моряків детерміновані роботою в замкнутому просторі, сенсорної депривації, підвищеною відповідальністю, жорсткою регламентацією вахтової циклограми діяльності, однотипним ландшафтом, обмеженими можливостями задоволення культурних потреб і спілкування, статевою дезадаптацією, тривалим емоційним напруженням, потребою у звичайних соціальних умовах для проживання, екстремальними чинниками умов праці, психосоціальними розладами. Автор зазначає, що морська ностальгія є одним із джерел психоемоційного напруження моряків і обтяжується тим, що з'являється туга за сім'єю, батьківщиною, за сушею, звичним укладом життя [199].

Судноводії повинні вміти швидко адаптуватися не тільки до несподіваних несправностей механізмів, агрегатів, можливих аварійних ситуацій і при цьому, приймати термінове адекватне одне єдине рішення

щодо їх ремонту, чи ліквідації означених ситуацій, а також до несподіваних змін кліматичних природних умов. Уміти пристосуватися до ефективного виконання своїх службових обов'язків, незалежно, де вони знаходяться: у тропіках, чи на півночі.

Є. Шаріна відзначає, що професійна практика моряків завжди пов'язана з особистим ризиком і частими екстремальними ситуаціями. Адаптація моряків до життя і трудової діяльності в умовах плавання визначається передусім тим, що пристосування членів екіпажу має здійснюватись у відносно короткий час до різноманітних нових умов. До таких умов учена відносить три групи чинників: природні, технічні і соціальні. Так, першу групу складають природні чинники – клімато-географічні, що пов'язані з швидкими переміщеннями в широтному і меридіональному напрямках. Це викликає зміни добових і сезонних біоритмів, вимагає адаптації до нового поясного часу і незвичних гідрометеорологічних умов [220].

Однією зі труднощів адаптації моряків до виконання своїх професійних обов'язків під час рейсів є морська качка, що викликає явище заколисування, яке схильне в тій чи тій мірі більшості моряків (90-95%) (А. Бенсон [18], А. Вожжова [35]). Морська качка – особливий вид коливання всього судна, яка може бути одночасно вертикальною, кильовою чи бортовою. При тривалій качці більшість людей відчувають неприємні відчуття, які зумовлені функціональним станом кори головного мозку і визначаються ступенем збудливості вестибулярного аналізатора.

До другої групи чинників, до яких також потрібно адаптуватися, учені (зокрема, А. Вожжова, А. Лебедева) відносять технічні (мікроклімат, шум, інфразвук, вібрація, електро-магнітне випромінювання тощо). У суднових умовах джерелами шуму, вібрації є робота суднових механізмів, тривалий вплив яких на організм людини веде до втоми, викликає напругу психічних процесів, зниження працездатності і професійної надійності [34].

Електромагнітні випромінювання є потужним фізичним подразником, який може викликати значні функціональні порушення у стані нервової,

ендокринної та серцево-судинної систем, імунного статусу тощо [126].

Джерелами інфразвуку на судні можуть бути: енергетична установка, гребний гвинт, резонансні коливання конструктивних елементів корпусу, система вентиляції і кондиціонування повітря. У суднових умовах вплив інфразвука на людину може бути тривалим, що викликає погіршення в нервовій, серцево-судинній та ендокринній системах, у слуховому і вестибулярному аналізаторах [220].

Згідно з результатами дослідження фізіолога Л. Панченко, яка вивчала проблему психофізіологічної адаптації курсантів морських спеціальностей на початкових етапах професійної освіти, при проходженні майбутніх судноводіїв плавальної практики у початковий період адаптації до суднової обстановці на психіку курсантів впливає зміна часового поясу, нові умови розміщення та роботи, незвичні кліматичні умови, монотонність зовнішніх подразників – усі ці чинники особливо відчутно впливають на організм протягом першого місяця перебування в морі (підвищення коефіцієнтів дезадаптації, вольової напруги, опірності; високий рівень симпатонії). Попадання в нові умови є стресом і відбивається на стані курсантів, з'являються напруга, спроба зібратися, боязнь утратити контроль, прагнення до спокою тощо [145]. В цьому зв'язку вміння адаптуватись як до різного роду природного, соціокультурного середовища (кліматично-географічні умови, багатонаціональний склад (екіпажу, керівництва компаній, контролюючих структур у міжнародних морських портах тощо), так і вміння активно впливати на означене середовище, його освоєння і пристосування до себе, має суттєве значення у формуванні конкурентоздатності майбутніх судноводіїв. Водночас цей процес має бути пов'язаний з корекцією власних настанов і стереотипів поведінки.

Сутність феномена «адаптація» доволі широко представлено у науковій літературі. Так, тлумачні словники визначають цей феномен, як – пристосування організма до зовнішніх умов [138], або: пристосування організмів, органів чуття до умов існування, до оточення [179, с.19].

З філософського погляду адаптація (от лат. *adaptatio* - пристосування) – це форма освоєння організмами впливів зовнішнього і внутрішнього середовищ, що полягає в тенденції до встановлення з ними динамічної рівноваги. У процесі адаптації людини виділяються два аспекти – біологічний і соціальний. Перший з них пов'язаний із пристосуванням організму людини до умов середовища, що виражається у зміні зовнішніх і внутрішніх особливостей органів, їх функцій або всього організму під впливом мінливих умов середовища. Соціальна адаптація є процесом становлення особистості, навчання індивіда і засвоєння ним цінностей, норм, настанов, зразків поведінки, властивих цьому суспільству, соціальної спільноти, групи [207].

У довідковій філософській літературі значення проблеми адаптації в сучасних умовах визначається тим, що природа людини і його фізіологічні властивості, які формувалися протягом багатьох століть, не можуть змінюватися з такою самою швидкістю і такими темпами, як нові реалії, нові екологічні та соціальні обставини. Автор дотримується думки, що адаптація людини – процес двобічний: людина не тільки сама пристосовується до нових умов, а й пристосовує умови до своїх потреб і створює систему життєзабезпечення, тобто інфраструктуру, житло, одяг, транспорт, харчування тощо [232].

У науковій літературі існують такі основні сучасні напрями досліджень адаптації людини: еволюційно-генетичні, екологічні, медико-біологічні, соціальні, культурологічні, психологічні. Так, у межах еволюційно-генетичного напрямку і фізіологічному (К. Бернар, Ч. Дарвін, У. Кеннон, І. Павлов, І. Шмальгаузен, та ін.) досліджуються генетичні та біологічні засади пристосування людини до довкілля. Головним завданням екологічного спрямування (В. Вернадський, Я. Грушко, В. Йоганзен, Н. Лазарев, Ж. Піаже та ін.) досліджень є аналіз екологічної та генетичної детермінації життєдіяльності людини. Крім того, філософи відзначають, що соціальний напрям досліджує соціально-біологічні наслідки, які здійснює науково-

технічний прогрес на людей (Г. Айзенк, Д. Ольшанський, Л. Филипс, Г. Царегородцев, Т. Шибутані та ін.) Культурологічний напрям у вивченні феномена адаптації особистості (С. Арутюнов, А. Кравченко, Е. Маркарян та ін.) концентрується на дослідженні надбіологічного універсального механізму, що забезпечує збереження людської індивідуальності в процесі її взаємодії з природою і соціумом шляхом культурного успадкування адаптивних стандартів і нормативів. Психологічний напрям (Г. Сельє, А. Адлер, З. Фрейд, Е. Еріксон, А. Маслоу та ін.), за означеною концепцією, об'єднує такі підходи: вивчення медико-психологічних аспектів адаптації у стресових умовах, дослідження психічних і функціональних станів людини в процесі трудової діяльності; вивчення адаптації людини до свого внутрішнього світу, до несвідомого [206].

І. Зимня відзначає, що адаптація людини поділяється на біологічну і соціально-психологічну. Біологічна включає адаптацію організму до стійких умов середовища, що змінюються. Соціально-психологічна адаптація – це пристосування людини як соціальної істоти до норм, умов, принципів, етикету в суспільстві. Також соціальна адаптація визначається як інтегрований показник стану людини, який відображає його можливості виконувати певні біосоціальні функції, а саме:

- адекватне сприйняття довколишньої дійсності і власного організму;
- адекватна система стосунків і спілкування з тими, хто їх оточує;
- здатність до праці, вчення, до організації дозвілля і відпочинку;
- мінливість (адаптивність) поведінки відповідно до ролевих очікувань інших [76].

У зв'язку з логікою дослідження розглянемо дефініцію «професійна адаптація», яка передбачає: входження у професію, освоєння нової соціальної ролі, засвоєння нових технологій професії, набуття досвіду самостійного виконання професійної діяльності. Українська педагогічна енциклопедія визначає сутність професійної адаптації, як пристосування до самостійної трудової діяльності і наголошують, що цей феномен є «адаптацією людей

різних поколінь до самостійної продуктивної трудової діяльності, процес або результат процесу пристосування працівника в початковий період його роботи на конкретному підприємстві до особливостей робочого місця та організації праці на виробництві» [66, с. 11]. Науковці стверджують, що професійній адаптації сприяє належна професійна підготовка людини до виконання певної роботи, професійна придатність до неї, а також відповідальність, кмітливість, самостійність, допомога з боку старших і колег за фахом. Професійна адаптація є прикінцевим етапом процесу професійної профорієнтації [66].

Розглядаючи проблему становлення фахівця в професійній діяльності Л. Мітіна розглядає дві моделі: адаптивну, за якою в самосвідомості людини домінує тенденція до підпорядкування професійної праці зовнішнім обставинам у вигляді виконання приписів, алгоритмів вирішення професійних завдань, правил, норм і модель професійного розвитку, яка характеризується здатністю особистості вийти за межі сформованої практики, перетворити свою діяльність на предмет практичного перетворення і тим самим подолати межі своїх професійних можливостей [128].

У процесі професійної адаптації майбутній фахівець проходить такі стадії (за О. Полчаніною):

- стадія ознайомлення, на якій адепт отримує інформацію про нову ситуацію в цілому, критерії оцінки різних дій, еталони, норми поведінки;
- стадія пристосування, на цій стадії суб'єкт праці переорієнтується, визнаючи головні елементи нової системи цінностей, але допоки продовжує зберігати свої настанови;
- стадія асиміляції, коли здійснюється повне пристосування до середовища, ідентифікація з новою групою [158, с. 53].

Учені (В. Сластьонін і В. Каширін) визначають професійну адаптацію, як процес входження людини в професію і гармонізацію взаємодій її з професійним середовищем [174, с. 161].

Адаптивний складник адаптивно-стимулювального компонента розглядаємо як одну із важливіших у формуванні конкурентоздатності майбутніх судноводіїв. Наша позиція пояснюється тим, що особливістю підготовки конкурентоздатного випускника-судноводія є його зорієнтованість не стільки на вітчизняний ринок праці, скільки на міжнародний, де існує значне розходження менталітетів різних націй, культур, віросповідань, які треба судноводію (капітану або його помічникам) мати на увазі у своїй повсякденній роботі, бути добре обізнаними з означеними особливостями членів екіпажу і чітко вміти вирішувати проблеми, своєчасно регулювати негаразди, які можуть виникати між членами команди в міжособистісних стосунках. Ігнорування цієї проблеми може привести до непорозумінь як у професійно-технологічній діяльності у довготривалих рейсах, так і виникнення міжособистісних конфліктів. Крім того, майбутні судноводії повинні вміти швидко адаптуватися до різкої зміни кліматичних, природних умов.

Таким чином, адаптація – це пристосування організму до умов довкілля. Треба відзначити, що розрізняють два типи адаптаційного процесу. За А. Реаном, перший із них характеризується перевагою активно-ініціативної дії і впливу на соціальне середовище. Цей тип адаптації необхідний майбутньому судноводію, оскільки він пов'язаний з активною зміною своєї особистості, з корекцією своїх власних настанов і стереотипів поведінки. Чого не можна сказати про другий тип, який визначається пасивною позицією особистості, з перевагою конформістської орієнтації. Конформне, пасивне прийняття вимог, норм, настанов і цінностей соціального середовища без включення активного процесу самозміни характеризує швидше дезадаптацію особистості, тобто переживання дискомфорту, незадоволення собою, неповноцінність [167], чого не можна припустити при формуванні конкурентоздатного майбутнього судноводія. Курсант повинен оволодіти вмінням активної самозміни і пристосування до нових умов плавання. Крім того, як уже відзначалось, для майбутнього

судноводія повинні бути характерні: швидкість реакції на несподівану інформацію, приймати адекватні рішення, не губитися, швидко орієнтуватися в складній обстановці, а також прогнозувати свою поведінку в складних обставинах.

З психологічного погляду, вирішальну роль в успішності адаптації до екстремальних умов відіграють тренування, а також функціональний, психічний і моральний стани індивіда [177, с.10].

На процес адаптації особистості певним чином впливає її спрямованість. Згідно з довідковою психологічною літературою, спрямованість – це «сукупність усталених мотивів, що орієнтують діяльність особистості, незалежно від поточних ситуацій» [177, с.261]. Спрямованість характеризується інтересами, схильностями, переконаннями, ідеалами особистості. Виявляється спрямованість у світогляді, духовних потребах і практичних діях [177, с.261]. Б. Додонов інтерпретує спрямованість як стійке домінування якоїсь потреби, інтересу, внаслідок чого людина «наполегливо шукає засоби збуджувати в собі потрібні йому переживання як можна частіше і сильніше» [58, с. 30].

Професійна спрямованість є системою емоційно-ціннісних відносин, які створюють відповідно до їх змісту ієрархічну структуру домінуючих мотивів особистості і спонукають особистість до їх ствердження у професійній діяльності [75, с. 123].

Професійна спрямованість, за В. Сластьоніним, це достатньо усвідомлена й емоційно виражена орієнтація особистості на певний рід та вид професійної діяльності [175, с. 102].

С. Данченко досліджував професійну спрямованість моряків і визначає її як настанову на цей вид діяльності, що з'являється на основі стійких професійних мотивів і намірів, а також впевненості у відповідності своїх здібностей обраного профілю і задоволеності вибором професії [51, с.34].

Таким чином, спрямованість особистості будемо розуміти як усталену зорієнтованість думок, почуттів, бажань, фантазій, вчинків людини, яка є результатом домінування певних мотивацій [192, с.239].

В якості наступного компонента досліджуваного конструкту було розглянуто - когнітивно-операційний. Як відомо, когніція (від латів. *cognitio*), означає – знання, пізнання, а когнітивний – відповідний когніції або знанієвий, пізнавальний [207]. Когнітивність передбачає освоєння певної системи знань і вмінь з опанування орієнтовної основи розумової діяльності. Серцевиною критерія когнітивного компонента є обізнаність, що характеризує рівень знанієвої підготовки фахівця, яка виявляється в професійній діяльності.

За українською довідковою педагогічною літературою, знання - це «відображення у свідомості індивіда образів предметів і явищ об'єктивної дійсності, їх властивостей, відносин між ними й закономірностей розвитку в процесі засвоєння суспільного досвіду пізнання. Засвоєння результатів пізнавальної діяльності, що їх накопичило людство у формі понять, суджень, теорій тощо, здійснюється на основі розумових і практичних дій у процесі спонтанної або цілеспрямованої діяльності індивіда лише за умови взаємодії з іншими людьми. Знання поділяють на донаукові (буденні), пов'язані з життєвим практичним досвідом окремого індивіда, і наукові, де знання підносяться до рівня осмислення і вірогідного тлумачення сутності явищ у межах наук теорій» [66, с. 325].

Є. Рапацевич визначає знання, як результат процесу пізнання дійсності, що відображають її у свідомості людини у вигляді уявлень, понять, суджень, гіпотез, теорій, концепцій, принципів, законів, закономірностей тощо. Автор підкреслює, що невід'ємна якість справжніх знань – їх усвідомленість, насиченість конкретним змістом, чітким уявленням і розумінням предметів, явищ, які вивчаються, їх закономірностей, вміння не тільки назвати і описати, а й в разі необхідності, пояснити факти, що вивчаються, вказати їх

взаємозв'язок і відношення, обґрунтувати положення, що засвоюються, дійти висновків з них [150, с.178].

I. Ломпшер розрізняє чотири види знань:

- предметні знання різного ступеня узагальнення, що містять різні відомості про об'єкти і явища довкілля, їх властивості й відносини, включають абстрактні поняття і є основою для інших знань;

- знання засобів дій, у тому числі розумових, на основі яких здійснюється розв'язання математичних задач, аналіз граматичних зв'язків у реченнях, виробляються стратегії розумової праці в різних видах діяльності;

- знання норм, на основі яких формуються уміння й навички міжособистісних стосунків і поведінка стосовно інших людей;

- знання цінностей, що відбивають характер політичних, світоглядних, моральних, естетичних, побутових та етичних орієнтацій в їх ціннісному вимірі [66, с. 325].

Зауважимо, що для оцінки якості знань застосовуються такі критерії (за Я. Пономарьовим): правильність знань (узгодженість із суспільними науково усталеними знаннями); узагальненість знань (пов'язують з особливостями змісту, що відображає переважно теорії, закони, закономірності розвитку природних і суспільних явищ); системність знань (ознака їх закономірного зв'язку з «організованим цілим» у межах якоїсь певної галузі дійсності або в різних галузях, які становлять собою певну систему); конкретність знань (оптимальне співвідношення абстрактно-логічних і чуттєво-практичних компонентів, застосування на практиці відповідно до певних когнітивних зразків); міцність знань (вияв у продуктивності їх використання в певних сферах діяльності, стійкості у часі та стосовно чинників, які зумовлюють варіативність діяльності); обсяг знань (величина сфери охоплення знань певної галузі діяльності, в якій ці знання виступають знаряддям здобуття певних суспільно значущих результатів); перенесення знань (показник їхньої гнучкості, придатності для широкого застосування шляхом включення до

різних когнітивних структур, що зумовлюють специфіку виконання тієї чи іншої діяльності) [159, с. 168].

Розвиток знань ініціюється і здійснюється завдяки активності індивідів, яка допомагає здолати суперечності, що виникають внаслідок функціонування складного суспільного середовища, що постійно змінюється [66, с. 326].

Подаємо систему професійних знань, якими повинен оволодіти майбутній конкурентоздатний судноводій.

Знання і вміння з планування і проведення переходу судна і визначення його місця розташування; знання і практичні навички користування морськими навігаційними картами і посібниками такими, як: лоції, таблиці приливів, сповіщення мореходам, навігаційні запобігання, які передаються за допомогою радіо, і інформація про встановлення шляхів руху суднів; знання принципів магнітних і гіро- компасів; систем управління рульовим приводом, експлуатаційних процедур і переходу з ручного на автоматичне управління і назад; змісту, вживання і цілей Міжнародних правил попередження зіткнень судів на морі 1972 р. з поправками; принципів несення ходової навігаційної вахти; ефективних процедур роботи вахти на ходовому містку; управління ресурсами містка (розподіл, призначення і пріоритет ресурсів; ефективне спілкування; оцінка обстановки і роль керівника; здобуття і підтримка знання ситуацій); фундаментальних основ радіолокатора і засобів автоматичної радіолокаційної прокладки (САРП); знання з маневрування і управління судном; з обробки, розміщення і кріплення вантажу [131].

Окрім вищенаведених знань, майбутньому судноводієві необхідно досконало володіти англійською мовою, мовою міжнародного спілкування. Належне знання англійської мови дозволяє члену командного складу вести діловодство, здійснювати радіообмін з береговими службами і центрами, іншими суднами, при цьому використовувати фрази ІМО задля спілкування на морі, навігаційні карти, посібники, розуміти метеорологічну інформацію і повідомлення відносно безпеки судна і його експлуатації, вести перемови з

представниками адміністрації портів, судновими агентами, митними офіцерами, лоцманами й т. ін., вміння використовувати і розуміти стандартні фрази для спілкування на морі. Крім того, майбутньому судноводієві потрібні знання з виконання обов'язків керівництва екіпажу, члени якого розмовляють різними мовами. Чим краще курсант буде володіти англійською мовою, тим вище буде його конкурентоздатність.

Крім того, для подальшої успішної професійної діяльності курсанти повинні бути обізнані у сфері конкурентології. Згідно з В. Андреевим, мета конкурентології як науки полягає в тому, щоб виявити, обґрунтувати та сформулювати базові закономірності, умови, принципи, методи і правила конкурентності діяльності, творчого саморозвитку і творчої самореалізації людини як конкурентоздатної особистості [9]. Конкурентологія – це наука про закономірності конкурентної діяльності, творчого саморозвитку і творчої самореалізації людини як конкурентоздатної особистості [9, с.13]. Автор визначає конкурентоздатну особистість як особистість, для якої характерні прагнення і здатність до високої якості і ефективності своєї діяльності, а також до лідерства в умовах змагальності, суперництва і напруженої боротьби зі своїми конкурентами [9, с.26]. Учений зазначає, що конкурентоздатна особистість є найпроцвітаючою з усіх представлених моделей особистості, але наголошує, що її успіх повинен досягатися тільки на основі високоморального вибору. Ідеальну модель особистості ХХІ століття дослідник бачить в її багатовимірності, яка творчо саморозвивається, самодостатня і конкурентоздатна [9, с.33]. В. Андреев сформулював чотири закони конкурентоздатності.

Закон успішності та ефективності конкурентної діяльності в умовах глибокого усвідомлення її особистої і соціальної значущості. Сутність цього закону, на думку автора, полягає в тому, що ефективність будь-якої діяльності тим вище, чим глибше усвідомлюється її особистісна і соціальна значущість.

Закон самоактуалізації і самоускладнення завдань і проблем як

необхідна умова творчого саморозвитку конкурентоздатності особистості. Суть цього закону полягає в тому, що творчий саморозвиток особистості здійснюється більш ефективно, якщо особистість у процесі конкурентної діяльності сама актуалізує і вирішує все більш складні завдання і проблеми.

Закон свободи і відповідальності для творчого саморозвитку і творчої самореалізації конкурентоздатної особистості.

Закон відстроченої перемоги. Сенс цього закону полягає в тому, що якщо супротивника в цей час перемогти не вдається, то необхідно максимально зберегти свої сили і здібності для відстроченої перемоги. Науковець стверджує, що знання базових законів і принципів конкурентології необхідні, але недостатні для становлення конкурентоздатності особистості. На думку автора, необхідні вміння та здібності особистості гнучко і творчо застосовувати з урахуванням її індивідуальних особливостей і реальної ситуації, в якій вона функціонує.

Нам особливо імponує теза автора, що для того, щоб бути переможцем у конкурентній боротьбі, особистість повинна бути вмотивована на перемогу, і на перемогу не за будь-яку ціну, а на основі вивчення, осмислення своєї гідності, активізації своїх резервних можливостей і здатностей [9, с.37-41].

У силу того, що професійна діяльність судноводія відноситься до управлінської діяльності, майбутній судноводій повинен бути добре обізнаний психологічно. В. Дмитрієв, С. Козик, П.Криворучко, В. Лобастов. включають до спектру професійних знань, пов'язаних з управлінням судном, психологічні аспекти професійного реагування та міжособистісної взаємодії. Наприклад, при спілкуванні з членами екіпажу судноводій повинен знати, що не можна переносити командний стиль, яким він віддає накази на капітанському містку, на міжособистісні відносини, коли члени екіпажу вільні і не несуть вахту тощо [107].

Курсанту – майбутньому судноводієві необхідно бути ерудованим з конфліктології: знати різноманіття конфліктів і в чому складається сутність можливих конфліктних ситуацій на флоті, їх причини і привиди, які з них є

суттєвими, а які ні, і як оптимально їх можна вирішити. Сучасні вимоги до підготовки плавсклада судна полягають і в тому, що майбутній судноводій обов'язково повинен знати, яким чином визначити специфіку психологічних особливостей кожного члена екіпажу судна, знати рівень сформованості його професійно важливих якостей і враховувати їх при виконанні професійної діяльності під час здійснення рейсу [107].

Довідкова психологічна література визначає конфлікт як суперечність, що пов'язане з гострими емоційними переживаннями [168], або актуалізована суперечність, зіткнення протилежно спрямованих інтересів, цілей, позицій, думок, поглядів суб'єктів взаємодії, або опонентів і навіть зіткнення самих опонентів [192, с.184]. Ознаками конфліктів є: біполярність протистояння тенденцій (суперечність); активність, спрямована на подолання суперечностей; суб'єктність (наявність носіїв конфлікту). Конфлікти бувають трьох типів: деструктивні, конструктивні, стабілізуючі. Перші з них розхитують і руйнують встановлені структури і функції, норми, девальвують цінності, поглиблюють суперечності проблемної ситуації. Конструктивні, в яких відбувається перебудова, оновлення структури, оволодіння новими функціями, встановлення нових зв'язків, сприяють життєдіяльності особистості або функціонуванню організації. Стабілізуючі конфлікти також, як і конструктивні приводять до позитивних результатів, але не за рахунок інновацій, а шляхом усунення відхилень і закріплення вже наявного [192].

На думку Н. Гришиної, конфлікти проходять крізь етапи розвитку, а саме: виникнення об'єктивної конфліктної ситуації (чи предконфліктної ситуації); усвідомлення ситуації як конфліктної; конфліктна взаємодія (конфлікт); вирішення конфлікту [46]. Основною стратегією подолання конфлікту, знаходження і вироблення компромісу психолог вважає діалог, який є однією з форм подолання суперечностей, що лежать в основі конфлікту [46].

За К. Томасом, існує п'ять засобів виходу з конфліктної ситуації. Автор зазначає, що конкуренція (змагання) передбачає зосередження уваги тільки

на своїх інтересах і повному ігноруванні інтересів партнера. Уникнення (ухилення) характеризується відсутністю уваги як до своїх інтересів, так і до інтересів партнера. Компроміс є досягнення «половинчастої» вигоди кожною стороною. Пристосування передбачає підвищену увагу до інтересів іншої людини, при цьому власні інтереси відходять на задній план. Таким чином, співпраця є стратегією, що дозволяє враховувати інтереси обох сторін [166].

Для запобігання міжнаціональних конфліктів під час рейсів з участю багатонаціонального екіпажа, майбутньому судноводію необхідно знати алгоритм швидкого й ефективного вирішення спірних проблем, які можуть виникнути.

Діяльнісний складник зазначеного компонента конкурентоздатності передбачає освоєння курсантами професійних умінь, навичок, прийомів, практичної підготовки, спрямованих на досягнення конкурентоздатності, за допомогою чого процес засвоєння засобів професійної діяльності конкурентоздатного судноводія буде мати позитивну динаміку. Уміння – це підготовленість до практичних і теоретичних дій, які виконуються швидко, точно, свідомо, на основі засвоєних знань і життєвого досвіду. Вміння формуються шляхом вправ і створюють можливість виконання дії не тільки у звичних, але і в умовах, що змінилися [92].

До професійних умінь і навичок майбутнього судноводія належать: використання встановлених шляхів відповідно до загальних положень про встановлення шляхів руху суднів; використання інформації навігаційного устаткування задля несення ходової вахти; використовувати небесні тіла для визначення місця розташування судна, а також уміння визначати місце розташування судна за допомогою: берегових орієнтирів; засобів навігаційного обгороджування, включаючи маяки, знаки і буї; здійснювати обчислення з урахуванням вітру, приливів, течій і передбачуваної швидкості; електронних систем визначення місцезнаходження судна з а допомогою радіонавігаційних різного роду устаткування (ехолотами, гиро- і магнітними компасами; здійснювати судноводіння в будь-яких умовах із застосуванням

відповідних методів для отримання точного визначення місцезнаходження та оптимального використання всіх наявних навігаційних даних для здійснення плавання; передавати та отримувати інформацію з використанням підсистеми і обладнання глобального морського зв'язку, забезпечувати радіозв'язок у всіх випадках.

Крім зазначених професійних умінь, майбутній конкурентоздатний судноводій повинен уміти успішно себе презентувати на міжнародному ринку праці. Уперше аналіз проблеми самопрезентації розглянуто у концепції І. Гоффмана, де автор зазначає, що у процесі соціальної взаємодії людина здатна коригувати власну поведінку згідно з очікуваннями інших з метою створення найбільш сприятливого враження про себе і досягнення найбільшої вигоди від цієї взаємодії [249].

У сучасній соціальній психології існує широкий спектр різних теоретичних підходів до означеного феномена. Так, за концепціями У. Джемса, Г. Міда, Ч. Кулі для людини у соціальному дискурсі і взаємодії характерна демонстрація різних соціальних ролей різним партнерам. Для того, щоб справити про себе найкраще враження, представити себе найкращим чином, а потім сформувати власну презентацію себе шляхом аналізу думок і поведінки оточуючих [53], [257], [241]. Згідно з цієї концепцією, знання індивіда про себе – є рефлексія знань інших про нього.

Таким чином, самопрезентація – це процес позиціонування себе відносно соціально і культурно прийнятих способів дії і поведінки [129, с. 219].

Учені (Р. Аркін [240], А. Шутц [261]) розглядають означений термін як поведінкову реалізацію мотивації досягнення або уникнення невдач. Можна дійти висновку, що самопрезентація – це вміння управляти враженням про себе.

Традиція американської соціальної психології складається з того, що самопрезентація є проявом демонстративної поведінки в міжособистісному спілкуванні [195]. На думку психологів Д. Майєрс (1997), Є. Соколової-

Бауш (1999) необхідність самопрезентації зумовлена бажанням людей досягти матеріального або соціального успіху, уникнути конфлікту, домогтися позитивного ставлення до себе з боку оточуючих, що позитивно позначається і на ставленні особистості [17, с.194]. Безумовно, майбутньому фахівцеві необхідно опанувати вміннями щодо самопрезентації. При влаштуванні на роботу в міжнародні судноплавні компанії грамотне використання умінь із самопрезентації дає позитивний результат. Сутність означених умінь полягає в тому, щоб молодий фахівець міг створити про себе, як про професіонала, позитивний імідж та перевершити інших кандидатів і бути обраним на посаду, на яку він претендує, а також уміти регулювати свою поведінку в критичних ситуаціях.

Конкурентоздатний майбутній судноводій повинен оволодіти комунікативними вміннями, особливо вміннями з професійного спілкування. За І. Кожевніковою, яка досліджувала готовність до професійного спілкування у майбутніх фахівців-судноводіїв, спілкування є необхідною умовою виконання професійних обов'язків і безпосередньо впливає на професійні якості фахівця, забезпечуючи тим самим його конкурентоздатність [93]. Уміння з професійного спілкування судноводія – це вміння вести перемови з представниками адміністрації портів, судновими агентами, митними офіцерами, лоцманами, з членами команди судна та ін.

Комунікативні вміння дають змогу згуртувати екіпаж, знайти індивідуальний підхід до кожного з членів команди, давати їм можливість вільно висловлюватися, уміти слухати, вміти за різними обставинами змінювати стилі комунікації від авторитарного, який при віддачі команд є необхідним стилем професійного спілкування для вирішення різних завдань, до демократичного, тобто з емпатією і толерантністю ставитися до членів команди. Судноводієві необхідно мати навички з організації спілкування з представниками різного віку, різних національностей, конфесій. Розуміти значення жестів іноземців, міміки, тобто невербальних проявів, і не припускати того, що може визвати зворотню негативну реакцію.

Уміння зі спілкування - це вміння які забезпечують постійний живий процес взаємодії людей, людини із самим собою і світом [150].

Крім того, майбутньому судноводієві необхідні не тільки знання, але й уміння із врегулювання конфліктів, які можуть виникнути особливо в період довготривалих рейсів. Уміння адекватно оцінити ситуацію, яка може привести до конфлікту, проаналізувати і спрогнозувати чинники, що впливають на його виникнення, опанувати стратегії швидкого реагування на нього і адекватного вирішення. Як показує практика, у багатьох катастрофах на морі, винна не стільки техніка, скільки особистісний чинник моряка. Неадекватність виконання свого професійного обов'язку, невміння запобігти виникненню конфліктних ситуацій часто приводять до катастрофічних наслідків на морі, тому майбутньому судноводієві необхідно володіти навичками своєї конструктивної поведінки в конфліктних ситуаціях, навичками орієнтації команди на конструктивну взаємодію, а також навичками посередництва.

Як уже відзначалося, кращою стратегією подолання міжособистісних суперечностей – є діалог. Стратегія діалогу визначається основною метою, яка переслідується учасниками обговорення в процесі ведення бесіди або суперечки. Курсанту, майбутньому судноводію треба вміти адекватно використовувати цю стратегію тобто вміти правильно будувати діалог, що передбачає: доброзичливе ставлення до співрозмовника, не можна своєю мовою наносити йому шкоду, образу, зневагу тощо, дотримуватися ввічливості по відношенню до співрозмовника, не нав'язувати власної думки, бути уважним до того, з ким ти спілкуєшся, обирати тему розмови відповідно до рівня його знань. Курсанту необхідно пам'ятати, що в усному контактному спілкуванні співрозмовник не тільки чує його, але й бачить, тому слід вміло і доречно користуватися арсеналом невербальних засобів (жест, міміка, поза, інтонація тощо), а також дотримуватися загальних норм етикету, поведінки, вести постійний відбір мовних / мовленнєвих засобів, включаючи їх стилістичну характеристику [209].

В якості наступного компонента було розглянуто особистісно-самооцінний, який, на нашу думку, є сукупністю лідерських якостей, конфлікто-та стресоусталеності, самооцінки та етнокультурної толерантності.

За своєю професійною специфікою, офіційному призначенню капітан судна є юридично узаконеним керівником екіпажу і повинен бути його лідером. Проте не всі кандидати до командного складу судна повною мірою володіють лідерськими якостями. Лідерський потенціал доповнює владні повноваження керівника та підвищує успішність реалізації їм управлінських функцій.

У зв'язку з цим, поряд із вирішенням багатьох освітніх завдань з підготовки конкурентоздатних майбутніх судноводіїв, постає проблема розвитку лідерського потенціалу особистості курсантів, що сприятиме ефективності управління судном і продуктивній міжособистісній взаємодії членів екіпажу.

Взявши за основу ознаки особистості керівника-лідера, які визначив С. Максименко [120], було виділено низку ознак і для судноводія. Це такі: здатність сприймати загальні потреби і проблеми екіпажу судна, приймати на себе частку роботи із задоволення цих потреб та вирішення проблем, які може вирішувати тільки представник командного складу; бути організатором спільної діяльності; чуйність і проникливість, довіра до команди, вміння слухати, здатність розуміти труднощі моряків; представницькі схильності; емоційно-психологічний вплив: судноводій здатний залучати членів екіпажу до діяльності, яка не завжди збігається з їхніми службовими повноваженнями, але вкрай потрібна для функціонування судна (наприклад, в аварійних ситуаціях), уміє переконувати, володіє неформальним авторитетом. Йому властивий оптимізм: судноводій проявляє впевненість, що переважна кількість проблем, які постають під час здійснення рейсу будуть вирішені; його оптимізм викликає в членах екіпажу віру у свої сили [120, с.15].

Лідерський ресурс доповнює формальні владні повноваження судноводія і підвищує успішність реалізації ним управлінських функцій на судні [120, с.13].

Учені (Є. Жаріков, Є. Крушельницький та ін.) вважають, що лідер повинен вирізнятися такими ознаками: волею, здатністю долати перешкоди на шляху до мети; наполегливістю, умінням розумно ризикувати, що є основоположним у діяльності судноводія; бути терплячим, готовим довго і добре виконувати одноманітну роботу; ініціативним; незалежним; психічно усталеним; добре пристосовується до нових умов і вимог; самокритичним, тверезо оцінює свої успіхи і невдачі; вимогливим до себе та інших, вміє потребувати звіт за доручену справу; критичним; надійним, витривалим (може працювати при перевантаженнях, які притаманні діяльності судноводія); сприйнятливим до нового, схильний вирішувати нетрадиційні задачі оригінальними методами; оптимістичним, ставитися до труднощів як до неминучих і які можна подолати; рішучим, здатним самотійно і своєчасно приймати рішення, а в критичних ситуаціях брати відповідальність на себе; здатним змінювати стиль поведінки в залежності від умов, бути вимогливим, а якщо потрібно, вміти підбадьорити членів екіпажу [163, с.49].

До лідерських якостей конкурентоздатного судноводія належить комунікабельність, яка проявляється у професійному спілкуванні. Суголосні з психологом К. Бугаковою, що треба навчати судових офіцерів основам ефективної комунікації, формувати в них якості, що необхідні для успішного, комфортного, благополучного і добре налагодженого спілкування на борту [28]. У результаті емпіричного дослідження автор виявила причини виникнення бар'єрів спілкування: замкнутість, невпевненість у собі, нестача самоконтролю, залежність самооцінки від зовнішніх обставин; неповагу до інших людей, невміння тримати слово, ненадійність; відсутність комунікативних навичок: невміння слухати, правильно налагодити зворотний зв'язок з партнером по спілкуванню, вчасно вийти з розмови, недотримання правил невербальної комунікації: порушення індивідуальної дистанції,

небажання підтримувати зоровий контакт; особливості соціального статусу членів екіпажу (вищих або нижчих за званням), національні, етнічні, культурні особливості; особливості ділової комунікації, пов'язаної з реалізацією соціальної ролі керівника: вміння аргументовано доводити свою думку з важливого питання, впевнена і чітка постановка наказу, віддача розпорядження курсанту, який виступає в ролі підлеглого. Крім того було виявлено, що психологічними причинами виникнення комунікативних бар'єрів курсанти вважають суб'єктивні причини (туга за близькими, неможливість тривалий час реалізувати фізичні потреби); причини, пов'язані з необхідністю міжособистісної взаємодії (психологічна несумісність, неприйняття людьми один одного, розбіжність смисложиттєвих, ціннісних орієнтацій, цілей, відсутність дружних зв'язків, невміння в критичній ситуації узгоджувати свої дії з іншими людьми); одноманітність природного, людського оточення, обмежений простір, неможливість побути на самоті, проявити справжні почуття, емоції) [28, с. 248].

Уміння професійного спілкування судноводія – це вміння вести перемови із представниками адміністрацій портів, судовими агентами, митними офіцерами, лоцманами тощо. Комунікабельність судноводія дає змогу згуртувати екіпаж, знайти індивідуальний підхід до кожного з членів команди, давати їм можливість висловлюватися, вміти слухати та за різними обставинами змінювати стилі комунікації від авторитарного, який при віддачі команд є необхідний для вирішення різних суттєво професійних завдань, до демократичного, тобто з емпатією і толерантністю ставиться до членів команди. Судноводієві необхідно мати навички з організації спілкування з представниками: різного віку, різних національностей, конфесій. Розуміти значення жестів іноземців, міміки, тобто невербальних проявів і не допускати того, що може визвати зворотну негативну реакцію.

Вміння зі спілкування - це вміння які забезпечують постійний живий процес взаємодії людей, людини із самою собою і світом [150].

Таким чином, лідерські якості є сукупністю таких складників, як:

організаційність, відповідальність, ініціативність, представницькі здібності, комунікабельність, демократичність, швидкість адаптації в змінених, критичних ситуаціях, оптимізм, тощо. Курсантам треба прищепити розуміння того, що лідерські якості засновані на базових цінностях: гуманізму, духовності, етичних пріоритетах. У зв'язку з чим, необхідно сприяти розвитку в майбутніх судноводіїв толерантності, емпатії, плюралізму.

Одним з суттєвих психологічних чинників успішної професійної діяльності фахівця є упевненість у собі, у своїх силах, що, повинно бути притаманне конкурентоздатному судноводію. Означена особистісна якість входить до лідерських якостей. Основні напрями, в яких виявляється упевненість у собі - це оволодіння своєю професією, удосконалення професійної майстерності, адекватна поведінка в різних виробничих ситуаціях та ситуаціях міжособистісного спілкування, підтримка своєї працездатності, створення сприятливого зовнішнього вигляду, власного іміджу.

Довідкова література визначає упевненість у собі, як «властивість особистості людини, основою якої, є позитивна оцінка індивідом особистісних здібностей, навичок, які взмозі задовольнити його бажання і потреби. Упевненість у собі розглядається з двох позицій: із філософської – це переконаність, аспект знання; із психологічної – це стан людини, характеристика його віри і переконань [192, с.423].

Відзначимо, що упевненість у собі в будь-якій діяльності, має місце тоді, коли самооцінка людини відповідає його реальним можливостям. Якщо самооцінка завищена, то це самовпевненість, якщо занижена, то – неупевненість у собі. І те і те негативно відбивається у процесі керівництва судном та екіпажем. Майбутньому судноводієві в його надто складній професії необхідно бути впевненим у собі, володіти усталеною означеною особистісною якістю, бо він здійснює навігацію найчастіше в складних природних умовах у довготривалих закордонних рейсах, та ще й керує

діяльністю екіпажу, відповідає за безпеку як членів команди, так і вантажів на борту. Психологічна довідкова література визначає означену особистісну якість як «переживання людиною своїх можливостей як адекватних тим завданням, які перед ним стоять у житті, так і тим, що він ставить перед собою сам. Упевненість у собі, у своїй діяльності має місце, якщо самооцінка людини відповідає його реальним можливостям [192, с.423].

Значущість такої особистісної якості, як упевненість капітана, чи його помічників у собі, своїх силах та можливостях важко переоцінити під час здійснення рейсу, тому що упевненість у правильності своїх дій, у адекватності віддання наказів команді, особливо в складних ситуаціях, пов'язаних з труднощами управління судном, швартування, технічними несправностями, суворими кліматичними умовами (шторм, обмерзання чи тропічна спека), а також урегулюванням конфліктних ситуацій – є важливим для членів екіпажу, це дає їм упевненість, що всі проблеми можна успішно вирішити. Невпевненість керівника судна у своїх діях може привести до катастрофи та нерозв'язних конфліктів, які дезорганізують моряків у здійсненні їхньої спільної професійної діяльності і не сприяють точності виконання команд, які поставлені капітаном, старшим помічником з управління судном: правильного швартування чи проводки судна, навантаження вантажів тощо.

На наш погляд, однією із професійно важливих якостей судноводія є конфліктоусталеність, яку розуміємо як таку якість особистості, що дає можливість зберігати високу функціональну активність моряка у складних, у тому числі стресових ситуаціях; а також опанувати вмінням оптимального вибору стратегій і тактик реагування на конфлікти, що виникають, та конфліктні ситуації.

Причини конфлікту – це явища, події, факти, ситуації, які передують конфлікту і, за певних умов діяльності суб'єктів соціальної взаємодії, викликають його. Серед величезної кількості причин конфліктів С. Ємельянов виділяє загальні причини, які проявляються практично у всіх

конфліктах, що виникають. До них автор відносить соціально-політичні та економічні причини, що пов'язані із соціально-політичною та економічною ситуаціями в країні. Соціально-демографічні причини відбивають відмінності в настановах і мотивах людей, що зумовлені статтю, віком, приналежністю до етнічних груп тощо. Соціально-психологічні причини відображають соціально-психологічні явища в соціальних групах: взаємини, лідерство, групові мотиви, колективні думки, настрої тощо. Індивідуально-психологічні причини відображають індивідуальні психологічні особливості особистості (здібності, темперамент, характер, мотиви тощо) [64, с. 342].

Другу групу причин за класифікацією конфліктів С. Ємельянов називає приватними. Автор зазначає, що ці причини пов'язані з конкретним видом конфлікту. Серед них: незадоволеність умовами діяльності, порушення службової етики, порушення трудового законодавства, обмеженість ресурсів, відмінності в цілях, цінностях, засобах досягнення цілей, незадовільні комунікації та ін. [64, с.343].

Причини конфліктів виявляють себе в конкретних конфліктних ситуаціях, усунення яких є необхідною умовою вирішення конфліктів. Сутність останніх – накопичення суперечностей, що пов'язані з діяльністю суб'єктів соціальної взаємодії та які створюють основу для реального протиборства між ними [64].

Наступна особистісна якість, якою, на наш погляд, повинен володіти конкурентоздатний судноводій - це стресоусталеність. Довідкова література визначає стрес як «стан психічної напруженості, що виникає у людині в процесі діяльності в найбільш складних, важких умовах повсякденного життя і за особливих обставин [192, с.400]. Згідно з концепцією Г.Сельє [172], стрес може чинити як позитивний, так і негативний впливи на діяльність людини, аж до її повної дезорганізації. Тобто існує два види стресу - конструктивний (еустрес) и деструктивний (дистрес).

Перший - представляє собою мобілізацію організму, він є позитивний стрес, за яким людина здатна відчувати навколо себе і наявність проблем, і

бути в змозі їх вирішити. А другий – уособлює горе, нещастя, нездужання, виснаження. Це - шкідливий або неприємний стрес. Еустресс дає можливість мобілізувати свої сили, дістрес знижає шанси на успіх. Поріг чутливості до стресу - стресусталеність. Означену якість розуміємо як сукупність таких якостей, що дозволяють переносити емоційні, інтелектуальні, вольові навантаження без особливих шкідливих наслідків для оточуючих людей і свого здоров'я.

Стресосталеність підвищують за допомогою тренувань. Тому, майбутнього судноводія необхідно готувати до швидкої адаптації до можливих непередбачених, екстремальних умов, а також опанування вмінь з прогнозування своєї поведінки та поведінки членів екіпажу в подібних умовах, вміння саморегулюватись. Стратегії, які при цьому використовує конкурентоздатний судноводій, повинні відповідати вибору оптимального вирішення проблеми, що виникає, подекуди воно має бути засноване на інтеграції протилежних позицій, тобто компромісі, а інколи – на віддачі чіткої, зваженою команди для наведення відповідного порядку оптимального функціонування екіпажу, вміння взяти себе в руки, заспокоїтись.

Як уже відзначалось вище, наявність адекватної самооцінки майбутнього судноводія має суттєву роль у формуванні його конкурентоздатності. Психологи визначають самооцінку, як оцінку особистістю самої себе, своїх можливостей, якостей і місця серед людей, важливий регулятор поведінки. [177, с.583]. Самооцінка виконує регуляторну та захисну функції, впливаючи на поведінку, діяльність і розвиток особистості, її взаємини з оточуючими. Вона відображає ступінь задоволеності або незадоволеності собою, рівень самоповаги. Самооцінка створює основу для сприйняття власного успіху або невдачі, постановки цілей певного рівня, тобто рівня домагань [192, с.367].

Майбутній судноводій шляхом рефлексивних процесів усвідомлює, якими професійними знаннями, вміннями, навичками він повинен володіти і які професійно значущі особистісні якості повинен розвивати, і які недоліки

– скорегувати. Суголосні з А. Линенко, що самооцінка означає не просто фіксацію рівня розвитку особистості, а ціннісне ставлення до своїх особистісних якостей, що припускає як задоволеність позитивними властивостями і потребу в їх закріпленні, так і незадоволеність негативними або недостатньо розвиненими якостями й бажання внести в них позитивні зміни [115].

Самооцінка майбутнього судноводія актуалізується через процес самоідентифікації, що припускає самоототождження, самопорівняння себе з висококваліфікованими професіоналами, а також шляхом зіставлення власного рівня професійних домагань із результатами професійної діяльності, яка здійснюється в період плавальної практики.

За Е. Еріксоном, самоідентичність передбачає не тільки усвідомлення того, хто ти є, але й те, ким ти можеш стати, тобто усвідомлення свого особистісного потенціалу [247].

Адекватна самооцінка курсантів формується шляхом критичного ставлення до себе при зіставленні з оцінкою оточуючих: викладачами морського ЗВО, спостереженням за виконанням професійних обов'язків дієвими, досвідченими судноводіями (капітанами та їх помічниками).

Завищена неадекватна самооцінка заважає майбутньому судноводієві у встановленні нормальних ділових відносин з екіпажем та командним складом судна, на якому вони проходять плавпрактику. Цей рівень самооцінки не сприяє створенню позитивного морально-психологічного клімату в колективі команди чи групи морського закладу вищої освіти, де він навчається. Часто завищена самооцінка відповідає зазнайству, самовпевненості, що не сприяє успішності навчання та накопиченню необхідних професійних знань, умінь та навичок при проходженні плавпрактики на суднах. Такий курсант переконаний у власній компетентності, непогрішності, навіть якщо це не підкріплено об'єктивними результатами його діяльності. У підсумку такий курсант-кадет не вважає за потрібне багато й копітко вчитися, ретельно готуватися до занять, займатися самоосвітою, саморозвитком, що не сприяє

формуванню конкурентоздатності.

Занижена неадекватна самооцінка також не дає курсанту здійснювати свою місію, як майбутньому судноводію. Під час проходження практики він проявляє невпевненість у своїх силах, знаннях, уміннях. У всьому бачить неподолані перешкоди. При спілкуванні з одногрупниками та членами команди морського судна відчуває тривожність, помисливість, а іноді навіть страх перед непередбачуваними перешкодами. Уважає, що з оточуючих ніхто не сприймає його як рівного, що всі намагаються його принизити, що часто веде до підозрливості, прагненню в майбутній професійній діяльності до авторитарного стилю керування, до встановлення надмірно твердої дисципліни. Безумовно, такому судноводієві буде неможливо встановити позитивний контакт із командою, що може привести до непередбачених ситуацій, а також з контролюючими фахівцями різних морських портів, з представниками зарубіжних компаній, фірм, тобто на гідному професійному рівні здійснювати професійну діяльність, що недопустимо при такій небезпечній професії, особливо під час екстремальних ситуацій, що виникають, і в яких може опинитися судно.

Таким чином, самооцінка курсантів на основі рефлексії якості власної підготовки до професійної діяльності повинна бути адекватною з оцінкою з боку викладачів морського ЗВО, його однокурсників, командного складу судна, де він проходить плавальну практику, членів екіпажу. Це дає йому розуміння себе як майбутнього фахівця, усвідомлення своїх здібностей, можливостей, якості професійної підготовки, наявності професійно значущих та особистісних якостей задля успішної професійної діяльності, а також переконує курсантів у необхідності саморозвитку й самовдосконаленні для досягнення конкурентоздатності. Без адекватної самооцінки неможливі ясність професійної мети й послідовність її досягнення.

Як наголошувалося вище, особливістю підготовки конкурентоздатного випускника-судноводія є його зорієнтованість не стільки на вітчизняний ринок праці, скільки на міжнародний, де існує значне розходження

менталітетів різних націй, культур, віросповідань, які треба мати на увазі капітану та його помічникам у своїй повсякденній роботі під час довготривалих рейсів, а також бути добре обізнаними з означеними особливостями членів екіпажу і вміти чітко вирішувати проблеми, які можуть виникнути і своєчасно регулювати негаразди у міжособистісних стосунках. Ігнорування цього факту може привести до непорозумінь як у вирішенні суто професійних проблем довготривалих рейсів, так і виникнення міжособистісних конфліктів. Тому конкурентоздатному судноводієві необхідно володіти етнокультурною толерантністю. В умовах змішаних суднових екіпажів, які представляють собою культурне різноманіття членів команди, часто поліконфесійне, багатонаціональне розвинена етнокультурна толерантність дає можливість судноводіям безконфліктно співіснувати в єдиному соціальному просторі судна з членами команди. Кожен курсант морського закладу вищої освіти повинен розуміти, що члени багатонаціональних екіпажів значно відрізняються своїми індивідуальними особливостями (національною свідомістю, рисами, інтересами і схильностями тощо), які вони виявляють під час рейсу. Н. Чіпінова характеризує багатонаціональний склад студентських груп і зазначає, що духовна взаємодія між представниками різних національностей відбувається через подолання як соціальних, психологічних, так і етнічних бар'єрів [216].

На морському судні в період рейсу в спілкуванні між собою вступають моряки з різною свідомістю, з відмінними рисами в культурі, релігії та мовою, по-різному оцінюють і осмислюють реальність, відповідно до норм і традицій тієї нації, представниками якої вони є. Перед тим, як визначити сутність феномена «етнокультурна толерантність», видається доцільним з'ясувати зміст понять: «толерантність» та «етнокультура».

Так, толерантність А. Ребер визначає як настанову ліберального прийняття моделей поведінки, переконань і цінностей інших [168, с.363]. О. Асмолов та його співавтори констатують, що толерантність – це інтегральна характеристика індивіда, яка визначає його здатність у

проблемних і кризових ситуаціях активно взаємодіяти із зовнішнім середовищем з метою відновлення своєї нервово-психічної рівноваги, успішної адаптації, недопущення конфронтації і розвитку позитивних взаємовідносин із собою та оточуючим світом [82, с.10]. За своєю природою, толерантність проявляється у визнанні за іншими: права на повагу до особистості та самоідентичності; готовності до прийняття інших логік і поглядів, право відмінності, несхожості, «інакшості»; терпимості до поглядів, звичаїв, думок інших (особистостей, груп, суспільств, держав тощо) [125].

Поділяємо думку О. Арбузової, що в сучасному суспільстві толерантність трактується як терпимість, спокійне ставлення до всіляких варіацій світогляду, поведінки і зовнішнього вигляду інших людей. Тобто толерантність передбачає відсутність корпоративних, етнічних, станових, культурних упереджень, упереджень проти не схожих на нас людей за різними параметрами. Означена несхожість не виступає подразником при збереженні неприязного ставлення до об'єктивних аномалій у ставленні до загальнолюдських цінностей. Толерантність розглядається як особлива особистісна якість, що формується певним вихованням. Толерантність як якість особистості передбачає відмову від упереджень на користь об'єктивного, тверезого ставлення до будь-якої людини незалежно від її індивідуальних особливостей [11, с.5].

Під егідою ЮНЕСКО 1995 рік було проголошено Роком толерантності, трактують як уміння людини, суспільства, держави поважно ставитися до думки інших, невороже до позицій, що відрізняються від власної думки. «Толерантність - це те, що робить можливим досягнення миру та приводить від культури війни до культури миру» - проголошено в Декларації принципів толерантності, що була прийнята Генеральною Конференцією ЮНЕСКО в 1995 році [36, с.117].

Згідно з О. Емельяноюю, етнос або етнічна спільність є сукупність людей, які мають загальну культуру, розмовляють однією мовою, мають загальну самоназву і усвідомлюють як свою спільність, так і свою

відмінність від членів інших таких самих людських груп [65]. В якості визначального чинника формування етнопсихологічних властивостей народів виділяють вплив культурного середовища, цілісність якого визначається: єдиними правилами поведінки, загальною пам'яттю, єдиною картиною світу, власною системою культурних цінностей, мовою [65].

Майбутній судноводій повинен бути обізнаним з особливостями різних національностей. Морські зарубіжні установи відзначають збільшення кількості аварій на суднах із багатонаціональними екіпажами. Серед причин, що призводять до аварійних ситуацій, наводять такі: розбіжності в розумінні культурних особливостей представників різних націй, стереотипи поведінки, міжкультурні конфлікти під час виконання посадових обов'язків, порушення толерантності при спілкуванні, прояви дискримінації [117, с. 45].

Майбутньому судноводію необхідно розуміти, що для європейської культурної традиції характерно: прагнення до аналітичного осмислення світу, швидкого прийняття усього нового, пріоритетом є матеріальні цінності, бажання якомога раніше піти від опіки батьків, бути самостійним, незалежним. Їм притаманні: швидка зміна професійних інтересів, захоплення, стирання кордонів між міським і сільським способом життя.

Так, наприклад, отримавши призначення на судно з німецьким екіпажем, судноводій повинен бути ознайомлений з особливостями менталітету німецької нації, рисами, які їм притаманні: педантичність, працьовитість, економність, нелюбов до змін, акуратність, прагнення до упорядкованості, занадто чутливе ставлення до свого особистого простору і небажання, щоб його порушували. Однак у них зустрічаються і такі риси, як: самовпевненість, неповага до деяких національностей, недолік гостинності, задушевності тощо.

Для азіатської культурної традиції характерні такі риси, як: прагнення до цілісного інтуїтивного осмислення світу, слідування традиціям минулого, навіть у межах нових підходів та інновацій, пріоритет духовних цінностей, шанування батьків, родових зв'язків, зміцнення кланово-сімейних уз,

стійкість професійних інтересів на основі професійно-родових традицій; стійкість і суттєва відмінність сільського способу життя від міського [9, с.80].

Для представників південно-східної Азії: малайців, корейців, філіппінців притаманно те, що вони не зізнаються, що якимось завданням їм не зрозуміло, тобто його суть вони не розуміють або не вміють правильно його виконати. Їхній менталітет не дає їм можливості в цьому зізнатись, тому що вони співвідносять це як прояв слабкості [103, с.329]. Тобто на Сході переважає тенденція наявності страху бути викритим, а отже, і покараним, тобто має місце не стільки почуття провини, скільки почуття сорому. Звідси процвітає жорстока традиція не залишати свідків своєї негідної поведінки, у цьому полягає суть східної толерантності. Як бачимо, означені принципи не співвідносяться з положеннями західного гуманізму, коли Я-концепція індивіда будується на громадських засадах рівноправності потреб і свобод (Г. Шпет). Так, майбутньому судноводієві вкрай важливо бути добре обізнаним з особливостями менталітету представників різних національностей.

Слід визнати, що в сучасній психологічній науці переважає визначення етнічної (етнокультурної) толерантності як шанобливого розуміння, визнання групою іншої картини світу, іншої культури при позитивному сприйнятті своєї власної і прагнення інтеграції з іншими культурами (О. Асмолов [12], Н. Лебедева [112], Т. Стефаненко [198], Ю. Хотинець [214] та ін.).

Однак мають місце й інші концепції, згідно з якими етнічна толерантність трактується як утворення, що виражається в «терпимості» до чужого способу життя, чужих звичаїв, традицій, інших почуттів, думок та ідей [228, с.224].

Психологи (А. Ребер, Т. Стефаненко, Г. Ставицький та ін.) розрізняють толерантність та інтолерантність. Ця якість найбільш яскраво проявляється в проблемних етноконтактних ситуаціях. Толерантність у площині психологічної парадигми означає повагу, прийняття, позитивне ставлення та розуміння різноманіття індивідуальних форм самовираження. Толерантність

є особистісною властивістю, що є складником гуманістичної спрямованості особистості та визначається її ціннісним ставленням до оточуючих. Це соціальна настанова на певний тип ставлень, що проявляються в індивідуальних діях та вчинках особистості. Водночас толерантність є інтегративною властивістю, яка передбачає те, що сформована толерантність проявляється у всіх життєвих ситуаціях та взаємовідносинах особистості з довкіллям [197, с.176].

Етнічна нетерпимість - значуща форма прояву кризових трансформацій етнічної ідентичності. Основою етнічної нетерпимості є підвищена чутливість до осіб інших національностей. Вона може виражатися в широкому діапазоні - від легкого дискомфорту і роздратування, які не реалізуються в поведінці, а може виявлятися у формі геноциду.

Н. Платонова зазначає, що етнокультурна толерантність як активне, терпиме, нестереотипне, небайдуже ставлення до культури, мови, релігії, звичаїв, зовнішнього вигляду представників інших етносів, що передбачає такі способи поведінки у конфліктах, як компроміс і співробітництво. Це забезпечується впровадженням принципу діалогічності, діалогу культур, якщо в процесі виховання у всіх учасників освітнього процесу формується міжетнічна толерантність, взаємна повага, звернення до суб'єктного досвіду вихованців, яке реалізує право кожної людини на власну думку, наявність різних думок суб'єктів, визнання їх рівноцінності [155, с.12].

Отже, аналіз наукових джерел дозволив констатувати, що етнокультурна толерантність є загальносуспільною цінністю, яка виражається у відкритій взаємодії представників різних етнокультурних груп, здатності увійти в комунікативне поле діалогу, залучитися до взаємодії. Етнокультурна толерантність – це повага, сприйняття та розуміння багатого різноманіття культур світу, форм самовиявлення людської особистості.

За результатами аналітичної роботи, проведеної на базі вітчизняного і зарубіжного наукових фондів, визначено, що конкурентоздатність майбутнього судноводія – це складне динамічне утворення, що характеризує

рівень кваліфікації фахівця морського флоту, сукупність адаптивно-стимулювального, когнітивно-операційного, особистісно-самооцінного компонентів, які відображають комплекс професійних знань, умінь, навичок, особистісних якостей, прагнення до постійного саморозвитку, спрямованих на успіх конкурентного суперництва при освоєнні вітчизняного та міжнародного ринку праці.

1.4. Педагогічні умови формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки

Одним із головних завдань науково-педагогічних досліджень є виявлення, наукове обґрунтування і перевірка педагогічних умов, що забезпечують успішність досліджуваного процесу. В означеному аспекті насамперед необхідно проаналізувати зміст понять «умова» і «педагогічна умова».

У довідковій літературі «умова» розуміється як: обставина, від якої щонебудь залежить; правила, встановлені в якій-небудь галузі життя, діяльності; обставина, в якій щось відбувається [138, с.588].

Філософське трактування означеного поняття пов'язується з відношенням предмета до довколишніх його явищ, без яких він не може існувати: «те, від чого залежить щось інше (що обумовлюється); істотний компонент комплексу об'єктів (речей, їх станів, взаємодій), з наявності якого з необхідністю впливає існування цього явища. Весь цей комплекс у цілому називають достатніми умовами явища» [207, с.659]. Тобто сукупність конкретних умов певного явища утворює середовище його протікання, виникнення, існування і розвитку.

У психології феномен «умова» представлено в контексті психічного розвитку і розкривається через сукупність внутрішніх і зовнішніх чинників, що визначають психологічний розвиток людини, що прискорюють або уповільнюють його, впливають на процес розвитку, його динаміку і кінцеві

результати [134, с.270-271].

Педагоги розуміють умову як сукупність змінних природних, соціальних, зовнішніх і внутрішніх впливів, що діють на фізичний, моральний, психічний розвиток людини, його поведінку, виховання і навчання, формування особистості (В. Полонський) [157, с.36].

Н. Іпполітова і Н. Стерхова характеризують означений феномен так: умова є сукупність причин, обставин, будь-яких об'єктів тощо; позначена сукупність впливає на розвиток, виховання і навчання людини; вплив умов може прискорювати або сповільнювати процеси розвитку, виховання і навчання, а також впливати на їх динаміку і кінцеві результати [80].

Аналіз літератури дозволяє дійти висновку, що поняття «умова» є загальнонауковим і в сучасних дослідженнях використовується досить широко при характеристиці педагогічної системи. При цьому вчені, спираючись на різні ознаки, виділяють різні групи умов. Так, Ю. Бабанський за сферою впливу виділяє дві групи умов функціонування педагогічної системи: зовнішні (природно-географічні, суспільні, виробничі, культурні, середовища мікрорайону) і внутрішні (навчально-матеріальні, шкільно-гігієнічні, морально-психологічні, естетичні) [148].

На думку В. Андрєєва, педагогічні умови є результатом «цілеспрямованого відбору, конструювання та застосування елементів змісту, методів (прийомів), а також організаційних форм навчання для досягнення цілей [10, с.124].

За З. Курлянд, педагогічна умова – це така взаємодія обставин за яких педагогічний процес протікає більш ефективно, забезпечуючи не тільки повноцінний прояв кожного з компонентів певного феномена, але й сприяючи їх розвитку в цілісній структурі властивості особистості [111].

Під педагогічними умовами формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки у морських закладах вищої освіти розуміємо такі обставини, які найбільш повно сприяють актуалізації мотиваційного потенціалу освітнього середовища морського

закладу вищої освіти щодо формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв; спрямуванню змісту навчальних предметів на формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв; стимулюванню професійного саморозвитку курсантів.

Розглянемо першу педагогічну умову – актуалізація мотиваційного потенціалу освітнього середовища морського закладу вищої освіти щодо формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв. Мотиваційний потенціал освітнього середовища морського ЗВО має в собі великий запас можливостей, засобів, які можуть дієво, ефективно впливати на становлення особистості, яка в майбутній професійній діяльності повинна постійно саморозвиватися і самоактуалізовуватися в умовах мінливого світу, підвищувати свою кваліфікацію, удосконалювати рівень професійних знань, умінь і навичок, освоювати нові технології, не дозволяти собі діяти за рахунок застарілих готових знань та вмій, накопичених про запас.

Сучасні активні глобалізаційні процеси, високий рівень світового промислового виробництва стимулюють розвиток судноплавства та суднобудівництва, що постійно вдосконалюються. Це потребує високоосвічених фахівців. У своїй більшості судноводії працюють на кораблях, які оснащені високотехнологічним, комп'ютерним устаткуванням. Тому, щоб підтримувати високий рівень своєї конкурентоздатності, майбутньому судноводієві треба бути вмотивованим на постійне вдосконалення професійної кваліфікації, накопичування нових знань, оволодіння новими технологіями, спеціальними вміннями та навичками, а також вміннями контролювати та коректувати свої професійно значущі і особистісні якості.

Феномен потенціал (від лат. «potential» - сила, запас) є предметом дослідження різних наукових галузей: біології (мембранний потенціал, потенціал дії, потенціал покою), фізики (електростатичний, енергетичний, електромагнітний потенціал), філософії (можливість, внутрішньо притаманна сила, здатність до дії), психології («життєва стратегія і життєва перспектива»

А. Абульханова-Славська, потенціал особистості – А. Маслоу, К. Роджерс), людський потенціал поєднує в собі навички, вміння, знання, таланти, завдяки яким він може розвиватися, досягати будь-яких висот, здійснювати свої плани.

Є. Ільїн визначає мотиваційний потенціал, як «силу того впливу, який чинить на енергетику мотиву цей стимул» [79, с.300].

М. Климович вважає, що мотиваційний потенціал ЗВО – це його потужність у вітчизняному і світовому освітньому просторі, сукупність засобів і можливостей, наявність матеріальної інфраструктури, які дозволяють: залучати до навчання у ЗВО талановиту і підготовлену молодь, яка бажає присвятити своє життя певній діяльності; вкорінювати у свідомості студентів духовні цінності, національну ідентичність; давати їм всебічну теоретичну і прикладну професійну освіту; розвивати їх фізично; надавати професійний консалтинг і створювати умови для працевлаштування та додаткової професійної освіти [90].

С. Питка досліджує мотиваційний потенціал компаративного середовища організації [153]. Автор вважає, що одним із засобів формування компаративного середовища є метод соціально-значущого порівняння, який передбачає процес фасилітації, що приводить до підвищення ефективності групової роботи, залучення та зацікавленості учасників, розкриття їхнього потенціалу [153].

На міжгруповому рівні взаємодії майбутніх судноводіїв важливо створити атмосферу змагання. За своєю суттю, конкуренція – це доказ того, що ти кращий. Мотиваційний потенціал освітнього середовища морського закладу вищої освіти розуміємо як запас потужності, можливостей, який за певних обставин (створенні атмосфери зацікавленості, змагання, конкуренції), у свою чергу, ефективно впливає на актуалізацію мотиваційного потенціалу особистості майбутніх судноводіїв: у сукупності їхніх потреб, мотивів, інтересів, позитивного ставлення до професійної діяльності, бажань, прагнень тощо, що спонукає курсантів на успішне

оволодіння конкурентоздатністю у професійній діяльності.

Осмислюючи висловлювання А. Маркової [122] щодо мотиваційної сфери професійної діяльності, можна дати висновок, що мотиваційна сфера освітнього середовища морського закладу вищої освіти у контексті формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв, також може виконувати такі функції: спонукальну – активізація потреби досягнення конкурентоздатності у професійній діяльності; спрямувальну – вибір і характер цілей (близьких, проміжних та кінцевої) у досягненні означеного феномена; регулювальну – ієрархія ціннісних орієнтацій, зміст і співвідношення мотивів конкурентоздатності, рівень і послідовність проявів різних видів активності. Як відомо, формування пізнавальної мотивації є ключовою проблемою в освітній практиці, тому що від неї залежить освітній результат. Особливе значення має те, що в наш час в освітній діяльності курсантів зовнішні мотиви стали домінуючими. Відсутність або слабка внутрішня мотивація навчання та надмірна вираженість зовнішніх мотивів є характерними рисами сучасної освіти [191, с.209].

Психологи (М. Кордуэлл, Р. Немов, А. Петровський, А. Ребер М. Ярошевський та ін.) відзначають, що внутрішня мотивація спонукає індивіда до дії з метою покращення його стану, додає упевненості і незалежності, на відміну від зовнішньої по відношенню до його мети [98], [104], [134], [168]. Внутрішньо мотивовані майбутні фахівці не мають заохочень окрім самої активності в діяльності. Курсанти повинні залучатися до майбутньої професійної діяльності ради неї самої, а не для досягнення яких-небудь зовнішніх винагород. Така діяльність стає самоціллю, а не засобом для досягнення іншої мети.

Як уже зазначалось вище, у професійній діяльності судноводія зустрічається багато складнощів та несподіваностей. Кількісний склад світового флоту за останні п'ять років зріс більше, ніж на 20%, що призвело до збільшення інтенсивності руху суден на морських шляхах, і як наслідок – до збільшення їх зіткнень [100]. Крім того, робочий день морського фахівця,

судноводія ненормований, більшість рішень він приймає в умовах дефіциту часу й інформації, підвищеного ризику й відповідальності за судно, збереження вантажів та здоров'я і працездатності екіпажу. Означена діяльність далеко не завжди в достатньому ступені нагороджується, або зовсім не нагороджується іноземними власниками компаній, тому розвиток внутрішньої мотивації має велике значення для формування професіоналізму і конкурентоздатності майбутнього судноводія.

Згідно з Е. Десі [245], внутрішня (intrinsic) мотивація - це прагнення здійснювати діяльність ради неї самої, а не ради винагороди, яка міститься саме в цій діяльності. Винагородою є «момент переживання чогось більшого, ніж буденне існування» [с.123]. Зовнішня мотивація – характеризується тим, що чинники, які впливають на поведінку особистості, знаходяться зовні «я» цієї особистості або поза поведінкою. Теорії зовнішньої мотивації відбито в роботах біхевіористів, які, у свою чергу, беруть початок з досліджень Е. Торндайка. Згідно із його законом, привабливі і непривабливі наслідки поведінки впливають на частоту ініціації поведінкових актів, що приводять до цих наслідків. Поведінка, яка сприяє позитивним наслідкам, закріплюється і має тенденцію до повторення, тоді як поведінка, що приводить до негативних наслідків, має тенденцію до припинення [201].

Для формування конкурентоздатності майбутнього судноводія необхідна актуалізація саме внутрішньої мотивації. Згідно з теорією Р. Хекмана і Г. Олдхема [251], для цього треба створити таке середовище, що має високий мотиваційний потенціал, який сприяє розвитку внутрішньої мотивації суб'єктів. За теорією зазначених психологів існує три психологічні стани, що визначають високий рівень внутрішньої мотивації людини, його задоволеність виконаною роботою, а також високі результати самої діяльності. Згідно з означеними психологічними станами, щоб досягти актуалізації внутрішньої мотивації майбутніми судноводіями, спрямованої на формування їхньої конкурентоздатності, треба сприяти усвідомленню ними важливості і цінності діяльності з її формування; розвивати відповідальність

за результати означеної діяльності, а також через ознайомлення з цими результатами, коли курсант розуміє ефективність своєї діяльності, для досягнення поставленої мети. Згідно концепції Р. Хекмана і Г. Олдхема, якщо діяльність організована таким чином, то результати діяльності, задоволеність і мотивація будуть високими, тобто внутрішня мотивація буде актуалізована [251].

Таким чином, для формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв необхідно задіяти мотиваційний потенціал освітнього середовища морського закладу вищої освіти. Для цього треба сприяти усвідомленню курсантами особистісної значущості бути конкурентоздатними фахівцями на світовому ринку праці. Тобто діяльність майбутніх судноводіїв із формування власної конкурентоздатності повинна набути особистісного сенсу. Як відомо, означена психологічна категорія представляє собою переживання підвищеної суб'єктної значущості предмета, дії або події, які опинилися в полі дії провідного мотиву [177, с.612]. Один з основних складників свідомості, індивідуалізоване відображення справжнього ставлення особистості до тих об'єктів, заради яких розгортається її діяльність, усвідомлюване як «значення-для-мене» засвоєваних суб'єктом безособових знань про світ, що включають поняття, уміння, дії і вчинки, що здійснюються людьми, соціальні норми, ролі, цінності та ідеали [177]. Згідно довідкової психологічної літератури, сенс не існує у свідомості в готовому вигляді, а є продуктом внутрішньої активності, завдяки якій він визначає, якому мотиву служить ця дія і оптимально воно відповідає мотивацію і нормативним вимогам [177]. Ця активність проявляється у свідомості як інтересу, емоції, почуття тощо. Тому, щоб сформувати конкурентоздатність майбутнього судноводія в освітньому середовищі морського ЗВО, необхідно проводити з курсантами цілеспрямовану роботу з розвитку у них інтересу, емоційно-позитивного ставлення, прагнення, бажання бути конкурентоздатними, з тим, щоб при прийомі на роботу в іноземні кріїнгові компанії, де потрібно витримати

великий конкурс, вибрали саме їх. З цією метою було розроблено спецкурс «Основи конкурентоздатності майбутніх судноводіїв» в межах педагогічної майстерні, у процесі якого активно використовуються сучасні освітні технології: ігрові, тренінги, кейс-технології тощо, які стимулюють у курсантів розвиток почуття відповідальності і зацікавленості в кінцевому результаті – досягненні конкурентоздатності. За В. Андрєєвим [9], конкурентоздатність найбільш активно і ефективно може розвиватися в умовах змагальності, тому необхідно створити конкурентну, змагальну атмосферу морського закладу вищої освіти: проводити конкурси на кращого курсанта-судноводія з обізнаності різних дисциплін (лоції, роботи на тренажерах, з англійської мови, розуміння значущості термінів з судноводіння тощо). Позитивно впливає на актуалізацію мотиваційно-потребнісної сфери курсантів і організація та проведення зустрічей курсантів з досвідченими судноводіями: капітанами, їхніми помічниками, відомими професіоналами у формі бесіди та професійного консалтингу.

У представленому визначенні мотиваційного потенціалу ЗВО було обрано термін «середовище». Визначимось у цьому питанні. На думку М. Кордуелла, термін «середовище» містить у собі імпліцитну передумову про те, що певне середовище надає модифікуючий вплив на організм [98, с.313]. З педагогічного погляду, Л. Новікова визначає середовище як сукупність умов, що впливають на розвиток і формування здібностей, потреб, інтересів, свідомості особистості [136, с.3-4].

За В. Ясвіним, освітнє середовище – це система впливів і умов формування особистості за заданим зразком, а також можливостей для її розвитку, що містяться в соціальному і просторово-предметному оточенні [236, с.14].

Освітньо-професійний простір ЗВО, який у педагогічній науці часто ототожнюється із середовищем, Т. Жданко розглядає як спеціальну організовану сукупність взаємопов'язаних освітніх і професійних структур із формування конкурентоздатності особистості студента, що характеризується

багатофункціональністю (компоненти: освітній, професійний, практичний, дослідний, управлінський, фінансово-економічний) і багатопрофільністю (діяльність у рамках ЗВО, установ, підприємств) [70].

Спираючись на характеристики, які дає довідкова література та наукові дослідження, будемо розуміти визначення освітнє середовище морського закладу вищої освіти в контексті формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв як частину соціокультурного простору, зону взаємодії освітніх систем, їх елементів, стандартів освіти, освітніх матеріалів і засобів, а також суб'єктів освітнього процесу, що сприяє підвищенню якості професійної теоретико-практичної підготовки курсантів, а також їхньому особистісному розвитку [150], [151], [213].

В якості другої педагогічної умови було розглянуто спрямування змісту навчальних предметів на формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв.

Як відомо, зміст навчального предмета – це певна інформація про об'єкти, явища (процеси), або методи діяльності, характерних для цієї професії. Навчальні предмети розрізняються складом об'єктів, явищ і методів діяльності [32].

На погляд українських учених (С. Гончаренко, О. Коновець, О. Пилипчук, Л. Яресько та ін.) навчальний предмет – це педагогічно адаптований і ціннісно зорієнтований зміст конкретної науки, певної галузі діяльності, в якому представлено дидактично обґрунтовану систему знань (поняття, теорії, методи, факти, світоглядні й морально-естетичні ідеї, напрями практичного застосування тощо), умінь, навичок, відібрані відповідно до цілей навчання, вікових можливостей суб'єктів освіти [66, с.536].

Довідкова література визначає навчальний предмет – як основну структурну одиницю освітньо-виховного процесу; один із засобів реалізації змісту освіти в системі загальноосвітніх і професійних освітніх закладів [151, с.302].

У представленому дослідженні здійснено аналіз рейтингу успішності курсантів та анкетування, зміст яких полягав у визначенні пріоритетів у вивченні навчальних предметів. Виявилось, що 73% майбутніх судноводіїв віддають перевагу спеціальним предметам таким, як: «Управління судном», «Навігація і лоція», «Управління ресурсами навігаційного містка», «Англійська мова» та ін. А такі предмети, як хімія, фізика, психологія, етико-релігійна толерантність у багатонаціональних екіпажах тощо не дуже цікавлять курсантів, і вони не бачать особливого сенсу в їх ретельному вивченні. Відзначимо, що в останні роки, особливою увагою серед майбутніх судноводіїв користується вивчення англійської мови, як міжнародної. Знання і вільне володіння якої, поряд зі спеціальними предметами, стали досить актуальними в останній час, тому що інакше влаштуватися на роботу в іноземні крьюінгові компанії не уявляється можливим, при тому, що треба вести об'ємну роботу з документацією, спілкуватися з адміністрацією іноземних морських портів, з перевіряючими, з представниками компаній тощо.

Однак, щоб сформувати конкурентоздатність майбутнім судноводіям, треба добре бути обізнаними і в інших галузях знань, наприклад з хімії, з фізики: знати, які хімічні процеси можуть мати місце при транспортуванні різних вантажів, сировини, наприклад: селітри, газу, нафти тощо, знати, яким чином можна розмістити вантажі в трюмах балкерів, на палубах контейнеровозів, у сховищах танкерів, газозовів тощо. Знання з математики дають можливість судноводію правильно розрахувати і прокласти курс, за яким пройде судно, остійність судна, організацію грузових робіт, тобто предмети «Вища математика», «Методи математичного моделювання» для судноводіїв є базовими і для інших дисциплін, що мають безпосередній вихід на практику судноводіння. До них відносяться навігація, лоція, морехідна астрономія, безпека плавання, радіонавігаційні прилади та зв'язок, технічні засоби судноводіння тощо. Тому математичні основи спеціальності мають безпосереднє відношення до точності судноводіння і його безпеки [29].

Необхідність знань із психології, етико-релігійної толерантності в багатонаціональних екіпажах дають можливість курсантам морських закладів вищої освіти створювати: позитивний психологічний мікроклімат на судні, дотримуватися адекватного міжособистісного спілкування з членами команди, з представниками контролюючих структур, компаній, адміністрацій портів тощо, який при цьому обрати стиль спілкування. Крім того, розуміти, як спілкуватись у полікультурному середовищі мультинаціонального екіпажу, тобто мати знання, уміння та навички роботи в полікультурному середовищі з представниками різних націй, віросповідань. Для того, щоб здійснювати повноцінний контакт з екіпажем, з яким необхідно спілкуватись у довготривалих рейсах, капітану та його помічникам не може вистачати спілкування тільки у формі наказу чи віддання команди. Вони необхідні при здійсненні суто професійних завдань, при цьому офіцери-судноводії повинні бути обізнаними з інформацією про особистість підлеглих в екіпажі, що дає зворотний зв'язок. Це буде сприяти позитивному контакту з членами команди й забезпечить краще розуміння наказу.

Таким чином, поряд з такими дисциплінами, як: «Навігація та лоція», «Океанські шляхи світу» та ін. курсантам-судноводіям треба серйозно вивчати й інші навчальні предмети, що дає можливість бути конкурентоздатними фахівцями. Тому викладачам необхідно спрямовувати зміст своїх дисциплін у русло формування в них конкурентоздатності, компетентно вміти довести курсантам, що тільки глибока обізнаність з різних навчальних предметів, що викладаються для судноводіїв, дає можливість бути в самостійній професійній діяльності конкурентоздатними, успішно витримувати конкурс із працевлаштування в іноземні судноплавні компанії і ефективно працювати в подальшому.

З метою ознайомлення викладацького складу морського закладу вищої освіти із сутністю проблеми «конкурентоздатність майбутніх судноводіїв», компонентною структурою, з критеріями та рівнями сформованості зазначеного конструкту, з основними особистісними якостями, які необхідно

розвинути у курсантів для досягнення конкурентоздатності, було організовано семінар, на якому активно обговорювались всі ці питання.

Серед викладачів морського ЗВО було проведено опитування «Як Ви вважаєте, в чому складається сенс формування конкурентоздатності майбутнього судноводія у морському ЗВО?» Відповіді були такими:

– конкурентоздатність є передумовою подальшої успішної професійної діяльності, ефективного просування кар'єрними сходами і можливість працевлаштування у провідні міжнародні круїнгові компанії (64%);

– сучасні міжнародні вимоги підготовки морських фахівців у вищих ЗВО потребують своєчасного перегляду методико-технологічного супроводу (29%);

– не вважаю цю проблему пріоритетною (7%).

Семінар давав змогу викладачам краще усвідомити, що в проблемі формування конкурентоздатності курсантів закладена ціннісна основа, тому що її вирішення сприяє зростанню професіоналізму майбутніх судноводіїв, і це потребує глибокого розуміння зазначеної проблеми, а також виявлення сутності конкретно своїх завдань із вибору і застосування конструктивного методико-технологічного супроводу для втілення цієї ідеї в освітній процес.

Завдання зводилися до активізації спрямованості до професії судноводія, актуалізації мотивації до успіху, сприяння швидкості пристосування до непередбачуваних або критичних ситуацій на робочому місці, вдосконаленню когнітивно-операційного і особистісно-самооцінного складників конкурентоздатності курсантів. Викладачам було запропоновано в освітньому процесі використовувати особистісно-розвивальні методики, рольові ігри, тренінги, дебати, круглий стіл з питань, пов'язаних з формуванням конкурентоздатності курсантів.

В якості третьої педагогічної умови формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв було виділено стимулювання професійного саморозвитку курсантів. При цьому орієнтувались на твердження науковців (Д. Котікова, Л. Мітіна та ін.), що психологічною основою освітніх проектів і

програм з розвитку конкурентоздатної особистості є принцип саморозвитку, який інтегрує систему фундаментальних принципів розвитку особистості, що були сформульовані представниками гуманістичної психології (Д. Дьюї, К. Роджерсом, Р. Мартенсом, А. Маслоу, Г. Олпортом); у культурно-історичній теорії (Л. Виготським), психологічній теорії особистості і діяльності (О. Леонтьєвим і С. Рубінштейном), у теорії розвитку особистості дитини – (Л. Божовіч, В. Давидовим, Д. Ельконіним); наукових працях Г. Костюка, Л. Мітіної та ін.

На тому самому наполягають науковці у сфері конкурентології (В. Андреев, Л. Мітіна та ін.), що тільки постійний професійний саморозвиток особистості дає змогу майбутньому фахівцю бути конкурентоздатним у професійної діяльності. Тому сучасна парадигма освіти потребує від педагогів і тих, хто навчається, повсякденної копіткої роботи з професійного саморозвитку.

У філософії проблема «саморозвитку» відома давно. Вона була провідною ідеєю в таких цивілізаціях, як: Індія, Китай, де процвітали Конфуціанство і Буддизм. У цих вченнях, за східно-філософською традицією, питання самовдосконалення й саморозвитку людини розглядалися крізь процес самопізнання. В їх основі лежить ідея про «набуття», реалізації в собі своєї «істинної природи», досягненні своєї справжньої ідентичності [142].

В античних авторів саморозвиток не був предметом спеціального дослідження, але Демокріт пропонував «Подолати себе». Сократ, Платон саморозвиток розглядали з позиції самопізнання, причому останній – з позиції самовдосконалення [196]. У Середньовіччя, коли філософія обслуговувала теологію, розуміння саморозвитку та самовдосконалення було пов'язано з тим, що людині пропонувалося «бути таким, як Бог», тобто самопізнання і самовдосконалення означало уподібнитися богу.

В епоху Відродження людина була піднесена і головною ідеєю в цей період стало пізнання себе через пізнання своїх внутрішніх можливостей і усвідомлення своєї індивідуальності. У роботах французьких просвітителів

простежується чіткий взаємозв'язок ідеї вільного саморозвитку і політичних свобод, що було характерною рисою гуманізму Нового часу. І. Кант убачає у саморозвитку ідею вирощування в собі свого кращого «Я» в боротьбі зі своїми недоліками, а також ствердження, що необхідно відкрити себе и того, що є в нас [84]. М. Бердяєв надавав особливого значення «самості» і персоні особистості, він уважав, що ембріон особистості закладено в кожному, але потенційна можливість його розкриття в соціальному плані може бути тільки в процесі індивідуального духовного самовдосконалення, у процесі творчої діяльності [19].

З педагогічного погляду, самість – це погляд людини на себе, що заснована на минулому досвіді, даних сьогодення й очікування майбутнього; вираз загальної тенденції організму поводитися таким чином, щоб підтримувати і посилювати себе [92, с.134]. Згідно з В. Андрєєвим, процес творчого саморозвитку особистості включає велику кількість самості: самоаналіз, самоспостереження, самоусвідомлення, саморегулювання, самодіяльність, самоактуалізація, самоврядування, самовизначення, самовдосконалення. Аналіз і узагальнення процесів самості в більшій структурній одиниці привели автора до висновку, що в якості найбільш значущих і системоутворювальних елементів самості можна виділити: самопізнання, творче самовизначення, самоврядування, самореалізація, самовдосконалення [10, с.65].

На думку В. Біблера, корінною потенцією всієї суспільної практики стає свідомо спрямованість людської активності на радикальну зміну самого суб'єкта діяльності. Корінною потенцією всієї суспільної практики стає свідомо спрямованість людської активності на радикальну зміну самого суб'єкта діяльності [21].

Саморозвиток – це розумовий або фізичний розвиток людини, якого вона досягає самостійними заняттями, вправами. Саморозвиток здійснюється власними силами, без впливу або сприяння яких-небудь зовнішніх сил [10, с.7].

Американський психолог А. Ребер визначає саморозвиток як зростання Я, рух до емоційної і когнітивної зрілості [168,с.219]. Є. Рапацевич стверджує, що саморозвиток індивіда є «процес збагачення діяльних здібностей та інших якостей людини в ході різних видів його доцільної діяльності, підставою якого служить розпредмечування (привласнення) соціального досвіду і досягнень культури, утілених в реаліях, що втягуються в процес тієї чи тієї діяльності» [193, с.513]. Автор уточнює, що хід такого саморозвитку і його результати залежать від таких чинників, як: здатність індивіда вчитись і брати участь у діяльності згідно з якістю і рівнем його освіти та характером і мірою втілення соціально-культурного досвіду з реаліями, з якими має місце суб'єкт діяльності [193].

Ідея саморозвитку є надзвичайно важливою для багатьох концепцій відносно розвитку особистості (К. Абульханова-Славська, І. Бех, А. Брушлінський, Е. Еріксон, С. Єлканов, Г. Костюк, С. Рубінштейн, Е. Фромм, та ін.).

Дослідження феномена «саме» активно здійснюється у психології, його часто пов'язують з розробкою категорії суб'єкта. Так, С. Рубінштейн розглядає людину як таку, що активно взаємодіє з довколишнім світом, і через цю взаємодію перетворює себе і свій світ. Ці два аспекти життя людини – зміна себе і зміна світу - тісно пов'язані між собою, що зумовлює їх взаємні зміни [170].

К. Абульханова-Славська визначає особистісний саморозвиток як внутрішній процес самозаміни системи внаслідок дії власних суперечностей, вищий рівень саморуху, саме ця самозаміна відіграє роль головного внутрішнього механізму індивідуально-особистісного розвитку. Якісним показником процесу становлення суб'єктності людини є її цілеспрямований саморозвиток. При цьому система, що розвивається, має бути відкритою, оскільки внутрішні ресурси не можуть довго забезпечувати себе [3].

Психолог наголошує, що стратегія саморозвитку забезпечує якісне перетворення відносин людини з дійсністю, дає нове рішення проблеми,

«вихід» за межі ситуації, задає для індивіда організацію «нового простору», нового виміру життя, нових можливостей, які виводять індивіда на якісно новий рівень життєдіяльності - творчий, що перетворює громадську сутність» [4].

Проблема саморозвитку посідає центральне місце в акмеології, де актуальна потреба в саморозвитку фахівців пов'язана з їхнім прагненням досягти висот професіоналізму, професійного «акме».

На думку І. Зязюна, сенсом і метою сучасної освіти повинна стати «людина в постійному розвитку, її духовне становлення, гармонізація її відносин з собою та іншими людьми» [78, с. 289].

Л. Мітіна розуміє професійний саморозвиток як зростання, становлення, інтеграцію та реалізацію у педагогічній діяльності професійно значущих особистісних рис та здібностей, професійних знань і вмінь; активне якісне перетворення людиною свого внутрішнього світу; на думку дослідника, професійний саморозвиток – це динамічний та неперервний процес самопроекування особистості. Засобами професійного саморозвитку визначено: самовиховання, самоосвіта, самовдосконалення в поєднанні з практичною професійною діяльністю [128, с.5].

За А. Линенко, здатність до самозміни своєї особистості відповідно до соціально-моральних і професійно-педагогічних ідеалів, повинна бути природною потребою кожного фахівця – професіонала. У своїй основі цей феномен має складну систему мотивів, а його рушійною силою є потреба в самовдосконаленні, що – є засновничим складником особистості [115, с. 83].

На думку науковців, важливою умовою, що дозволяє людині стати суб'єктом саморозвитку, є досягнення певного рівня особистісної та професійної самосвідомості. Самосвідомість – це динамічна система уявлень людини про саму себе, усвідомлення нею своїх фізичних, інтелектуальних та інших якостей, а також суб'єктивне сприйняття зовнішніх чинників, що впливають на цю особистість (Л. Мітіна) [128].

Істотну роль у означеному процесі відіграє взаємозв'язок рефлексії,

самооцінки, самоорганізації. Майбутній судноводій шляхом рефлексивних процесів усвідомлює, якими професійними знаннями, вміннями, навичками, професійно значущими, особистісними якостями він володіє, а якими не в повній мірі. Шляхом самоідентифікації, тобто самоототожнення себе з професіоналами, досвідченими судноводіями розуміє, які у його професійній підготовці є прогалини і які недоліки треба скорегувати.

Поняття саморозвиток за своїм змістом досить близьке до понять самовиховання, самовдосконалення, проте не замінює їх. У педагогічній літературі зустрічаються різні трактування поняття «самовиховання». Так, Є. Клімов вважає, що самовиховання - це свідомо, тривала, систематична робота над собою з метою формування, зміцнення цінних особистісних якостей і подолання недоліків [89, с. 348].

Л. Рувінський визначає самовиховання як діяльність людини з метою зміни своєї особистості [171]. Згідно з В. Андрєєвим, означений феномен – це один з видів людської діяльності, провідною функцією якої є самоврядування особистості в ігровій, освітній, трудовій, громадській та інших видах діяльності і спілкування з метою розвитку в собі соціально і особистісно значущих властивостей і якостей особистості» [10, с.21].

Професійне самовдосконалення фахівців – це свідомий, цілеспрямований процес підвищення рівня своєї професійної підготовки і розвитку професійно значущих якостей у відповідності із зовнішніми соціальними вимогами, умовами професійної діяльності і особистісною програмою розвитку. В основі цього процесу закладено психологічний механізм постійного подолання внутрішніх суперечностей між наявним рівнем професіоналізму («Я-реальне професійне») і уявним (модельованим) його станом («Я - ідеальне професійне») [164, с.250].

За визначенням учених (М. Боришевський, Г. Костюк, П. Тейяр де Шарден та ін.), саморозвиток визначає потребу людини в саморусі, готовність змінюватися на краще, проявляти відкритість до інновацій, гнучке ставлення до зовнішніх впливів, відмову від консерватизму і догматизму.

Крім того, саморозвиток передбачає формування якостей індивіда його свідомості та самосвідомості, і є необхідною умовою становлення як соціальної істоти суб'єкта спілкування з іншими людьми, носія духовних і моральних цінностей. Саморозвиток особистості дозволяє виявити типологічні та індивідуальні відмінності, які полягають в особливостях нервової системи, темпераменті, у потребах, інтересах, характерологічних рисах, моральних, вольових, емоційних якостях, рівнів розвитку здібностей, тобто всього того, що складає неповторність або індивідуальність особистості [66].

Академік Г. Костюк розуміє саморозвиток особистості в контексті «саморуху», якому властива єдність зовнішніх і внутрішніх умов. Означені умови саморозвитку є протилежностями, пов'язаними між собою. «Становлення особистості – зумовлений процес, який одночасно саморозвивається. Це внутрішньо необхідний її рух від нижчих до вищих рівнів...». Зовнішнє, об'єктивне, соціальне у процесі засвоєння індивідом стає внутрішнім, суб'єктивним, визначаючи ставлення індивіда до світу [101]. Згідно з поглядами Ж. Піаже, Л. Виготського, П. Гальперіна, механізмом такого засвоєння є інтеріоризація, або перетворення зовнішніх практичних дій на внутрішні розумові дії, завдяки чого формується здатність до оперування об'єктами в образах, думках, продукування нових ідей. Протилежний процес називається екстеріоризацією, за його допомогою здійснюється об'єктивація внутрішнього, його перехід у зовнішній план діяльності [66].

Співвідношення зовнішнього та внутрішнього, об'єктивного та суб'єктивного змінюється на різних етапах саморозвитку особистості, набуває індивідуальних особливостей, суперечність між зовнішнім і внутрішнім стає джерелом «саморуху», становлення та саморозвитку особистості. Саморозвиток передбачає велику і послідовну роботу із самоосвіти, накопичення професійних знань, яких не вистачало, з опанування багатьох сучасних технологій, використання різнопланових тренінгів з метою

набуття необхідних професійних умінь, навичок, а також особистісних якостей та інших необхідних складників конкурентоздатності майбутнього моряка-судноводія.

Таким чином, стимулювання професійного саморозвитку курсантів буде сприяти більшій ефективності процесу формування в них конкурентоздатності в майбутній професійній діяльності.

Висновки з 1 розділу

На підставі проведеного аналізу наукової літератури з проблеми дослідження встановлено, що конкурентоздатність – це цілісне інтегральне утворення особистості, що спрямоване на досягнення успіху в соціумі, в професійній діяльності в умовах цивілізованого суперництва з суб'єктами, які домагаються таких саме цілей, і яке засноване на постійному саморозвитку, комплексі знань, умінь, навичок, особистісних якостей.

Конкурентоспроможність визначаємо як спроможність товарів чи фірм витримувати конкуренцію в порівнянні з аналогічними об'єктами в умовах певного ринку.

Конкурентоздатність майбутнього судноводія розуміється як складне динамічне утворення, що характеризує рівень кваліфікації фахівця морського флоту, сукупність адаптивно-стимулювального, когнітивно-операційного, особистісно-самооцінного компонентів, які відображають комплекс професійних знань, умінь, навичок, особистісних якостей, прагнення до постійного саморозвитку, спрямованих на успіх конкурентного суперництва при освоєнні вітчизняного та міжнародного ринку праці.

Освітнє середовище морського закладу вищої освіти в контексті формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв розуміється як частина соціокультурного простору, зона взаємодії освітніх систем, їх елементів, стандартів освіти, освітніх матеріалів і засобів, а також суб'єктів освітнього процесу, яка заснована на принципах здорового суперництва,

змагання і спрямована на підвищення якості професійної теоретико-практичної підготовки курсантів, а також їх особистісному розвитку.

З'ясовано, що підготовка майбутніх судноводіїв у морському закладі вищої освіти – це цілеспрямований, динамічний, організований освітній процес освоєння і накопичення курсантами професійних знань, умінь, навичок, розвинених необхідних особистісних якостей, досвіду плавальної практики згідно кваліфікаційних характеристик фахівців означеної сфери та стандартів, що визначаються Міжнародною морською організацією (ІМО).

Науково обґрунтовано зміст та структуру досліджуваного феномена, в якій виокремлено складники, що є єдністю трьох взаємопов'язаних компонентів: адаптивно-стимулювального, когнітивно-операційного, особистісно-самооцінного. Їх склад дає змогу цілеспрямовано здійснювати формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки у морських закладах вищої освіти.

Виокремлено педагогічні умови формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки у морських ЗВО під якими розуміємо такі обставини, які найбільш повно сприяють актуалізації мотиваційного потенціалу освітнього середовища морського закладу вищої освіти щодо формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв; спрямуванню змісту навчальних предметів на формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв; стимулюванню професійного саморозвитку курсантів.

Список використаних джерел до першого розділу

1. Абабілова Н. М. Формування конкурентоздатності майбутніх перекладачів у процесі професійної підготовки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Н. М. Абабілова. – Одеса, 2012. – 20 с.

2. Абдулкаримов Г. Г. Толерантность в межнациональных отношениях в Уральском регионе : социологический анализ : автореф. дис. на соискание научн. степени канд. социол. наук. : спец. 22.00.06 «Социология культуры, духовной жизни» / Гаджи Гаирбегович Абдулкаримов. – Екатеринбург, 2004. – 26 с.

3. Абульханова-Славская К. А. Деятельность и психология личности / К. А. Абульханова-Славская. – М. : Наука, 1980. – 335 с.

4. Абульханова-Славская К. А. Диалектика человеческой жизни / К. А. Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1977. – 224 с.

5. Абульханова-Славская К. А. Развитие профессионализма преподавателя высшей школы / К. А. Абульханова-Славская, В. С. Агапов. – М. : РАГС, 2007. – 187 с.

6. Александрова О. С. Конкуренція як універсальний принцип соціального розвитку : соціально-філософський аналіз : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філ. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / О. С. Александрова. – Сімферополь, 2004. – 19 с.

7. Ангеловский А. А. Формирование конкурентоспособности студентов в процессе профессиональной подготовки в вузе : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Алексей Анатольевич Ангеловский. – Магнитогорск, 2004. – 193 с.

8. Андреев В. И. Диалектика воспитания и самовоспитания творческой личности / В. И. Андреев. – Казань : Изд-во КГУ, 1988. – 238 с.

9. Андреев В. И. Конкурентология. Учебный курс для творческого саморазвития конкурентоспособности / В. И. Андреев. – Казань : Центр

инновационных технологий, 2013. – 468 с.

10. Андреев В. И. Педагогика : [учеб. курс для творческого саморазвития] / В. И. Андреев. – Казань : Центр инновац. технологий, 2000. – 606 с.

11. Арбузова Е. С. Тренинг толерантности : [учебно-методическое пособие] / Е. С. Арбузова ; Университет Российской академии образования, Новомосковский филиал. – Новомосковск, 2013. – 57 с.

12. Асмолов А. Г. Мы обречены на толерантность / А. Г. Асмолов // Семья и школа. – 2001. – №11 – 12. – С. 32–35.

13. Асмус В. Ф. Античная философия / В. Ф. Асмус. – М. : Высшая школа, 2001. – 400 с.

14. Астапенко Е. В. Педагогическое обеспечение формирования конкурентоспособности личности студента в образовательном процессе вуза : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Елена Васильевна Астапенко. – Красноярск, 2008. – 216 с.

15. Багиев Г. Л. Терминологический словарь маркетинга [Электронный ресурс] / Г. Л. Багиев. – Л. : ВНТОЭ, 1991. – Режим доступа : <http://www.marketing.spb.ru/- read/docum/a21 .htm>.

16. Безрукова В. С. Педагогика. Проективная педагогика : [учебное пособие для инженерно-педагогических институтов и индустриально-педагогических техникумов] / В. С. Безрукова. – Екатеринбург : Издательство «Деловая книга», 1996. – 344 с.

17. Белинская Е. П. Социальная психология личности : [учебное пособие для вузов] / Е. П. Белинская, О. А. Тихомандрицкая. – М. : Аспект Пресс, 2001. – 301с.

18. Бенсон А. Д. Двигательная болезнь (укачивание) / А. Д. Бенсон // Головокружение [Под ред. М. Р. Дикса, Дж. Д. Худа]. – М. : Медицина, 1989. – С. 389–425.

19. Бердяев Н. А. Самопознание : Опыт филос. автобиограф. / Н. А. Бердяев – М. : Книга, 1991. – 445 с.

20. Бибик И. А. Организационно-педагогические условия становления конкурентоспособного преподавателя вуза : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Инна Анатольевна Бибик. – Комсомольск-на-Амуре, 2010. – 168с.

21. Библер В. С. От наукоучения к логике культуры : два философских введения в двадцать первый век / В. С. Библер. – М. : Политиздат, 1991. – 413 с.

22. Бикова В. Щодо проблеми конкурентоздатності фахівців / В. Бикова // Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету ім. Павла Тичини. – 2015. – Ч. 2. – С. 28–34.

23. Бігунова Ю. В. Підготовка майбутніх учителів історії до етнокультурної діяльності з учнями на півдні України [Електронний ресурс] : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Ю. В. Бігунова. – Одеса, 2016. – 225 с. – Режим доступу: <http://www.pdpu.edu.ua/doc/vr/bigunova/dis.pdf>

24. Бобрицька В. І. Сучасна вища освіта в умовах конкуренції на ринку освітніх послуг : порівняльний аналіз досвіду країн Чорноморського регіону / В. І. Бобрицька // Вісник Національного авіаційного університету. Серія : Педагогіка. Психологія : зб. наук. пр. – К. : Вид-во Нац. авіац. ун-ту «НАУ-друк», 2016. – Вип. 1(8). – С. 17–22.

25. Бобришева Н. М. Сутність, зміст і особливості професійної підготовки майбутніх морських офіцерів [Електронний ресурс] / Н. М. Бобришева. – Режим доступу : <http://academy.ks.ua/wp-content/uploads/2014/05/23.pdf>.

26. Большая актуальная политическая энциклопедия [Электронный ресурс] / Под общ. ред. А. Беякова и О. Матвейчева. – М. : Эксмо, 2009. – 412 с. – Режим доступа : <http://klex.ru/fr8>.

27. Бородина Н. В. Обучение морскому английскому языку для обеспечения безаварийного судоходства [Электронный ресурс] / Н. В. Бородина // Международная научно-техническая конференция «Актуальные проблемы освоения биологических ресурсов Мирового океана». – Владивосток, 2010. – Режим доступа : <http://konf->

apobr.ru/index.php/sektion2/102-english.html.

28. Бугакова Е. С. Формирование коммуникативной компетентности у курсантов морского профиля [Электронный ресурс] / Е. С. Бугакова // Теория и практика общественного развития. – 2015. – № 9. – С. 246–252. – Режим доступа : <https://cyberleninka.ru/article/n/formirovanie-kommunikativnoy-kompetentnosti-u-kursantov-vuza-morskogo-profilya>.

29. Величко Ю. А. Математическая составляющая профессиональной подготовки будущих специалистов-судоводителей : автореф. дис. на соискание научн. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теория и методика профессионального образования» / Ю. А. Величко. – Барнаул, 2008. – 21 с.

30. Вересоцкий Э. С. Труд и отдых плавсостава. Человеческий фактор в экипаже / Э. С. Вересоцкий, В. Н. Парохин. – М. : Транспорт, 1986. – 215 с.

31. Виханский О. С. Стратегическое управление : [учебник] / О. С. Виханский. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Экономист, 2005. – 296 с.

32. Вишнякова С. М. Профессиональное образование : Словарь. Ключевые понятия, термины, актуальная лексика [Электронный ресурс] / С. М. Вишнякова. – М. : НМЦ СПО, 1999. – 538 с. – Режим доступа : <https://www.psyoffice.ru/slovar-s186.htm>

33. Власова А. А. Формирование конкурентоспособности будущих педагогов [Электронный ресурс] : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 ; 13.00.08 / Арина Алексеевна Власова. – Калининград, 2002 – 181 с. – Режим доступа : dl1.lib.ua-ru.net/files/dfd/136/030480022.doc.

34. Вожжова А. И. Влияние вибрационно-шумового раздражителя на функциональное состояние двигательного анализатора / А. И. Вожжова, А. И. Лебедеа. – Л. : Тр. Ленингр. сан.-гигиен, мед. ин-та, 1960. – т. 61. – С. 102–111.

35. Вожжова А. И. Укачивание и борьба с ним / А. И. Вожжова, Р. А. Окунев. – Л. : Медицина, 1964. – 167 с.

36. Вознюк О. В. Толерантність як соціокультурний феномен : синергетичний підхід / О. В. Вознюк // Українська полоністика. – 2009. –

Вип. 6. – С. 115–120.

37. Вульфсон Б. Л. Сравнительная педагогика : история и современные проблемы / Б. Л. Вульфсон; Ун-т Рос. акад. образования. – М. : УРАО, 2003. – 232 с.

38. Вчимося самостійності : навч.-метод. посіб. / За загал. ред. : Т. П. Спіріної ; автор. кол. : Ю. М. Галустьян, А. В. Каравай, А. Б. Кочарян, Т. Д. Мельник. – К. : Видавництво ФОП Москаленко О. М., 2011. – 212 с.

39. Гаврилюк М. В. Форми розвитку лідерства в університетській освіті Англії та Уельсу / М. В. Гаврилюк // Наукові записки : зб. наук. статей. – Серія педагогічні та історичні науки. – Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова ; укл. : Л. Л. Макаренко. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. – Вип. 90. – С. 50–56.

40. Галак Г. И. Адаптация судоводителя к специфике работы в условиях морской среды [Электронный ресурс] / Г. И. Галак // Вестник Морского государственного университета. Серия : Судовождение. – 2012. – Вып. 53. – С. 13–21. – Режим доступа : <http://old.msun.ru/dir/ntic/Texts/Sources/SovFracht/000000009K.pdf>.

41. Галузевий стандарт вищої освіти : [Освітньо-професійна програма підготовки бакалавра за спеціальністю 6.100300 «Судноводіння»]. – Київ, 2003. – 80 с.

42. Галузевий стандарт вищої освіти України : [Освітньо-професійна програма підготовки бакалавра у галузі знань 0701 «Транспорт і транспортна інфраструктура» напряму підготовки 6.070104 «Морський та річковий транспорт»]. – Київ, 2012. – 24 с.

43. Галузевий стандарт вищої освіти. Напрямок підготовки 6.070104 Морський та річковий транспорт : Офіц. вид. – К. : ВидавІнформ ОНМА, 2010. – 14 с.

44. Герасимова И. В. Основные психологические характеристики, обуславливающие эффективность деятельности морских специалистов / И. В. Герасимова // Сборник докладов научно-практической конференции

«Безопасность судоходства в Дальневосточном бассейне» (24-25 октября 2007 г.). – Владивосток : Мор. гос. ун-т, 2007. – 316 с

45. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / С. У. Гончаренко. – Київ : Либідь, 1997. – 376 с.

46. Гришина Н. В. Психология конфликта / Н. В. Гришина. – СПб. : Питер, 2003. – 464 с.

47. Губенко В. Конкурентоспроможність підприємства та стратегія просування на світовому ринку / В. Губенко // Економіка України. – 2008. – № 9. – С. 56–59.

48. Гусева А. С. Конкурентоспособность государственного служащего как условие успешной карьеры. Служебная карьера / А. С. Гусева ; под ред. Е. В. Охотского. – М. : Экономика, 1998. – 304 с.

49. Даниленко А. А. Психологические основы управления на морском транспорте [Текст] : учебник для студентов (курсантов) высших учебных заведений водного транспорта / А. А. Даниленко. – СПб. : Изд-во Санкт-Петербургского ин-та истории РАН «Нестор-История», 2004. – 395 с.

50. Данилов И. П. Конкурентоспособность регионов России. Теоретические основы и методология / И. П. Данилов. – М. : Канон+РООИ «Реабилитация», 2007. – 368 с.

51. Данченко С. А. Профессиональная направленность моряков / С. А. Данченко. – Владивосток : Морской гос. ун-т им. адм. Г. И. Невельского, 2004. – 57 с.

52. Демченко О. М. Професійна діяльність фахівців морського флоту як педагогічна проблема / О. М. Демченко // Вісник Черкаського університету. Серія «Педагогічні науки». – 2016. – Вип. № 6. – С. 45–51.

53. Джемс У. Психология. / У. Джемс. [Под ред. Петровской Л. А.]. – М. : Педагогика, 1991 – 368 с.

54. Дзюба Т. М. Конкурентоздатність як важлива складова професійного та духовного розвитку майбутніх психологів / Т. М. Дзюба // Вісник Національної академії оборони України. – 2009. – № 5 (13). – С. 125–

129.

55. Дмитриев В. И. Психологические аспекты подготовки плавсостава / В. И. Дмитриев, С. В. Козик // Вестник государственного университета морского и речного флота им. адмирала С. О. Макарова. – 2012. – вып. № 3 (15). – С. 165–170.

56. Дмитриева Ю. А. Повышение уровня конкурентоспособности выпускников вузов по специальности «Управление персоналом» на рынке труда [Электронный ресурс]: автореф. дис. на соискание научн. степени канд. экономических наук : спец. 8.00.05 «Экономика и управление народным хозяйством» / Ю. А. Дмитриева. – М., 2010. – 24 с. – Режим доступа : <https://guu.ru/files/referate/dmitrieva.pdf>.

57. Довідник кваліфікаційних характеристик професій працівників. Випуск Водний транспорт. Розділ «Морський транспорт» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://uazakon.com/documents/date_6m/pg_gcgeho/pg1.html.

58. Додонов Б. И. О системе «личность» / Б. И. Додонов // Вопросы психологии. – 1985. – № 5. – С. 27–33.

59. Драган О. І. Конкурентоспроможність підприємств в умовах технологічної конкуренції : методологічний аспект / О. І. Драган // Економіка ринкових відносин. – 2008. – № 1(1). – С. 55–60.

60. Дудко Л. А. Конкурентоспроможність спеціаліста в умовах ринкової економіки : дис. ... канд. соціолог. наук : 22.00.04 / Людмила Андріївна Дудко. – К. : Інститут соціології, 2004. – 196 с.

61. Дьюи Д. Демократия и образование / Д. Дьюи. – М. : Педагогика-пресс, 2000. – 383 с.

62. Евплова Е. В. Конкурентоспособность как педагогическая проблема / Е. В. Евплова // Известия УрГУ. Серия 1. Проблемы образования, науки и культуры. – 2012. – № 4 (95). – С. 169–174.

63. Егоров И. А. Принцип свободы как основание общей теории регуляции / И. А. Егоров // Вопросы философии. – 2000. – № 3. – С. 3–22.

64. Емельянов С. М. Практикум по конфликтологии / С. М. Емельянов. – СПб. : Питер, 2000. – 368 с.
65. Емельянова Е. В. Практикум по этнической психологии : учеб. пособие / Е. В. Емельянова – Иркутск : ИГУ, 2015. – 158 с.
66. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України, головний ред. В. Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040с.
67. Еремеева А. И. Медико-психологическое исследование курсантов судоводителей в связи с задачами психопрофилактики и профотбора : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / А. И. Еремеева. – Л. : Ленинградский научно-исслед. институт им. В. М. Бехтерева, 1985. – 204 с.
68. Єгорова С. М. Національна рамка кваліфікацій як орієнтир проектування навчання майбутніх судноводіїв / С. М. Єгорова, Т. М. Попова // Наукове видання Сучасна освіта у гуманістичній парадигмі : матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (м. Керч, 12-15 вересня 2013 р.). – Керч : РВВ КДМТУ, 2013. – С. 33–38.
69. Єгорова С. М. Про особливості впровадження засад компетентнісного підходу у вищу професійну освіту фахівців морського транспорту [Електронний ресурс] / С. М. Єгорова. – Режим доступу : <http://www.sworld.com.ua/konfer35/664.pdf>.
70. Жданко Т. А. Образовательно-профессиональное пространство вуза как педагогическое условие формирования конкурентоспособности личности студента : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Татьяна Александровна Жданко. – Иркутск, 2012. – 210 с.
71. Журавський В. С. Вища освіта як фактор державотворення і культури України / В. С. Журавський. – К. : Видавничий ДІМ, «ІнЮре», 2003. – 416 с.
72. Загвязинский В. И. Теория обучения : Современная интерпретация : [учеб. пособие] / В. И. Загвязинский. – М. : Академия, 2009. – 192 с.
73. Зверев В. С. Толковый словарь «Инновационная деятельность». Термины инновационного менеджмента и смежных областей (от А до Я) /

В. С. Зверев, Г. А. Унтура, В. И. Федосеев ; отв. ред. Суслов В. И. ; Российская акад. наук, Сибирское отд-ние, Ин-т экономики и орг. пром. пр-ва. – 3-е изд., доп. – Новосибирск : ИЭОПП СО РАН, 2010. – 269 с.

74. Зверев С. В. Формирование конкурентоспособности студента в маркетинговой деятельности : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования» / С. В. Зверев. – Оренбург, 2008. – 22 с.

75. Зеер Э. Ф. Психология профессионального развития / Э. Ф. Зеер. – М. : Академия, 2006. – 240 с.

76. Зимняя И. А. Психология обучения иностранным языкам в школе / И. А. Зимняя. – М. : Просвещение, 1991. – 220 с.

77. Зірка В. В. Тренінг як засіб формування конкурентоздатності майбутнього фахівця [Електронний ресурс] / В. В. Зірка, В. О. Бикова // Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія : Педагогіка і психологія. – 2015. – № 2. – С. 284–289. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/vduer_2015_2_50.

78. Зязюн І. А. Краса педагогічної дії : [навч. посіб. для вчителів, аспірантів, студентів середніх та вищих навч. закладів] / І. А. Зязюн, Г. М. Сагач. – К. : Українсько-фінський інститут менеджменту і бізнесу, 1997. – 302 с.

79. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2002 – 512 с.

80. Ипполитова Н. Анализ понятия «педагогические условия» : сущность, классификация [Электронный ресурс] / Н. Ипполитова, Н. Стерхова // General and Professional Education. – 2012. – № 1. - С. 8–14. – Режим доступа : http://genproedu.com/paper/2012-01/fun_008-014.pdf.

81. Ипполитова Н. В. Теория и практика подготовки будущих учителей к патриотическому воспитанию учащихся : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.08 / Наталья Викторовна Ипполитова. – Челябинск, 2000. – 383 с.

82. Искусство жить с непохожими людьми : психотехника

толерантности / [ред. А. Г. Асмолов, Г. У. Солдатова, А. В. Макаручук]. – Москва : Московия, 2009. – 312 с.

83. Иванов Ю. В. Проблема конкурентоспособности высших учебных заведений Украины : теория и практика : [монография] / Ю. В. Иванов. – Полтава : РВВ ПУЕТ, 2010. – 136 с.

84. Кант И. Сочинения : В 6 т. / И. Кант // Пер. Б. А. Фохта; Под общ. ред. В. Ф. Асмуса, А. В. Гулыги, Т. И. Ойзермана; АН СССР. Ин-т философии. – М. : Мысль, 1963–1966. – (Филос. наследие). – Т. 4, ч. 1. – 1965. – 544 с.

85. Карамушка Л. М. Формування конкурентоздатної управлінської команди освітньої організації як інноваційний напрям практичної психології управління / Л. М. Карамушка, О. А. Філь.; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України, Лаб. орг. психології та ін. - К. ; Рівне : Міленіум, 2003. – 38 с.

86. Карпачова Н. Про стан дотримання та захисту прав моряків в Україні [Електронний ресурс] / Н. Карпачова : Режим доступу: <http://www.rbc.ua/ukr/newsline/show/karpacheva-v-ukraine-glavnymi-problemami-moryakov-yavlyayutsya-13042012085000>.

87. Касьянов О. Н. Структура готовности курсантов морских учебных заведений к экстремальным ситуациям / О. Н. Касьянов, Б. В. Рыкова // «Гуманитарные исследования». Журнал фундаментальных и прикладных исследований. – 2012. – № 4 (44). – Астрахань. Издательский дом «Астраханский университет», 2012. – С. 162–168.

88. Кирсанов А. А. Методологические проблемы создания прогностической модели специалиста / А. А. Кирсанов. – Казань : Изд-во Казанского государственного технологического университета, 2000. – 229 с.

89. Климов Е. А. Психология профессионала / Е. А. Климов. – М. : Ин-т практической психологии ; Воронеж : МО ДЕК, 1996. – 400 с.

90. Климович Н. И. Развитие мотивационного потенциала вуза и образовательный менеджмент / Н. И. Климович // Право и управление. XXI век. – 2015. – №4. – С. 88–93

91. Ковалев А. В. О понятии «конкурентоспособность» рабочего / А. В. Ковалев // Профессиональное образование. Столица. – 2006. – № 12. – С. 26–27.

92. Коджаспирова Г. М. Педагогический словарь / Г. М. Коджаспирова, А. Ю. Коджаспиров. – М. : Издательский центр «Академия», 2000. – 176 с.

93. Кожевникова И. Д. Проблема формирования готовности к профессиональному общению у будущих специалистов-судоводителей [Электронный ресурс] / И. Д. Кожевникова // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. – 2014. – № 1. – С. 132–134. – Режим доступа : <https://cyberleninka.ru/article/n/problema-formirovaniya-gotovnosti-k-professionalnomu-obscheniyu-u-buduschih-spetsialistov-sudovoditeley>.

94. Кожевникова И. Д. Специфика профессиональной деятельности специалистов-судоводителей [Электронный ресурс] / И. Д. Кожевникова, Б. В. Рыкова // Известия балтийской государственной академии рыбопромыслового флота : Психолого-педагогические науки. – 2013. – № 3 (25). – С. 120–123. – Режим доступа : <https://elibrary.ru/contents.asp?issueid=1145345>.

95. Комогоров П. Ф. Формирование толерантности в межличностных отношениях студентов высшего учебного заведения : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01, 13.00.08 «Общая педагогика» / Павел Федорович Комогоров. – Курган, 2000. – 22 с.

96. Компанієць Л. Г. Толерантність як детермінанта ефективності міжкультурної комунікації : соціально-філософський аспект / Л. Г. Компанієць, О. О. Убейволк // Актуальні проблеми філософії та соціології. – 2017. – Вип. 2. – С. 74–76.

97. Коновалов Ю. В. Условия труда и состояние здоровья моряков (на примере судов ОАО «Дальневосточное морское пароходство») : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. техн. наук : спец. 05.26.01 «Охрана труда» / Юрий Васильевич Коновалов. – Владивосток : ДГТУ, – 2000. – 25 с.

98. Кордуэлл М. Психология. А-Я : Словарь-справочник / М. Кордуэлл

// Пер. с англ. К. С. Ткаченко. – М. : ФАИР-ПРЕСС, 2000. – 448 с.

99. Корнейченко Н. В. Конкурентоспособность будущего специалиста как показатель качества его подготовки [Электронный ресурс] / Н. В. Корнейченко // Вестник Астраханского государственного технического университета. – 2007. – № 6 (41). – С. 208–214. – Режим доступа : <https://cyberleninka.ru/article/n/konkurentosposobnost-buduschego-spetsialista-kak-pokazatel-kachestva-ego-podgotovki>.

100. Коростелев И. Ф. Столкновение судов и их причины [Электронный ресурс] / И. Ф. Коростелев // Вестник Морского государственного университета. Серия : Судовождение. – 2012. – Вып. 53. – Владивосток : Мор. гос. ун-т. – С. 93–104. – Режим доступа : <http://old.msun.ru/dir/ntic/Texts/Sources/SovFracht/000000009K.pdf>.

101. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Григорій Силевич Костюк [під ред. Л. М. Проколієнка]. – К. : Радянська школа, 1989. – 608 с.

102. Котикова Д. С. Формирование конкурентоспособности личности студента в образовательном процессе вуза : дисс. ... канд. псих. наук : 19.00.07 / Дарья Станиславовна Котикова. – Нижний Новгород, 2010. – 245 с.

103. Кочетков В. В. Психология межкультурных различий / В. В. Кочетков. – М. : ПЕР СЭ, 2001. – 416 с.

104. Краткий психологический словарь / [Ред.-сост. Л. А. Карпенко ; под общей ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского]. – 2 изд., расш., испр. и доп. – Ростов-на-Дону : «Феникс», 1998. – 512 с.

105. Краткий словарь менеджера / [под ред. В. П. Грошева]. – М. : Наука, 1991. – 72 с.

106. Кремень В. Г. Формування глобально конкурентоспроможного людського капіталу – найважливіше завдання професійної освіти / В. Г. Кремень // Педагогіка і психологія. – 2015. – № 4. – С. 5–10.

107. Криворучко П. П. Психологічне забезпечення професійної діяльності корабельних спеціалістів у тривалому плаванні : дис. ... канд.

психол. наук : 20.02.02 / П. П. Криворучко. – К., 1998. – 263 с.

108. Крылов А. А. Психология : [учеб. пособие] / А. А. Крылов. – М. : Проспект, 1999. – 584 с.

109. Крысько В. Г. Этнопсихологический словарь / В. Г. Крысько. - М. : МПСИ, 2003. – 416 с.

110. Кулакова М. В. Формування готовності до професійної діяльності в майбутніх фахівців у вищих морських навчальних закладах : дис... канд. пед. наук : 13.00.04 / Майя Володимирівна Кулакова ; Південноукраїнський держ. педагогічний ун-т ім. К. Д. Ушинського. – Одеса, 2006. – 225 с.

111. Курлянд З. Н. Формирование учителя-мастера в контексте становления его позитивной Я-концепции / З. Н. Курлянд // Проблемы педагогіки вищої школи. Збірник наукових праць, вип. І. – Одеса, ПДПУ ім. К. Д. Ушинського, 2003. – С. 3–5.

112. Лебедева Н. М. Идентичность и толерантность / Н. М. Лебедева. – М. : ИПК РУДН Институт этнологии и антропологии РАН, 2002. – 416 с.

113. Лебедева Н. М. Межкультурный диалог : тренинг этнокультурной компетентности : [учеб.-метод. пособ.] / Н. М. Лебедева, О. В. Лулева, Т. Г. Стефаненко. – М. :Издательство РУДН, 2003. – 360 с.

114. Лекторский В. А. О толерантности, плюрализме и критицизме / В. А. Лекторский // Вопросы философии. – 1997. – № 11. – С. 46–54.

115. Линенко А. Ф. Саморозвиток майбутнього педагога під час навчання / А. Ф. Линенко // Наука і освіта. – № 5–6. – 2005. – С. 88–89.

116. Линенко А. Ф. Теория и практика формирования готовности студентов педагогических вузов к профессиональной деятельности : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 ; 13.00.04 / Алла Францевна Линенко // АПН Украины. – К., 1996. – 403 с.

117. Ліпшиць Л. В. Спецкурс як засіб формування соціокультурної компетентності майбутніх судноводіїв міжнародних рейсів / Л. В. Ліпшиць // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка. – 2016. – № 140. Серія : Педагогічні науки. – С. 44–47.

118. Лобастов В. М. Психологические основы безопасности судовождения : [учеб. пособие] / В. М. Лобастов. – Владивосток : ДВВИМУ, 1980. – 52 с.

119. Ляшенко У. І. Підготовка майбутніх судових механіків засобами професійно зорієнтованих дисциплін [Електронний ресурс] / У. І. Ляшенко // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Педагогіка. – 2015. – № 3. – С. 25–33. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/NZTNPU_ped_2015_3_6.

120. Максименко С. Д. Лідерство як функція професійної психологічної компетентності особистості / С. Д. Максименко // Проблеми сучасної психології. – 2014. – Випуск 24. – С.7–16.

121. Максимова Е. А. Формирование конкурентоспособности будущих менеджеров в условиях учреждения среднего профессионального образования : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.08 «Теория и методика профессионального образования» / Е. А. Максимова. – Челябинск, 2006. – 24 с.

122. Маркова А. К. Психология профессионализма / А. К. Маркова. – М. : Знание, 1996. – 308 с.

123. Мартенс Р. Социальная психология и спорт / Р. Мартенс [пер. с англ. ; послеслов. В. И. Столярова]. – М. : Физкультура и спорт, 1979. – 176 с.

124. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу. – СПб. : Питер, 2013. – 352с.

125. Махній М. М. Етнічна психологія : [навч. посібник] / М. М. Махній. – К. : Вид. Дім «Слово», 2015. – 272 с.

126. Мельникова Н. Н. Диагностика социально-психологической адаптации личности : [учебное пособие] / Н. Н. Мельникова. – Челябинск : Изд-во ЮУрГУ, 2004. – 57 с.

127. Меткин М. В. Теоретические и практические аспекты разрешения конфликтов [Электронный ресурс] / М. В. Меткин. - Режим доступа : http://www.dvo.sut.ru/libr/soirl/il_19metk/12.htm.

128. Митина Л. М. Психология развития конкурентоспособной личности / Лариса Максимовна Митина. – М. : МПСИ ; Воронеж : «МОДЕК», 2002. – 400 с.
129. Михайлова Е. В. Самопрезентация. Теории, исследования, тренинг / Е. В. Михайлова. – СПб. : Речь, 2007. – 224 с.
130. Миусов М. В. Стандарты оценки компетентности моряков в XXI ст. / М. В. Миусов // Морська освіта. – 2009. – № 5–6. – С.10–14.
131. Міжнародна конвенція про підготовку і дипломування моряків та несення вахти 1978 року // ОВУ. – 2009. – № 60. – Ст. 2148.
132. Мороз А. Г. Профессиональная адаптация выпускника педагогического вуза : автореф. дис. на соискание уч. степени доктора пед. наук. : спец. 13.00.08. «Теория и методика профессионального образования» / А. Г. Мороз. – Киев : ЮГУ, 1983. – 50 с.
133. Мустафина Дж. А. Формирование конкурентоспособности будущих инженеров-программистов в техническом вузе : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.08. «Теория и методика профессионального образования» / Дж. А. Мустафина. – Волгоград, 2010. – 23 с.
134. Немов Р. С. Психология : словарь-справочник : в 2 ч. / Р. С. Немов. – М. : Изд-во ВЛАДОС-ПРЕСС, 2003. – Ч. 2. – 352 с.
135. Ничкало Н. Г. Неперервна професійна освіта : міжнародний аспект / Н. Г. Ничкало // Матеріали Міжнародної наукової конференції «Творча особистість у системі неперервної професійної освіти» [за ред. С. О. Сисоєвої і О. Г. Романовського]. – Харків : ХДПУ, 2000. – С. 54–80.
136. Новикова Л. И. Школа и среда / Л. И. Новикова. – М. : Знание, 1985. – 80 с.
137. Новичкова Е. Н. Иностранный язык в профессиональной подготовке будущих судоводителей [Электронный ресурс] / Е. Н. Новичкова, Е. В. Надеина // V Всероссийская научно-практическая интернет - конференция «Развитие человека в современном мире». – Режим доступа :

<https://nsportal.ru/ap/library/drugoe/2015/01/14/inostrannyu-yazyk-v-professionalnoy-podgotovke-budushchikh>.

138. Ожегов С. И. Словарь русского языка : ок. 53000 слов / С. И. Ожегов ; [под общ. ред проф. Л. И. Скворцова]. – 24-е изд., испр. – М. : ООО «Издательство Оникс» : ООО «Издательство Мир и образование», 2007. – 640 с.

139. Олпорт Г. Становление личности / Г. Олпорт. – М. : Смысл, 2002. – 461 с.

140. Ольшамовский С. Б. Организация безопасности плавания судов / С. Б. Ольшамовский, Д. К. Земляновский, И. А. Щепетов. – М. : Транспорт, 1979. – 214 с.

141. Онищук В. М. Професійне становлення моряків в системі освітнього процесу / В. М. Онищук // Матеріали І міжнародної наук.-практ. конф. [«Соціально-економічні, соціально-педагогічні та соціально-психологічні проблеми морської освіти»], (14-16 червня 2012 р.). – Керч ; Мелітополь : Колор Принт, 2012. – С. 66–71.

142. Оплетин А. А. Эволюция формирования понятия «Саморазвитие личности» в философско-историческом аспекте / А. А. Оплетин // Педагогико-психологические и медико-биологические проблемы физической культуры и спорта. – 2013. – № 2 (27). – С. 148–154.

143. Осипов Н. П. ГОС СПО как условие повышения конкурентоспособности и профессиональной мобильности-выпускников на рынке труда / Н. П. Осипов // СПО. – 2002. – № 3. – С. 18–20.

144. Панок В. Г. Механізм саморозвитку особистості з точки зору прикладної психології / В. Г. Панок // Педагогіка і психологія. – 2016. – № 3. – С. 16–25.

145. Панченко Л. Л. Психофизиологическая адаптация курсантов морских специальностей на начальных этапах профессионального образования : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. биолог. наук : спец. 03.00.13 «Физиология» / Л. Л. Панченко. – Владивосток, 2005. – 20 с.

146. Парке Д. Управление развитием систем профобразования / Д. Парке // Подготовка кадров : на пути к рыночной экономике. – Женева, 1993. – С. 73–77.
147. Парыгин Б. Д. Основы социально-психологической теории / Б. Д. Парыгин. – М. : Мысль, 1971. – 348 с.
148. Педагогика / [под ред. Ю. К. Бабанского]. – М. : Педагогика, 1988. – 432 с.
149. Педагогика : [учеб. пособие для студентов пед. учеб. заведений] / Под ред. П. И. Пидкасистого. – 2-е изд., доп., перераб. – М. : Педагогическое общество России, 2002. – 640 с.
150. Педагогика : Большая современная энциклопедия / [сост. Е. С. Рапацевич]. – Мн. : «Соврем. слово», 2005. – 720 с.
151. Педагогический энциклопедический словарь / [гл. ред. Б. М. Бим-Бад; Редкол: М. М. Безруких, В. А. Болотов, Л. С. Глебова и др]. – М. : Большая Российская энциклопедия, 2003. – 528с.
152. Пилипенко А. В. Психологический анализ принятия решения судоводителями : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.03. / Анна Владимировна Пилипенко. – Владивосток, 2006. – 246 с.
153. Питка С. Н. Мотивационный потенциал компаративной среды организации [Электронный ресурс] / С. Н. Питка // Социально-гуманитарные знания. – 2015. – № 8. – С. 290–296. – Режим доступа : <http://naukarus.com/motivatsionnyu-potentsial-komparativnoy-sredy-organizatsii>.
154. Питка С. Н. Способы формирования компаративной среды [Электронный ресурс] / С. Н. Питка, Е. А. Старостова // Социально-гуманитарные знания. – 2013. – № 8. – С. 93–100. – Режим доступа : <http://naukarus.com/sposoby-formirovaniya-komparativnoy-sredy>.
155. Платонова Н. А. Воспитание межэтнической толерантности студентов педколледжа : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.08 «Теория и методика профессионального образования» / Н. А. Платонова. - Барнаул, 2007. – 21 с.

156. Побідаш А. Ю. Дослідження особливостей впливу основних стрес-факторів професійної діяльності моряків / А. Ю. Побідаш // Проблеми загальної та педагогічної психології, 2011. – Т. XIII, Ч. 7. – С. 150–157.
157. Полонский В. М. Словарь по образованию и педагогике / В. М. Полонский. – М. : Высш. шк. 2004. – 512 с.
158. Полчанинова О. Н. Психологические особенности профессиональной адаптации будущих специалистов / О. Н. Полчанинова // Вестник Ставропольского гос. пед. Института. – 2008. – №. 11. – С.51–57.
159. Пономарев Я. А. Знание, мышление и умственное развитие / Я. А. Пономарев. – М. : Просвещение, 1967. – 264 с.
160. Попова О. П. Особливості професійної діяльності майбутніх судноводіїв і сутність їх професійної компетентності / О. П. Попова // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах : зб. наук. праць : [редкол. : Т. І. Сущенко та ін.]. – Запоріжжя, 2011. – Вип. 17. – С. 351 – 357.
161. Программа дисциплины «Корпоративный менеджмент» / Рос. экон. акад. им. Г. В. Плеханова. - М. : РЭА, 1998. – 60 с.
162. Пряжников Н. С. Профессиональное и личностное самоопределение / Н. С. Пряжников. – М. : Ин-т практ. психологии ; Воронеж : МОДЭК, 1996. – 256 с.
163. Психологические тесты для деловых людей / [сост. Н. А. Литвинцева]. – М. : Бизнес-школа «Интел-Синтез», 1994. – 318 с.
164. Психология и педагогика : [уч. пособие] / под ред. А. А. Бодалева, В. А. Сластенина и др. – М. : Изд-во Института психотерапии, 2002. – 585 с.
165. Пузько В. И. Психологический аспект отбора успешных руководителей плавсостава / В. И. Пузько // Сборник материалов учебно-методического семинара «Проблемы подготовки морских специалистов и пути их решения». – Владивосток : Мор. гос. ун-т, 2008. – С. 46–64.
166. Рабочая книга практического психолога : [пособие для специалистов, работающих с персоналом] / Под редакцией А. А. Бодалева,

А. А. Деркача, Л. Г. Лаптева. – М. : Издательство Института Психотерапии, 2001. – 640 с.

167. Реан А. А. Психология адаптации личности. Анализ. Теория. Практика / А. А. Реан, А. Р. Кудашев, А. А. Баранов. – СПб. : ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2006. – 479 с.

168. Ребер А. Большой толковый психологический словарь : [пер. с англ.] / Артур Ребер. – М. : Вече : АСТ, 2003. – 592 с.

169. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека / К. Роджерс. – М. : Прогресс. Универс, 1994. – 480 с.

170. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. Человек и мир / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2003. – 512 с.

171. Рувинский Л. И. Теория самовоспитания : [учеб. пособие для студентов] / Л. И. Рувинский. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1973. – 263 с.

172. Селье Г. Стресс без дистресса [Электронный ресурс] / Г. Селье [пер. с англ. А. Н. Лука, И. С. Хорола]. – М. : Прогресс, 2005. – 123 с. – Режим доступа : https://www.booksite.ru/localtxt/sel/selye_g/str/ess/stress/index.htm.

173. Сикевич З. В. Социология и психология национальных отношений / З. В. Сикевич. - СПб. : Нева, 1999. – 358 с.

174. Сластенин В. А. Педагогика и психология : [учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений] / В. А. Сластенин, В. П. Каширин. – М. : Издательский центр «Академия», 2001. – 480 с.

175. Сластенин В. А. Профессиональная готовность учителя к воспитательной работе : содержание, структура, функционирование / В. А. Сластенин // Процесс подготовки учителя в системе высшего педагогического образования : Межвуз. сб. науч. трудов [Под ред. В. А. Сластенина]. – М. : Просвещение, 1982. – С. 14–28.

176. Сливина Т. А. Формирование конкурентоспособной личности будущего специалиста в образовательном процессе вуза : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Татьяна Анатольевна Сливина. – Красноярск, 2008 – 248 с.

177. Словарь психолога-практика / [сост. С. Ю. Головин]. – 2-е изд., перераб. и доп. – Мн : Харвест, М. : АСТ, 2001. – 976 с.
178. Словарь экономических терминов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.economicportal.ru/term-words/word-k3.html#k2>.
179. Словник української мови : в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства ; за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1970-1980. – Т. 1. – С. 19.
180. Словник української мови : в 11 тт. [Електронний ресурс] / АН УРСР. Інститут мовознавства ; за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1970-1980. – Т. 6. – С. 417. – Режим доступу : http://ukrlit.org/slovnky/slovnky_ukrainskoi_movy.
181. Смирнов С. В Социально-психологическая адаптация как одна из составляющих конкурентоспособности будущих судоводителей морских ВУЗов / С. В. Смирнов // Матеріали всеукр. наук. конфер. з міжнар. участю. [«Науковий діалог «Схід-Захід»], (10 липня 2013 р.). – Дніпропетровськ : ТОВ «Інновація», 2013. – Ч. 3. – С. 142–145.
182. Смірнов С. В. Когнітивно-діяльнісний компонент як підструктура конкурентоздатності майбутніх судноводіїв / С. В. Смірнов // Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського : зб. наук. пр. – Одеса : ПНПУ імені К. Д. Ушинського, 2015. – № 2. – С. 105–110.
183. Смірнов С. В Конкурентоздатність майбутнього судноводія як педагогічна проблема / С. В. Смірнов // Збірник тез міжнародної науково-практичної конференції [«Вплив досягнень психологічних і педагогічних наук на розвиток сучасного суспільства»], (13-14 березня 2015 року). – Харків : Східноукраїнська організація «Центр педагогічних досліджень», 2015. – С. 66–69.
184. Смірнов С. В Конфліктусталеність як складова особистісно-оцінного компонента конкурентоздатності майбутнього судноводія / С. В. Смірнов // Збірник тез наукових робіт учасників міжнародної науково-

практичної конференції [«Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників психологічних та педагогічних наук»], (25-26 березня 2016 р.). – Львів : ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2016. – С. 87–90.

185. Смірнов С. В. Лідер, як необхідна професійно значуща якість майбутнього судноводія / С. В. Смірнов // Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції [«Становлення особистості професіонала : перспективи й розвиток»], (27-28 лютого 2015 р.) – Одеса : видавець Букаєв Вадим Вікторович, 2015. – С. 108–110.

186. Смірнов С. В. Формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв / С. В. Смірнов // Innovations and modern technology in the educational system : contribution of Poland and Ukraine : international scientific and practical conference (May 5-6, 2017). – Sandomierz, Poland, 2017. – P. 139–142.

187. Смірнов С. В. Акмеологічний підхід до формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв / С. В. Смірнов // Матеріали шостої міжнародної науково-практичної конференції [«Актуальні дослідження в соціальній сфері»], (17 листопада 2015 р.). – Одеса : видавець Букаєв Вадим Вікторович, 2015. – С. 273–275.

188. Смірнов С. В. Конкурентоздатність в системі підготовки майбутнього судноводія у вишу / С. В. Смірнов // Матеріали науково-технічної конференції [«Річковий і морський транспорт : інфраструктура, судноплавство, перевезення, безпека»], (16-17 липня 2016 р.). – Одеса : Національний університет «Одеська морська академія», 2016. – С. 230–232.

189. Смірнов С. В. Педагогічні умови формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв / С. В. Смірнов // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 17. Теорія і практика навчання та виховання : збірник наукових праць [за науковою ред. академіка В. І. Бондаря]. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. – Випуск 27. – С. 183–188.

190. Смірнов С. В. Проблема стимулювання саморозвитку майбутнього

судноводія в контексті формування його конкурентоздатності / А. Ф. Линенко, С. В. Смірнов // Наука і освіта. – Одеса, 2015. – № 6. – С. 54–57.

191. Современные образовательные технологии : [учебное пособие] / кол. авторов ; под ред. Н. В. Бордовской. – М. : КНОРУС, 2010. – 432 с.

192. Современный психологический словарь : [учеб. пособие для студентов вузов] / под ред. Б. Г. Мещерякова, В. П. Зинченко. - М. : АСТ ; СПб. : ПРАЙМ - ЕВРОЗНАК, 2007. – 490 с.

193. Современный словарь по педагогике / [Сост. Е. С. Рапацевич] – Мн. : «Современное слово», 2001. – 928с.

194. Сокол И. В. Современные спутниковые системы навигации как средство формирования информационной компетентности будущих судоводителей [Электронный ресурс] / И. В. Сокол // Інформаційні технології в освіті. – 2012. – Вип. 12. – С. 193–200. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/itvo_2012_12_31.

195. Соколова-Бауш Е. А. Самопрезентация как фактор формирования впечатления о коммуникаторе и реципиенте / Е. А. Соколова-Бауш // Мир психологии : научно-методический журнал [ред. Д. И. Фельдштейн, А. Г. Асмолов]. – 1999. – № 3. – С. 132–140.

196. Сократ. Платон. Аристотель. Сенека [Текст] : [Биогр. очерки]. – М. : Республика, 1995. – 267 с.

197. Ставицький Г. А. Розвиток етнічної самосвідомості та толерантності в юнацькому віці / Г. А. Ставицький // Міжнародний науковий форум : соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. – 2015. – Вип. 19-20. – С. 170–181.

198. Стефененко Т. Г. Этнопсихология : [учебник для вузов]. – 3-е изд., испр. и доп. / Т. Г. Стефененко. – М. : Аспект Пресс, 2004. – 368 с.

199. Стрелкова О. В. Психология профессиональной деятельности моряков / О. В. Стрелкова. – Калининград : БГА РФ, 2005. – 135 с.

200. Тейяр де Шарден П. Феномен человека / П. Тейяр де Шарден. –

М. : Наука, 1987. – 240с.

201. Торндайк Э. Бихевиоризм. Принципы обучения, основанные на психологии. Психология как наука о поведении / Э. Торндайк, Джон Б. Уотсон. – М. : АСТ-ЛТД. 1998. – 704 с.

202. Узнадзе Д. Н. Экспериментальные основы психологи установки / Д. Н. Узнадзе. – Тбилиси : Изд-во Акад. наук Груз. ССР, 1961. – 210 с.

203. Указ Президента України від 25.06.2013 р. № 344/2013 «Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року» [Електронний ресурс] // Гірська школа Українських Карпат. – 2013. – № 8 – 9. – С. 11. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gasuk_2013_8-9_6.

204. Фатхутдинов Р. А. Конкурентоспособность : Россия и мир. 1992-2015 / Р. А. Фатхутдинов. – М. : Экономика, 2005. – 606 с.

205. Фатхутдинов Р. А. Конкурентоспособность : экономика, стратегия, управление : [учеб. пособие] / Р. А. Фатхутдинов. – М. : ИНФРА-М, 2000. – 312 с.

206. Философские проблемы теории адаптации / [под ред. Г. И. Царегородцева]. – Москва : Мысль, 1975. – 277 с.

207. Філософський енциклопедичний словник : енциклопедія / НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди ; голов. ред. В. І. Шинкарук. – Київ : Абрис, 2002. – 742 с.

208. Фомін Н. В. Теоретична модель конкурентоздатного фахівця / Н. В. Фомін // Інновації в освіті. – 2004. – № 3. – С. 74–81.

209. Формановская Н. И. Речевое взаимодействие : коммуникация и прагматика / Н. И. Формановская. – М. : Икар, 2007. – 478 с.

210. Хазова С. А. Конкурентоспособность будущих специалистов по физической культуре и спорту [Электронный ресурс] / С. А. Хазова // Эйдос. – 2009. – № 9. – Режим доступа : <http://www.eidos.ru/journal/2009/1009-2.htm>.

211. Хазова С. А. Развитие конкурентоспособности специалистов по физической культуре и спорту в процессе профессиональной подготовки : монография / С. А. Хазова. – Майкоп, 2011. – 370 с.

212. Хомяков М. Б. Толерантность : парадоксальная ценность / М. Б. Хомяков // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2003. – № 4. – С. 98–112.

213. Хорват Д. А. Образовательная среда вуза как фактор формирования общекультурных компетенций студентов : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.08 / Дмитрий Александрович Хорват. – Москва, 2015. – 34 с.

214. Хотинец В. Ю. Этническая идентичность и толерантность / В. Ю. Хотинец. – Екатеринбург : Изд-во Урал, ун-та, 2002. – 124 с.

215. Чернилевский Д. В. Технология обучения в высшей школе / Д. В. Чернилевский, О. К. Филатов. – М. : Экспидитор, 1996. – 288 с.

216. Чипинова Н. Ф. Формирование культуры межнационального общения у студентов педагогического вуза в процессе профессиональной подготовки : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Наталья Федоровна Чипинова. – Челябинск, 2004. – 154 с.

217. Чупрова О. Ф. Формирование конкурентоспособности личности будущего учителя в процессе экспертно-аналитической деятельности : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / О. Ф. Чупрова. – Иркутск, 2004. – 207с.

218. Шабанов Л. В. Пара «толерантность-интолерантность» как регулятор взаимоотношений этнических культур [Электронный ресурс] / Л. В. Шабанов, В. В. Лапшин // Вестник Томского государственного педагогического университета. – 2009. – Выпуск 2 (80). – С. 100–105. – Режим доступа : <https://cyberleninka.ru/article/n/para-tolerantnost-intolerantnost-kak-regulyator-vzaimootnosheniy-etnicheskih-subkultur>.

219. Шаповалов В. И. Формирование конкурентоспособной личности в условиях школьного дополнительного образования : Монография / В. И. Шаповалов // [под науч. ред. Ю. С. Тюнникова]. – Сочи : СГУТиКД, 2008. – 190 с.

220. Шарина Е. П. Компетенции деятельности курсантов морских вузов [Электронный ресурс] / Е. П. Шарина // Международный журнал

експериментального образования. – 2009. – № 5. – С. 61–70. – Режим доступа : <https://www.expeducation.ru/ru/article/view?id=153>.

221. Шевердина А. В. Особенности профессиональной деятельности морского лоцмана : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.03 / А. В. Шевердина. – Владивосток, 2006. – 208 с.

222. Шерман М. І. Інформаційна культура майбутніх інженерів-судноводіїв як психолого-педагогічний феномен / М. І. Шерман, О. М. Безбах // Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології. - 2014. – Вип. 1. – С. 190–193. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdyupr_2014_1_69.

223. Шестакова Д. В. Портфолио как средство формирования конкурентоспособности будущего специалиста в ВУЗе : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.08 «Теория и методика профессионального образования» / Д. В. Шестакова. – Калининград, 2012. – 23 с.

224. Ширококов С. Н. Оценка качества подготовки конкурентоспособного специалиста в вузе / С. Н. Ширококов. – Нижний Новгород : ЦСТПР «Камерата», 1999. – С. 34–38.

225. Шишов С. Е. Школа : мониторинг качества образования / С. Е. Шишов, В. А. Кальней. – М. : Пед. о-во России, 2000. – 320 с.

226. Шмальгаузен И. И. Организм как целое в индивидуальном и историческом развитии / И. И. Шмальгаузен. – М.; Л. : Изд-во Академии наук СССР, 1938. – 144 с.

227. Шмелев А. Г. Продуктивная конкуренция. Опыт конструирования объединительной концепции / А. Г. Шмелев. – М. : Магистр, 1997. – 55 с.

228. Шпет Г. Г. Введение в этническую психологию / Г. Г. Шпет. – СПб. : Изд. дом «Алетейя», 1996. – 153 с.

229. Шумський О. Л. Формування професійної іншомовної комунікативної компетентності курсантів вищих навчальних закладів МВС України засобами інформаційних технологій : дис. ... канд. пед. наук :

13.00.04 / О. Л. Шумський. – Херсон, 2014. – 314 с.

230. Шуткина Ж. А. Организационно-педагогические условия формирования конкурентоспособности выпускников негосударственного вуза : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Ж. А. Шуткина ; Нижегород. гос. архитектур.-строит. ун-т. – Н. Новгород, 2008. – 177 с.

231. Эльконин Б. Д. Введение в психологию развития / Б. Д. Эльконин. – М. : Тривола, 1994. – 168 с.

232. Энциклопедия эпистемологии и философии науки / [под ред. И. Т. Касавина]. – М. : «Канон+», РООИ «Реабилитация», 2009. – 1248 с.

233. Юрловская И. А. Индивидуализированное обучение как проблема профессиональной подготовки будущих учителей / И. А. Юрловская // Вектор науки. Тольяттинский государственный университет. Серия : педагогика, психология. – Тольятти, 2013. – № 3 (14). – С. 292–295.

234. Юровских Н. Г. Толерантность как личностный и культурный феномен : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. философских наук : спец. 09.00.13 «Религиоведение, философская антропология, философия культуры» / Н. Г. Юровских. – Омск, 2004. – 21 с.

235. Ярошенко С. Н. Исследование конкурентоспособности студентов вуза на основе анкетирования [Электронный ресурс] / С. Н. Ярошенко // Вестник Челябинского государственного университета. – 2012. – № 19 (273). – С. 146–150. – Режим доступа : <https://cyberleninka.ru/article/n/issledovanie-konkurentosposobnosti-studentov-vuza-na-osnove-anketirovaniya>.

236. Ясвин В. А. Образовательная среда. От моделирования к проектированию. 2-е издание / В. А. Ясвин. – М. : Смысл, 2001. – 365 с.

237. 21st Century Seamanship – 1st ed. – Edinburgh : Witherby Seamanship International Ltd., 2015. – 1310 p.

238. Adler R. W. Situated motivation : an empirical test in an accounting course / R. W. Adler. – Режим доступа : www.business.otago.ac.nz/acty/research/pdf/situated_motivation_an.pdf.

239. Ansoff I. Strategic management / I. Ansoff. – London : McMillan,

1979. – 236 p.

240. Arkin R. M. Self-presentational styles / R. M. Arkin // Impression management theory and social psychological research. – New York : Academic Press. – P. 311–333

241. Cooli C. H. Human nature and the social order / C. H. Cooli. – N. Y. : Schocken, 1964. – 287 p.

242. Coser L. The functions of social conflict / L Coser. – New York : Free Press, 1956. – 188 p.

243. Darendorf R. Konfiikt und Freiheit : Aut dem Weg zur Dienstklassengesell- schaft / R. Darendorf. – Munchen, 1972. – 47 s.

244. Day J. Strategic marketing / J. Day. - M. : Publishing house the EKSMO-PRESS, 2002. – 640 p.

245. Deci E. L. The Psychology of Self-determination / E. L. Deci. – Lexington, 1980. – 480 p.

246. Delaney J. T. The impact of human resource management practices on perceptions of organizational performance / J. T. Delaney, M. A. Huselid // Academy of Management Journal. – 1996. – Vol. 39, № 4. – P. 949–969.

247. Erikson E. H. Identify and the life cycle : Selected papers / E. H. Erikson // Psychological Issue Monograph Series, 1 (№ 1). New York : International Universities Press, 1959. – 171 p.

248. Fromm E. To Have or to Be? / E. Fromm. – New York : Harper & Row, 1976. – P. 1–11.

249. Goffman E. Presentation of Self in Everyday Life / E. Goffman. – N.Y. : Doubleday Anchor, 1959. – 163 p.

250. Grayson G. J. American Business : a Two Minute Warning / G. J. Grayson, C. O. Dell. – New York : Free Press, 1988. – 368 p.

251. Hackman J. R. Development of the job diagnostic survey / J. R. Hackman, G. R. Oldham // Journal of Applied psychology. – 1975. – № 2. – P. 159–170.

252. IMO Model Course 3.17. Maritime English. – London : International

Maritime Organization (IMO), 2010. – 138 p.

253. Kenneth W. Thomas Conflict and Conflict Management / W. Kenneth // Dunette, Marvin. Handbook of Industrial and Organizational Psychology / Marvin Dunette. – Chicago, 1976. – P. 889–935.

254. Kotler P. Marketing Managment. Analyss, Planning and Control / P. Kotler. - Englewood Cliffs : Prentice – Hall,. 1988. – 776 p.

255. Lloyd C. M. In Command: 200 things I wish I'd known before I was captain / C. M. Lloyd. – Edinburgh : Witherby Seamanship International Ltd., 2008. – 228 p.

256. McConnell Economics : Principles, problems, and policies fourteenth edition / Campbell R, McConnell, Stanley L Brae. - New York : McGraw-Hill/Irwin, 2006. – 970 p.

257. Mead G. H. Mind, self and society – Chicago : Univerciti of Chicago Press, 1934.

258. Meskon M. Basis of management / M. Meskon, M. Albert, F. Hedouri. – M. : Williams, 2007. – 672 p.

259. Porter Michael E. Competitive Strategy : Techniques for Analyzing Industries and Competitors / Michael E. Porter. – New York : Free Press, 1998. – 432 p.

260. Rogers Carl R., and Rosalind F. Dymond, eds. Psychotherapy and Personality Change: Coordinated Research Studies in the Client-Centered Approach. Chicago: University of Chicago Press, 1954.

261. Schütz A. Autobiographical narratives of good and bad deeds : Defensive and favorable self-description moderated by trait self-esteem / A. Schütz // Journal of Social and Clinical Psychology. – 1998. – № 17. – P. 466–475.

262. Smirnov S. V. On the formation of future navigators' competitiveness. / S. V. Smirnov // Modern tendencies in pedagogical education and science of Ukraine and Israel: the way to integration. Ariel University. International yearbook. – Ariel, 2015. – № 6. – P. 366–372.

263. Woodcock M. The Unblocked Manager. A Practical Guide to Self-

Development / M. Woodcock, D. Francis. – Gower Publishing House, 1982. –
320 p.

РОЗДІЛ 2.

ДОСЛІДНО – ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РОБОТА З РЕАЛІЗАЦІЇ ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ФОРМУВАННЯ КОНКУРЕНТОЗДАТНОСТІ МАЙБУТНІХ СУДНОВОДІВ У ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ

2.1. Критерії, показники та рівні сформованості конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки у морських закладах вищої освіти

Метою констатувального етапу експериментально-дослідної роботи було діагностування рівнів сформованості конкурентоздатності майбутніх судноводіїв. Загалом у дослідженні було задіяно 297 респондентів. На означеному етапі дослідження взяли участь курсанти другого року навчання Національного університету «Одеська морська академія» (судноводійний факультет), а також майбутні судноводії кафедри навігації і управління судном Дунайського інституту Національного університету «Одеська морська академія» (ДІ НУ «ОМА») загальною кількістю 220 респондентів. Студентів було розподілено на експериментальну групу (ЕГ – 110 респондентів), у яких здійснювалась діагностика та реалізовувалась експериментальна модель формування конкурентоздатності, і контрольну групу (КГ – 110 респондентів), у яких тільки констатувався стан сформованості зазначеного конструкту. Крім того, до діагностувального етапу експериментального дослідження залучались студенти заочної форми навчання та спеціалісти до 5 років робочого стажу судноводіння: старші помічники капітана, 2 та 3 помічники капітана (77 респондентів).

На початку констатувального етапу експерименту було проведено анкетування майбутніх судноводіїв першого курсу (без досвіду роботи на судні), п'ятого курсу (невеликий досвід плавательної практики) та заочного відділення (з досвідом роботи судноводія) з метою визначення рівня їхньої

обізнаності щодо феномена «конкурентоздатність» (Див. додаток А) [23].

Відповідаючи на запитання «Ваше ставлення до конкуренції між людьми» - більшість опитаних 1 курсу і заочного відділення зазначили, що вони прагнуть до конкурування (відповідно: 67% і 68%), а таких курсантів 5 курсу було лише 49%. На прохання дати роз'яснення, як вони розуміють конкуренцію серед судноводіїв, курсанти першого курсу на перше місце поставили такі визначення: «Прагнення кількох суб'єктів перевершити один одного в чомусь», курсанти п'ятого курсу – «Боротьба сторін за максимально ефективне використання чинників виробництва», а курсанти заочного відділу - «Суперництво, яке часто підвищує рівень розвитку».

На другому місці було визначення: «Боротьба за перше місце, прагнення бути лідером» (1курс), «Здатність конкурувати за необхідними параметрами» (5 курс), «Порівняння своїх і чужих результатів і як наслідок оцінка своїх і чужих результатів» (заочне відділення).

На третє місце курсанти першого курсу поставили - «Здатність будь-кого боротися за щось», п'ятого - «Прагнення отримати бажане, не дивлячись ні на що», курсанти заочного відділення - «Спосіб довести, що ти є кращим за інших».

Аналіз отриманих відповідей свідчить, що курсанти 1 курсу, зокрема заочного відділення, більш адекватно розуміють сутність конкуренції, не бояться її (1курс - 14%, заочне відділення - 12%). Це можна пояснити тим, що першокурсники ще не мають реального досвіду роботи на судні і не зовсім адекватно розуміють всі особливості своєї майбутньої професійної діяльності: її труднощі і складності, і тому вони відповідають на запитання так, як, на їх погляд, «треба». А курсанти заочного відділення навчання, навпаки, адекватні і логічні у своїх відповідях, тому що мають досвід роботи на суднах у тривалих рейсах. А що стосується курсантів п'ятого курсу, то можна констатувати, що бояться і уникають конкуренції досить значна їх кількість - 43%. У цих відповідях закладена невпевненість у своїх професійних можливостях щодо інших претендентів. У бесіді при

обговоренні з курсантами результатів анкетування, майбутні судноводії 5 курсу пояснили, що плавальна практика, яку вони проходили в якості кадетів на морських суднах, показала, що їм бракує упевненості у своїх професійних можливостях відносно інших претендентів, що вимагає системної роботи у морському закладі вищої освіти з формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв.

На запитання, які бувають результати конкуренції, більшість представників усіх груп дали відповідь - зростання і розвиток учасників, відповідно (52%, 50% і 64%). На запитання, що курсанти роблять, якщо беруть участь у конкурентній боротьбі, майбутні судноводії обрали таку відповідь: вивчають потребу і вимоги, які пред'являються до них (38%, 36%, 42%). Також курсанти відзначили, що на сучасному світовому ринку праці серед судноводіїв існує гостра конкуренція, відповідно (81%, 86%, 78%).

На запитання, «Чи відомі вам правила ведення конкурентної боротьби», більшість курсантів відповіли, що «відомі деякі» (48%, 47%, 50%). Це свідчить про некомпетентність у сфері конкурентоздатності. На запитання, чи існує у них потреба в означеній якості, майже половина опитаних відповіла позитивно (43%, 50%, 42%).

На прохання дібрати синонім до слова «конкуренція» більшість майбутніх судноводіїв обрала «змагання», тобто респонденти адекватно оцінюють сутність цього феномена (43%, 55%, 44%), а ось - синонім «ворожнеча» мав місце тільки у курсантів заочного відділення і склав всього 3%.

Також було проведено ранжування, з метою визначення чинників значущості для формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв. Курсанти заочного відділу, які мали досвід роботи на суднах, на перші три місця поставили «високий рівень теоретичних професійних знань», «володіння професійними практичними навичками» і наявність диплома про вищу професійну освіту. Курсанти першого і п'ятого курсів уважали за краще - «володіння професійними практичними навичками».

Стосовно того, які особистісні якості повинні бути притаманні конкурентоздатному судноводію, курсанти I курсу відзначили «упевненість у собі, цілеспрямованість, наполегливість, рішучість». Курсанти 5 курсу до цього додали – «вміння спілкуватися», а курсанти заочного відділення відзначили тільки «високий рівень працьовитості і працездатності».

Отже, відповіді курсантів на запитання анкети та результати ранжування засвідчили їхню поверхневу обізнаність щодо конкурентоздатності судноводія та її ролі в його професійній діяльності.

Вимірювання у курсантів рівнів сформованості досліджуваного феномена в якісно-кількісних характеристиках вимагало визначення його критеріїв та показників і на цій основі характеристики означених рівнів (Таблиця 2.1).

У межах дослідження актуалізувалась необхідність виявлення сутності поняття «критерій». Довідкова література визначає критерій – (від грец. *kriterion* - засіб для роздумів), як - ознаку, на основі якої проводиться оцінка, визначення або класифікація чогось [53]. Тобто критерій є мірилом оцінки. З філософського погляду, критерій – це те, що засвідчує об'єктивну істинність пізнання. У свою чергу, об'єктивний означає - існуючий незалежно від самосвідомості, властивий самому об'єкту або відповідний йому. «Об'єктивна істина» - це пізнання, що відбиває дійсність такою, яка вона є [49].

Українська енциклопедія освіти інтерпретує критерії якості педагогічної діяльності як ознаки, що визначають ступінь відповідності такої діяльності встановленим цілям, стандартам, нормам. Критерії педагогічної діяльності призначені для її якісної характеристики через кількісну міру досягнення проектованої мети. Ця мета може бути закладена в сукупності вимог, описовій чи графічній моделях, заданих нормах або стандартах, що становлять критерії самої педагогічної діяльності [14, с. 434].

В якості критеріїв сформованості конкурентоздатності майбутніх судноводіїв виступили: акомодатійно-спонукальний (с показниками:

спрямованість на професію судноводія, адаптивна якість на соціальне середовище (активність-пасивність), швидкість пристосування до непередбачувальних або критичних ситуацій); змістово-процесуальний (с показниками: обізнаність із професійною літературою з позиції набуття конкурентоздатності у майбутній професійній діяльності, наявність професійних умінь, навичок з практичної підготовки та самопрезентації); суб'єктно-рефлексивний (с показниками: лідерські якості: організаторські, комунікативні, вольові якості, відповідальність, конфлікто- та стресоусталеність; самооцінка; етнокультурна толерантність.

Першим критерієм, за яким визначалася сформованість конкурентоздатності майбутніх судноводіїв, було обрано акомодативно-спонукальний.

Таблиця 2.1

**Критерії і показники сформованості конкурентоздатності
майбутніх судноводіїв**

Компоненти	Критерії	Показники
1	2	3
Адаптивно-стимулювальний	Акомодативно-спонукальний	- спрямованість на професію судноводія; - мотивація до успіху; - адаптивна якість дії на соціальне середовище (активність - пасивність); - швидкість пристосування до непередбачуваних або критичних ситуацій
Когнітивно-операційний	Змістово-процесуальний	- обізнаність із професійною літературою з позиції набуття конкурентоздатності у майбутній професійній діяльності;

Продовження таблиці 2.1

1	2	3
		- наявність професійних умінь, навичок з практичної підготовки та самопрезентації.
Особистісно-самооцінний	Суб'єктно-рефлексивний	<ul style="list-style-type: none"> - лідерські якості: організаторські якості, комунікативні якості, вольові якості, відповідальність; - конфлікто- та стресоусталеність; - самооцінка; - етнокультурна толерантність.

Як відомо, акомодация (от лат. *accomodatio*) – це пристосування функцій організму до специфіки об'єктів. Це поняття, що розвинене в концепції інтелекту Ж. Піаже, – означає пристосування схем поведінки до ситуації, що вимагає від організму певних форм активності, в результаті чого існуюча схема змінюється. Згідно із ствердженням психологів, акомодация в розвитку інтелекту була описана за аналогією з біологічною акомодациєю, метою якої є процес пристосування до різноманітних вимог довколишнього світу [22, с.14]. Як уже зазначалося, морські професії належать до найбільш складних професій сучасності через тривалий відрив від адаптивного середовища і звичного соціального оточення, відносної соціальної ізоляції, різкої зміни кліматичних поясів при далеких переходах, монотонності і одноманітності праці, постійного очікування аварійних ситуацій, статевої депривації тощо [10].

Як стверджує О. Полчанінова, професійна адаптація майбутнього фахівця складається з кількох стадій:

- стадія ознайомлення, на якій адепт отримує інформацію про нову ситуацію в цілому, про критерії оцінки різних дій, еталони, норми поведінки;
- стадія пристосування, на цьому етапі суб'єкт праці переорієнтується, визнаючи головні елементи нової системи цінностей, але поки продовжує

зберігати багато своїх настанов;

- стадія асиміляції, коли здійснюється повне пристосування до середовища, ідентифікація з новою групою [36].

Показниками акомодативно-спонукального критерію було визначено: спрямованість на професію судноводія; мотивація до успіху; адаптивна якість дії на соціальне середовище (активність - пасивність); швидкість пристосування до непередбачуваних або критичних ситуацій.

Відповідно до думки психологів (А. Петровського, О. Полчанинової, М. Ярошевського та ін.), спрямованість виступає як системоутворювальна властивість особистості, яка визначає її психологічний склад, у якому виражаються цілі, за якими діє особистість, її мотиви, суб'єктивні ставлення до різних сторін дійсності [36].

Керуючись положеннями провідних учених-психологів (С. Рубінштейн, О. Леонтьєв, Є. Ільїн, В. Семиченко та ін.), що спрямованість є системою спонукань, які визначають вибірковість відносин людини до довколишнього світу, об'єкти, на які спрямована її активність, що охоплює різні сторони життя, а структурні елементи, які її утворюють, проектується на всі життєві події, незалежно від рівня їх масштабності, було обрано перший показник акомодативно-спонукального критерію конкурентоздатності майбутнього судноводія [47]. Необхідно додати, що за своєю природою, спрямованість на майбутню професійну діяльність, розвинений інтерес до неї і позитивне ставлення сприяють досягненню успіхів у пізнавальній сфері. Це стосується і курсантів, майбутніх судноводіїв. Крім того, означена спрямованість має тенденцію до усвідомлення необхідності отримання навичок практичної діяльності у роботі зі складними тренажерними системами, що імітують управління судном, а також у період плавальної практики, яка проходить безпосередньо на судах, де курсанти-кадети виконують професійні завдання, на якій адепти отримують інформацію про нову ситуацію в цілому, про критерії оцінки їх дій, про еталони, норми поведінки, тобто відбувається входження в

професію, освоєння нової соціальної ролі, засвоєння нових технологій професії, набуття досвіду самостійного виконання професійної діяльності, що, у свою чергу, сприяє формуванню конкурентоздатності.

В якості наступного показника акомодативно-спонукального критерію конкурентоздатності майбутнього судноводія було розглянуто мотивацію досягнення успіху в майбутній професійній діяльності. Мотивація досягнення розуміється, як прагнення до успіху, високих результатів у діяльності, тому вбачаємо, що для формування конкурентоздатності вона має визначну цінність. За Д. Аткінсоном, люди, які мотивуються успіхом, краще справляються із завданнями, що їх ставлять перед собою [69]. Згідно з Х. Хекхаузенем, мотивація досягнення - це прагнення збільшити або зберегти на високому рівні здатності людини там, де може бути використаний критерій успішності. Мотивація досягнення успіху проявляється лише там, де є можливість удосконалювати свою діяльність, вона зорієнтована завжди на кінцевий результат, на мету діяльності. Прагнення досягнення успіху превалює у тих людей, які в будь-якій справі прагнуть досягти максимального результату, незважаючи на труднощі, які виникають [64].

Наступним показником акомодативно-спонукального критерію було обрано «адаптивна якість дії на соціальне середовище (активність - пасивність)». При цьому керувалися думкою А. Реана, що в розвитку адаптаційного процесу основним критерієм є «активність-пасивність», а вектор активності є його спрямованість. Автор наголошує, що спрямованість вектора «назовні» відповідає активному впливу особистості на середовище, її освоєння і пристосування до себе. Спрямованість вектора «всередину» пов'язане з активною зміною своєї особистості, з корекцією власних настанов і стереотипів поведінки. Це тип активної зміни самого себе. На думку вченого, конформне, пасивне прийняття вимог, норм, настанов і цінностей соціального середовища без включення активного процесу самозміни характеризує більше дезадаптацію, тобто переживання дискомфорту,

незадоволеності в собі і неповноцінності [43, с. 358].

В якості наступного показника означеного критерію конкурентоздатності майбутнього судноводія було обрано - швидкість пристосування до непередбачуваних або критичних ситуацій. Як уже зазначалось вище, майбутній судноводій повинен вміти швидко адаптуватися до несподіваних ситуацій, які можуть виникнути у морських рейсах: несправностей механізмів, агрегатів, можливих аварій і при цьому, приймати термінове адекватне рішення з їх ремонту чи ліквідації наслідків; до різкої зміни кліматичних природних умов, які можуть спричинити за собою, наприклад: обмерзання судна, а також у сфері спілкування можливі конфліктні ситуації серед членів команди, навіть відмова виконання професійних обов'язків деяких з них тощо. Тому означений показник має певну значущість в оцінці наявності досліджуваного феномена.

Другим критерієм конкурентоздатності майбутнього судноводія було обрано змістово-процесуальний. За допомогою означеного критерію було можливим діагностувати наявність професійних знань курсантів, а також їхню обізнаність з проблеми «конкурентологія», відповідні їм уміння та навички. Показниками зазначеного критерію було обрано: обізнаність із професійною літературою з позиції набуття конкурентоздатності у майбутній професійній діяльності; наявність професійних умінь, навичок з практичної підготовки щодо управління судном, роботи з екіпажем, з самопрезентації себе на світовому ринку праці.

Більш докладно сутність зазначених вище професійних знань, умінь та навичок представлено в параграфі 1.3.

В якості третього критерію конкурентоздатності виступив суб'єктно-рефлексивний. Ми виходили з того, що, як уже зазначалось вище, управління сучасним морським судном є одним з найбільш складних видів людської діяльності, оскільки крім виконання напружених функцій оператора в системі «людина-машина», судноводій виступає в ролі управлінця (керівника судового колективу), яка зумовлена специфікою функціонування системи

«людина-людина» в умовах тривалої часткової соціальної ізоляції [57], [67]. Крім того, сучасний технічний прогрес у судноплаванні і суднобудуванні ускладнив роботу судноводіїв за рахунок високої інтенсивності праці, значного приросту у сфері морського транспорту інформаційних потоків, розширення ділових і міжособистісних контактів, зміни їх характеру [27]. Викликані цим ускладненням психологічні перевантаження негативно позначаються на ефективності і безпеці діяльності судноводіїв. Відповідно істотно посилюються вимоги до психологічних властивостей і якостей особистості судноводіїв, які задіяні в процесі виконання професійних завдань, а також до рівня їхнього професіоналізму [46], [67], [32].

Крім того, у професійній діяльності судноводіїв багато залежить від умінь реалізувати себе через спілкування: забезпечити безпеку плавання судна, виконання міжнародного та національного законодавства в галузі водного транспорту; адекватно зрозуміти своїх колег і підлеглих в умовах різноманітного національного, релігійного і соціально-культурного складу екіпажу судна; конструктивно зняти напруженість або вирішити конфлікт. Отже, випускник - судноводій морського закладу вищої освіти повинен володіти високим рівнем професійного спілкування, який дозволяв би виконувати виробничі завдання [19, с. 122].

Для визначення переліку особистісних якостей конкурентоздатного судноводія в дослідженні використовувався метод експертної оцінки. Експертне опитування проводилося серед двох груп експертів:

- першу групу склали високопрофесійні судноводії, які нині функціонують (штурмани і капітани) зі стажем роботи не менше 15 років (вік 39-50 років) у кількості 20 чоловік.

Другу групу - викладачі Національного університету «Одеська морська академія», колишні судноводії (капітани, старпоми) зі стажем роботи в морі від 20 і більше років (вік 59-70 років) у кількості 15 чоловік.

Після обробки та аналізу результатів експертизи було складено перелік особистісних якостей судноводія.

Отримані від експертів результати піддавалися статистичній обробці: узгодженість думок експертів (за кожною групою) оцінювалася за допомогою коефіцієнта конкордації, що характеризує зв'язок між кількома ознаками, вимірюваними порядковою шкалою [12].

На думку психологів (А. Батаршева, С. Максименко та ін.), здатність людини бути лідером залежить від безлічі розвинених якостей, особливо від організаторських і комунікативних [4]. Як зазначає І. Кожевникова, «професійне спілкування є необхідною умовою виконання професійних обов'язків і безпосередньо впливає на професійні якості фахівця, забезпечуючи тим самим його конкурентоспроможність [19, с. 133]. Крім ділового спілкування: з береговими службами, представниками адміністрації порту, еміграційними офіцерами, судновими агентами, судноводій повинен брати участь у бесідах за професійним спрямуванням, а також уміти підтримувати бесіду соціокультурного характеру з іноземними фахівцями, дотримуючись правил властивого їм етикету у виробничій та соціально-громадській сферах діяльності. Від рівня розвитку комунікативності залежить забезпечення безпеки експлуатації морських суден і екіпажу; адекватне розуміння своїх колег і підлеглих в умовах різноманітного національного, релігійного і соціокультурного складу екіпажу судна, а також конструктивне вирішення напруженості і конфліктів [19].

Відповідно до переконань психологів та експертів – фахівців з морського транспорту (А. Шевердіна, А. Пилипенко та ін.) до особистісних якостей конкурентоздатного судноводія можна віднести: організаторські, комунікативні здатності підтримувати адекватне спілкування з оточуючими у професійному середовищі (однокурсниками, викладачами, з командуванням судна, з членами екіпажу), вольові, відповідальність. Крім того: конфлікто- та стресоусталеність, адекватна самооцінка, етнокультурна толерантність, які і виступили в дослідженні в якості показників суб'єктно-рефлексивного критерію конкурентоздатності.

Наступний показник - самооцінка, яка є оцінкою особистістю самої

себе, своїх можливостей, психологічних якостей і свого місця серед інших людей, дозволяє регулювати свою поведінку, від якої залежать взаємовідносини з довколишніми, критичність людини, вимогливість до себе, ставлення до успіхів і невдач [4, с.126 –131].

Діагностика самооцінки здійснювалася за методикою І. Кисельова [6, с. 35 – 36]. Для дослідження визначення адекватності самооцінки особистості має суттєве значення, оскільки поряд з вищевикладеним, самооцінка тісно пов'язана з рівнем домагань і мотивацією досягнення успіху в професійній діяльності, що підвищує конкурентоздатність особистості.

Визначені критерії дали змогу схарактеризувати рівні сформованості конкурентоздатності майбутніх судноводіїв (високий, достатній, задовільний, низький). Підкреслимо, що критерієм оцінювання рівнів сформованості конкурентоздатності можна вважати ступінь прояву кожного елемента визначених компонентів за 100-бальною шкалою: високий рівень відповідав значенням коефіцієнта успішності від 0,85 і вище; достатній рівень відповідав значенням коефіцієнта успішності – від 0,77 до 0,84; задовільний – від 0,66 до 0,76 балів; низький рівень – до 0,65 балів.

Рівні вимірювались у коефіцієнтах успішності (КУ) за формулою:

$$КУ = \frac{n}{m}$$

де, n – фактична сума балів, що отримана за показником; m – це максимально можлива сума балів за показником [28]. Опишемо їх.

Високий рівень був притаманний курсантам, які мали яскраво виражену спрямованість на професію судноводія, стійке прагнення досягти успіху в освоєнні майбутньої професійної діяльності та запобігання невдач, здатність успішно адаптуватися до нових умов (судна, капітанського містка, суворого розпорядку роботи та життя на судні). Їм було притаманно активне освоєння і пристосування до судового середовища, при цьому курсанти означеного рівня активно змінювали свою особистість щодо корекції власних настанов і стереотипів поведінки. Вони швидко пристосовувалися до

непередбачуваних або критичних ситуацій. Майбутнім судноводіям цього рівня була властива ґрунтовна обізнаність із професійною літературою з позиції набуття конкурентоздатності, у них були професійні вміння і навички з практичної підготовки на тренажерах, проходження плавальної практики, а також із самопрезентації при влаштуванні на роботу. У курсантів означеного рівня сформованості конкурентоздатності були яскраво виражені лідерські якості, здібність підтримувати адекватне спілкування з оточуючими (однокурсниками, викладачами, з командуванням судна, з членами екіпажу); етнокультурна толерантність, конфлікто - та стресоусталеність, адекватна самооцінка.

Достатній рівень був властивий майбутнім судноводіям, які виявляли спрямованість до обраної професії, прагнення досягти успіху в ній та запобігати невдач. Вони впевнено освоювали і пристосовувались до судового середовища, при цьому курсанти означеного рівня змінювали свою особистість щодо корекції своїх власних настанов і стереотипів поведінки, але не завжди швидко пристосувалися до непередбачуваних або критичних ситуацій. Курсанти означеного рівня мали: систематизовані знання щодо набуття конкурентоздатності, професійні вміння і навички практичної підготовки на тренажерах, під час плавальної практики в якості кадетів, а також із самопрезентації. Курсантам означеного рівня сформованості конкурентоздатності були притаманні лідерські якості, здатність підтримувати адекватне спілкування з оточуючими (однокурсниками, викладачами, командуванням судна, членами екіпажу); етнокультурна толерантність, уміння уникати конфліктів, бути стресоусталеним, але не завжди в них була наявна адекватна самооцінка.

До *задовільного рівня* сформованості конкурентоздатності було віднесено курсантів, у яких не завжди спостерігалась спрямованість на професію судноводія. Вони подекуди виявляли пізнавальний інтерес до майбутньої професійної діяльності та потребу вдосконалювати свою професійну підготовку. Прагнення досягти успіху та запобігання невдач у

майбутній професійній діяльності не було пріоритетною позицією таких курсантів. Вони пасивно приймали вимоги, норми, настанови і цінності суднового середовища без включення активного процесу самозміни, що характеризує їхню дезадаптацію, тобто переживання дискомфорту, незадоволеності в собі і неповноцінності. Їхня обізнаність із професійною літературою щодо набуття конкурентоздатності в професійній діяльності та наявність умінь і навичок були недостатніми та епізодичними. В них лише подекуди виявлялись лідерські якості, слабка здатність підтримувати адекватне спілкування з оточуючими (однокурсниками, викладачами, командуванням судна, членами екіпажу); етнокультурну толерантність вони майже не проявляли, їм були притаманні слабкі вміння уникати конфліктів, рідко проявлялась стресоусталеність, самооцінка здебільшого була неадекватною.

Низький рівень сформованості конкурентоздатності майбутніх судноводіїв характеризувався слабкою спрямованістю на професію судноводія. Вони не прагнули досягти успіху та запобігти невдач у майбутній професії, пасивно приймали вимоги, норми, настанови і цінності суднового середовища без включення активного процесу самозміни, їм була притаманна дезадаптація, переживання дискомфорту, незадоволеності в собі і неповноцінності. Майбутні судноводії означеного рівня не проявляли потреби вдосконалювати свою професійну підготовку. Вони були недостатньо обізнані із професійною літературою з позиції набуття конкурентоздатності, комплекс їхніх умінь і навичок був обмежений. Лідерські якості в них були відсутні, здібності та вміння уникати конфліктів були не розвинені, їм була властива втрата рівноваги у стресовій ситуації; самооцінка неадекватна.

Враховуючи визначені критерії і показники конкурентоздатності майбутніх судноводіїв, було обрано комплекс методик діагностики її початкового рівня сформованості (таблиця 2.2).

Таблиця 2.2

**Діагностичні методики для визначення рівнів сформованості
конкурентоздатності майбутніх судноводіїв**

Критерії та показники	Методики
<p>Акомодаційно-спонукальний</p> <ul style="list-style-type: none"> - спрямованість на професію судноводія; - мотивація до успіху; - швидкість пристосування до непередбачуваних або критичних ситуацій. 	<ul style="list-style-type: none"> - Мотиви вибору професії (С. Данченко); - Методика діагностики спрямованості особистості (В. Смейкал і М. Кучер); - Методика «Мотивація досягнення» (Д. Мак-Клелланда); - «Мотивація професійної діяльності» (К. Замфір); - Багаторівневий особистісний питальник «Адаптивність» (МЛЮ-АМ) (А. Маклаков і С. Чермянін); - Методика «Адаптивні стратегії поведінки» (за Н. Мельніковою).
<p>Змістово-процесуальний:</p> <ul style="list-style-type: none"> - обізнаність із професійною літературою з позиції набуття конкурентоздатності у майбутній професійній діяльності; - наявність професійних умінь, навичок з практичної підготовки та самопрезентації. 	<ul style="list-style-type: none"> - результати рейтингу успішності курсантів з предметів професійно-зорієнтовного циклу; - поточний контроль (модульні контрольні роботи та контрольні зрізи знань та умінь).

<p>Суб'єктно-рефлексивний</p> <ul style="list-style-type: none"> - лідерські якості: організаторські якості, комунікативні якості, вольові якості, відповідальність; - конфлікто - та стресоусталеність; - самооцінка; - етнокультурна толерантність. 	<ul style="list-style-type: none"> - Методика «Діагностика комунікативних та організаторських схильностей – КОС» (за В. Синявським та Б. Федорішиним); - Методика «Самооцінка вольових якостей» (за Н. Стамбуловою); - Методика діагностики відповідальності В. Марищука; - Методика «Схильність до стресу» (Дж. Дженкенсон), модифікація М. Фрідмана і Р. Розенмана - Тест «Опис типів поведінки людей в конфліктних ситуаціях» (К. Томас) - Методика самооцінки особистості (І. Кисельов); - Методика самооцінки ділових та особистісних якостей менеджера (за Ф. Фідлером); - Експрес-питальник «Індекс толерантності» (Г. Солдатова, О. Кравцова, О. Хухлаєв, Л. Шайгерова); - Методика визначення характеру майбутнього судноводія (Хто Ви? Капітан? Рульовий? Пасажир?) -
---	---

Для діагностики рівнів сформованості конкурентоздатності майбутніх

судноводіїв за показником – спрямованість на професію судноводія акомодативно-спонукального критерію було використано широкий спектр методик, серед яких питальник «Мотиви вибору морської професії» С. Данченко [10] (Додаток А), який дав змогу виявити причини вступу до морського закладу вищої освіти. Означений питальник включав такі мотиви: морська романтика, за порадою родичів, що мають морські професії; мати високооплачувану роботу; отримати саме морську спеціальність, морська професія престижна і перспективна тощо.

Методика В. Смейкал и М. Кучер була призначена для діагностики спрямованості особистості, яка включала три модулі: спрямованість на взаємодію (ставлення до інших людей як членів колективу), ділову спрямованість на завдання (ставлення до праці та її результати) і особистісну спрямованість (ставлення до самого себе, своєї особистості). Так, спрямованість на взаємодію має місце в тому випадку, коли вчинки людини визначаються її потребою у спілкуванні, прагненням підтримувати гарні відносини з товаришами по роботі. В цьому випадку люди поступаються тиску групи і не беруть на себе керівництво [47, с. 303]. Курсант з подібною характеристикою проявляє інтерес до спільної діяльності, але не прагне до успішного виконання завдання. Його більше цікавила спільна діяльність, а не кінцевий її результат [47]. Такі люди залежні від групи, не прагнуть досягти позитивних результатів у діяльності, чекають турботи з боку оточуючих, не агресивні. Така характеристика дає можливість зрозуміти, що навряд чи такий курсант може згодом стати капітаном, старпомом і т. ін., тобто бути в керівництві судна, командувати екіпажем.

Слідуючий модуль «Ділова спрямованість на завдання (ставлення до праці та її результати)» відображає переважання мотивів, пов'язаних з досягненням групою поставленої мети. Людина з такою спрямованістю бере керівництво на себе, намагається обґрунтовано довести свій погляд, який вважається необхідним для виконання завдання. Він співпрацює з колективом і домагається найбільшої продуктивності діяльності, наприклад,

членів екіпажу, прагнуть відстояти свою думку, яке вважають адекватною щодо виконання поставленого завдання. Люди з такою спрямованістю, самостійні і рішучі, вольові, впertі, що змагаються, інтелектуально розвинені, що на наш погляд, істотно для формування конкурентоспроможності майбутнього судноводія [47].

Модуль «Особистісна спрямованість» містить тести, які демонструють переважання мотивів власного благополуччя, прагнення до особистої першості і престижу. Така людина - владна, більше зайнята собою і мало реагує на потреби оточуючих. З одного боку, майбутній судноводій з такою характеристикою буде прагнути досягти успіху в конкурентній боротьбі за робоче місце на ринку праці, однак навряд чи це буде адекватний керівник, який повинен піклуватися про екіпаж, визначати напрямки його діяльності [47].

Для діагностики рівнів сформованості конкурентоздатності майбутніх судноводіїв за показником - спрямованість на професію судноводія акомодативно-спонукального критерію було використано методика К. Замфір «Мотивація професійної діяльності» (Додаток Б), що дала змогу виявити, наскільки майбутні судноводії вмотивовані змістом своєї майбутньої професійної діяльності, прагненням досягти в ній певних позитивних результатів. Ця методика надала можливість визначити рівень бажання у просуванні по службі, а також задоволеності від самого її процесу. Також була використана методика «Мотивація досягнення» Д. Мак-Клелланда. За своєю природою, мотивація досягнення - одна з різновидів мотивації діяльності і пов'язана з потребою індивіда домагатися успіхів у ній і уникати невдач [48, с. 312].

Означена методика дала можливість оцінити: 1) особистісні стандарти - оцінку суб'єктивної ймовірності успіху, суб'єктивної труднощі завдання тощо; 2) привабливість самооцінки - привабливість для індивіда особистісного успіху або невдачі в діяльності; 3) індивідуальні переваги типу атрибуції, тобто приписування відповідальності за успіх чи невдачу собі або

обставинам [48].

Третій показник акомодативно-спонукального критерію - швидкість пристосування до непередбачуваних або критичних ситуацій визначався за допомогою багаторівневого особистісного питальника «Адаптивність» А. Маклакова і С. Чермяніна: (МЛО-АМ) [29] (Додаток В). Ця методика надала змогу розкрити різні аспекти адаптації: поведінкову регуляцію в адаптуванні до нових умов (судна, робочого місця, особливостей професійної діяльності), а також виявити комунікативний потенціал майбутніх судноводіїв: вміння адекватно поводитись у професійному середовищі при спілкуванні з керівництвом судна і з іншими членами екіпажу. Крім того, за допомогою означеного питальника було можливим диференціювати реципієнтів за ступенем стійкості до впливу психоемоційних стресорів. Методика сприяла вирішуванню завдань з прогнозування поведінки курсантів в екстремальних ситуаціях і виявленні тих майбутніх судноводіїв, які володіють високою толерантністю до стресогенних чинників (лабільністю психічних процесів, необхідної для успішної адаптації до постійно змінюваних умов життя) [29, с.324]. Таким чином, наведена методика дозволила діагностувати адаптивність випробуваних за такими параметрами: адаптивні здібності, нервово-психічна стійкість, моральна нормативність. Зазначимо, що методика надала можливість визначити рівень поведінкової реакції, схильності до нервово-психічних зривів, адекватності - неадекватності самооцінки і реального сприйняття дійсності, а також рівні: розвитку комунікативних здібностей, конфліктності; реальної оцінки свого місця і ролі в колективі, якості дотримання загальноприйнятих норм поведінки.

Для оцінки рівня соціально-психологічної адаптації майбутніх судноводіїв була використана методика Н. Мельникової «Адаптивні стратегії поведінки» (Додаток Д), яка спрямована на вивчення індивідуальних переваг у виборі стратегій поведінки в проблемних ситуаціях соціальної взаємодії. При цьому, поєднання стратегій в індивідуальній поведінці характеризує

стиль адаптації особистості. У методиці виділяються такі інтегральні показники: «Адаптація»; «Прийняття інших»; «Інтернальність»; «Самосприйняття»; «Емоційна комфортність»; «Прагнення до домінування».

Другий діагностувальний зріз був спрямований на виявлення змістово-процесуального критерію досліджуваного конструкту, показниками якого було визначено: професійні та спеціальні знання, знання з теорії конкурентології; (обізнаність із професійною літературою з позиції конкурентоздатності у майбутній професійній діяльності); наявність професійних умінь, навичок з практичної підготовки та самопрезентації. Методиками, за якими визначався означений критерій, були: рейтинг успішності студентів з предметів професійного циклу дисциплін.

Показники суб'єктно-рефлексивного критерію, які вміщали: організаторські, комунікативні якості особистості виявлялися за допомогою методики В. Синявського і Б. Федорішина «Оцінка комунікативних і організаторських схильностей – КОС». За допомогою означеної методики оцінювався рівень розвитку комунікативних та організаторських схильностей, що проявляються в різних сферах діяльності, поведінки та міжособистісного спілкування (Додаток Ж).

Вольові якості майбутніх судноводіїв діагностувались методикою Н. Стамбулової (Додаток З). Курсантам пропонувалося оцінити рівень розвитку власних вольових якостей: цілеспрямованості, наполегливості та завзятості, сміливості і рішучості, ініціативності, самостійності, самовладання і витримки.

За показником «конфлікто - та стресоусталеність» суб'єктно-рефлексивного критерію визначався рівень сформованості конкурентоздатності майбутніх судноводіїв за такими методиками: тест К. Томаса «Опис типів поведінки людей в конфліктних ситуаціях» та схильність до стресу (Дж. Дженкенсона, модифікація М. Фрідмана і Р. Розенмана (Додатки К, Л). Необхідно зазначити, що для опису типів поведінки людей у конфліктах К. Томас уважав застосовувану двомірну

модель регулювання конфліктів, основними в якій є кооперація, пов'язана з увагою людини до інтересів інших людей, залучених у ситуацію, і наполегливість, для якої характерний акцент на власних інтересах. За означеною методикою було з'ясовано, наскільки часто курсанти відчують брак часу, що викликає поспіх у справах, чи є звичка закінчувати думки співрозмовника, до того як він закінчує говорити, а також наскільки майбутні судноводії вважають себе людьми енергійними, наполегливими тощо. У майбутній професійній діяльності судноводіїв має враховуватись схильність до стресу та застосовуватись комплекс заходів для попередження його виникнення.

Тест «Опис типів поведінки людей у конфліктних ситуаціях» (за К. Томасом) призначений для виявлення характерної тактики поведінки опитуваних у конфліктах. Виділяється п'ять засобів регулювання конфліктів, позначені відповідно до двох основних вимірів (кооперація і наполегливість): змагання, пристосування, компроміс, уникнення, співпраця.

Означений тест давав змогу виявити, наскільки майбутні судноводії прагнуть домогтися своїх інтересів на шкоду іншому; приносять у жертву власні інтереси заради іншого; пропонують варіанти, що знімають виниклу суперечність; прагнуть до кооперації і тенденції до досягнення власних цілей; приходять до альтернативи, що повністю задовольняє інтереси обох сторін.

Методика діагностики організаційних здібностей дала можливість оцінити наявність означених якостей особистості майбутніх судноводіїв, якими повинен володіти лідер [41, с.49].

Крім того, була використана методика для визначення характеру майбутнього судноводія, який виявляється у вчинках, у ставленні до людей, у виборі, який кожен робить в тій чи тій ситуації (Хто Ви? Капітан? Рувольвий? Пасажир?) [4]. Методика дала змогу виявити, наскільки респонденти відповідальні, оскільки капітан очолює екіпаж судна. Капітан корабля повинен мати витривалість, переносити фізичні і психологічні навантаження.

Бути капітаном свого життя – означає нести повну відповідальність за свої вчинки. Рульовий – це фахівець на кораблі, який відповідає за управлінням судном і утримує заданий курс. Таким чином, рульовий – це сильний, але найчастіше підпорядкована людина. Пасажир на кораблі – це людина, яка пливе в певному напрямі, у неї є якась мета, але для того щоб її досягти, їй потрібен корабель. Таким чином, кожен з нас є капітаном, рульовим або пасажиром своєї долі або свого корабля в залежності від того, яку частку відповідальності він здатний на себе взяти.

Відповідальність визначалась за методикою В. Марищука (Додаток М). Означена методика давала змогу визначити наявність відповідальності курсантів до майбутньої спеціальності, до освіти, до праці тощо.

Показник «Самооцінка» діагностувався методикою самооцінки ділових та особистісних якостей менеджера, тобто управлінця за Ф. Фідлером [38]. Обираючи означену методику, керувались тим, що професія судноводія належить до професій управлінської сфери. Вона давала змогу визначити готовність до співпраці, чи має місце доброзичливе ставлення до людей, товариську, емоційну стабільність, високий самоконтроль: розвиненість вольових якостей, почуття обов'язку тощо), розвинена самосвідомість (усвідомлення своїх прагнень і дій, усвідомлення своїх переваг і недоліків тощо).

Відзначимо, що було проведено ознайомлення курсантів з результатами діагностики рівня конкурентоздатності, що давало можливість майбутнім судноводіям свідомо, а не стихійно брати участь у процесі її формування, накопичувати професійні знання, обізнаність з конкурентологією, професійні уміння, навички, керувати своєю поведінкою і займатися самовихованням. Керівник повинен уміти бачити і переваги і недоліки як свої, так і своїх колег.

Діагностика етнокультурної толерантності здійснювалась за експрес-питальником «Індекс толерантності» (за Г. Солдатовою, О. Кравцовою, О. Хухлаєвим, Л. Шайгервою) [37] (Додаток Н), що дало змогу виявити

ставлення людини до представників інших етнічних груп і настанов у сфері міжкультурної взаємодії.

Таким чином, використаний комплекс методик дозволив визначити рівні сформованості конкурентоздатності майбутніх судноводіїв на констатувальному та прикінцевому етапах експерименту, що докладніше висвітлено в параграфі 2.3.

Подальшу роботу вбачали в розробці моделі формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки.

2.2. Реалізація моделі та експериментальної методики формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв

Сутність формувального етапу експериментального дослідження полягала в розробленні й комплексній реалізації моделі формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв експериментальній групі, що ґрунтувалася на впровадженні в освітній процес визначених педагогічних умов. У контрольній групі робота з курсантами здійснювалася традиційним способом, без системної цілеспрямованої роботи із формування зазначеної конкурентоздатності.

Теоретичне дослідження формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки як аналізованої системи має базуватися на певному абстрагуванні в поєднанні з емпіричним дослідженням. Тому було обрано метод моделювання, який характеризується відтворенням характеристик деякого об'єкта на іншому об'єкті, спеціально створеному для його вивчення. Цей другий об'єкт називається моделлю [65, с. 223].

За Ю. Бабанським, «моделювання допомагає систематизувати знання про явище чи процес, які вивчаються, показує шляхи їх більш цілісного опису, намічає більш повні зв'язки між компонентами, відкриває можливості

для створення більш цілісних класифікацій ... » [3, с. 111].

З філософського погляду, модель (от лат. *modulus*) - це міра, зразок, норма), у логіці і методології науки - аналог (схема, структура, знакова система) певного фрагмента природної або соціальної реальності, породження людської культури, концептуально-теоретичної освіти оригіналу моделі. Цей аналог служить для зберігання і розширення знання (інформації) про оригінал, конструювання оригіналу, перетворення або управління ним [63, с. 382]. В. Штофф визначає модель як «засіб відображення, відтворення тієї чи тієї частини дійсності з метою її більш глибокого пізнання» [66, с. 23].

Психологи інтерпретують модель як «спрощений уявний або знаковий образ будь-якого об'єкта або системи об'єктів, що використовується в якості їх «заступника» і засобу оперування [55, с. 226].

Згідно з довідковою літературою, модель (фр. *modele* – зразок) – це «уявна або матеріально-реалізована система, що відображає або відтворює об'єкт дослідження (природний чи соціальний) і здатна змінювати його так, що її вивчення дає нову інформацію стосовно цього об'єкта» [14, с. 115].

С. Гончаренко презентує моделі як (фр. *modele* міра, меріло, зразок) – навчальні посібники, які є умовним образом (зображення, схема, опис тощо) якогось об'єкта (або систем об'єктів), який зберігає зовнішню схожість і пропорції частин, при певній схематизації й умовності засобів зображення» [8, с. 213]. Американський психолог А. Ребер трактує модель, як «ідеал, стандарт, приклад встановлений як гідний імітації або копіювання» [44, с. 456].

Модель дає можливість визначити, які залежності існують між елементами досліджуваного процесу, синтезувати і з'ясувати найбільш важливі сторони об'єкта аналізу, уявити характер його функціонування.

Під моделлю конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки будемо розуміти схематичне зображення структури, що містить мету досліджуваного феномена, етапи формування, компоненти, критерії оцінки, сукупність педагогічних умов та засобів їх реалізації,

моделі є відповідність курсантів, майбутніх судноводіїв певному рівню очікуваний результат (рис. 2.1). Необхідно відзначити, що визначені педагогічні умови реалізовувались комплексно на всіх етапах формувального експерименту.

Мета дослідно-експериментальної роботи полягала у формуванні конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки, що передбачало реалізацію визначених педагогічних умов, (адаптивно-стимулювального, когнітивно-операційного, особистісно-самооцінного) за визначеними критеріями. Результатом упровадження спрямованих на становлення складників конкурентоздатності зазначеної сформованості конкурентоздатності у процесі професійної підготовки.

На початку дослідно-експериментальної роботи з викладачами морського ЗВО було проведено семінар, на якому вони були ознайомлені: з сутністю проблеми «конкурентоздатність майбутніх судноводіїв», компонентною структурою означеного конструкту, критеріями та рівнями сформованості феномена, основними особистісними якостями, які необхідно розвинути в курсантів для досягнення конкурентоздатності. Означений семінар проводився з метою цільового акцентування змісту навчальних дисциплін, які вони викладають, на формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв. Це особливо торкалось таких спеціальних предметів як: «Навігація та лоція», «Морехідна астрономія», «Міжнародні правила попередження зіткнення суден у морі», а також навчальних дисциплін: «Фізика», «Вища математика», «Англійська мова», «Правознавство» та ін. Було запропоновано скласти додаткові питання, проводити колоквиуми з предметів, які вони викладають, у контексті формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв, використовувати особистісно-розвиваючі методики, рольові ігри, тренінги, дебати, круглий стіл з питань пов'язаних з формуванням конкурентоздатності курсантів,

У дослідно-експериментальній роботі було задіяно професійний

морський консалтинг. Означену дефініцію розуміємо як консультування курсантів з широкого кола питань у сфері судноплавства. Він був організований для зустрічей курсантів із успішними професіоналами - судноводіями з великим стажем роботи: досвідченими дієвими капітанами, старшими помічниками і тими, хто впродовж багатьох років виконував означені обов'язки. Проводячи професійний морський консалтинг, ставилась мета: отримання консультацій, обміну досвідом з проблеми як досягти конкурентоздатності судноводія. Запрошені фахівці ділилися інформацією про сутність своєї роботи, своїх професійних успіхів та невдач, а також розповідали про різні несподівані, небезпечні нештатні ситуації, які траплялися під час рейсів, і як вони їх вирішували тощо. Крім того, доводили до відома курсантів, на що вони більш за все звертають увагу на першій співбесіді з кадетами та випускниками морського ЗВО, коли вони влаштовуються на практику чи роботу на судні. Курсанти ставили багато запитань: про початок професійного життя в якості судноводіїв; про побудову кар'єри, про можливості кар'єрного росту, як вони просувались по кар'єрних сходах; на яких суднах вони працювали, яка була перша плавательна практика і як вона проходила, як їх зустрів екіпаж, про психологічні ресурси розвитку себе в професії; про наявність і особливості конкуренції в професійному середовищі тощо. Подібні зустрічі були дуже цікавими і корисними для курсантів, вони сприяли усвідомленню майбутніми судноводіями які потрібні зусилля з активної професійної підготовки і саморозвитку, щоб бути конкурентоздатними судноводіями.

У дослідженні було виокремлено такі етапи реалізації запропонованої моделі формування досліджуваного конструкту: інформаційно-збагачувальний, практико-зорієнтований, самостійно-діяльнісний.

Метою інформаційно-збагачувального етапу формування експерименту було - ознайомлення курсантів з проблемою конкурентоздатності судноводіїв, розкриття її сутності, значущості, пріоритетів, а також тих труднощів, з якими стикаються випускники-

судноводії при налаштуванні в міжнародні крьюінгові компанії, крім того ставилось завдання з актуалізації емоційно-позитивного ставлення до оволодіння конкурентоздатністю, збагачення і розширення професійних знань відносно досліджуваного феномена, знань з конкурентології, самопрезентації. При цьому здійснювалась реалізація першої педагогічної умови – «Актуалізація мотиваційного потенціалу освітнього середовища морського закладу вищої освіти щодо формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв» на лекціях, лабораторних заняттях, елективного спецкурсу «Основи конкурентоздатності майбутніх судноводіїв» (Додаток П), який було проведено в межах педагогічної майстерні, і включав: теоретичну, практичну частини і самостійну роботу. Зазначений спецкурс передбачав: лекції, практичні заняття, самостійну роботу, дискусії, круглий стіл, дебати, захист рефератів, практикум: «Влаштування на роботу», тренінги: «Адаптаційний», «Етнокультурна компетентність», рольова гра «Співбесіда з роботодавцем», «Напад піратів», вправи «Розвиваємо харизматичні якості», «Хто Я?», організація конкурсів, олімпіад, проведення професійного консалтингу: зустрічей, дискусій, консультування з досвідченими судноводіями, бесіди з крьюінг-менеджерами – представниками судноплавних компаній тощо.

Метою другого – практико-зорієнтованого етапу формування конкурентоздатності курсантів було формування вмінь та навичок щодо конкурентоздатності. У цьому випадку було репрезентовано такі форми і методи, як-от: гурток «Майбутній капітан», на якому використовувалася технологія «Формування впевненості курсантів-судноводіїв і їхньої готовності до самостійної успішної професійної діяльності», виконувались практикуми, тренінговий модуль «Навички спілкування», вправа «Вбивці комунікації», тренінг «Вирішення конфліктів», вправи вирішення конфліктних ситуацій, щодо судноводіння та судноплавства, вправи на подолання бар'єрів особистісного саморозвитку: «Карта перешкод», «Навчання впродовж усього життя», «Професійні перспективи», тренінг

«Формування толерантності в курсантів різних національностей», тренінг «Стрес-менеджмент», рольові ігри: «Вступ на посаду судноводія», «Співбесіда з капітаном», «На капітанському містку», які були спрямовані на досягнення конкурентоздатності і наближені до майбутньої професійної діяльності судноводія.

Самостійно-діяльнісний етап мав за мету стимулювання саморозвитку курсантів у напрямі формування конкурентоздатності і був спрямований на виконання самостійної роботи, яка здійснювалась при вивченні елективного спецкурсу у межах педагогічної майстерні, в роботі гуртка «Майбутній капітан», індивідуальній самостійній роботі. На цьому етапі вони виконували самостійні завдання, психологічні тренінгові вправи: «Боротьба зі стресом», «Прес», «Дерево», «Голова», «Руки», «Настрій», «Перед складною розмовою», «Мудрець», вправи з аутогенного тренування: саморегуляції, самонавіювання; складання програм з саморозвитку професійних якостей, пріоритетних для конкурентоздатного фахівця-судноводія, сінквейнів, ведення щоденника самопостереження, самотестування.

Реалізація першої педагогічної умови - актуалізація мотиваційного потенціалу освітнього середовища морського закладу вищої освіти щодо формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв здійснювалася у процесі елективного спецкурсу «Основи конкурентоздатності майбутніх судноводіїв» (Додаток П), який проводився в межах педагогічної майстерні, і включав як теоретичну, практичну частини, так і самостійну роботу. Означений елективний спецкурс був спрямований на активізацію в курсантів потреби щодо оволодіння конкурентоздатністю, усвідомлення її значущості в майбутній професійній діяльності судноводія. А також здобуття курсантами необхідних знань, умінь, навичок, спрямованих на формування досліджуваного конструкту. Крім того, ставилось завдання розвитку особистісних якостей, необхідних для самоактуалізації випускників морського закладу вищої освіти як конкурентоздатних фахівців у подальшій професійній діяльності в умовах світового ринку праці.

Елективний спецкурс було розраховано на 45 годин, який складався з теоретичної частини (10 годин лекцій), семінарських (10 годин), практичних (13 годин) та самостійної роботи студентів (12 годин).

У результаті вивчення означеного курсу курсанти повинні були засвоїти:

- науково-понятійний апарат («конкуренція», «конкурентоздатність», «конкурентоздатність майбутнього судноводія», «лідерство», «конфлікто - та стресоусталеність», «етнокультурна толерантність», специфіку професійної діяльності судноводія);

- зміст та основні складники конкурентоздатності майбутніх судноводіїв;

Після вивчення елективного спецкурсу курсанти повинні були набути такі вміння:

- мислити категоріями, які притаманні конкурентоздатному судноводію, використовувати спеціальну термінологію;

- ефективно налагоджувати міжособистісні контакти;

- налаштовувати конструктивне етнокультурне спілкування з іноземними членами групи;

- запобігати виникненню конфліктів і проявляти раціональну поведінку в конфлікті;

- системно займатися саморозвитком щодо формування конкурентоздатності в якості майбутнього судноводія.

Теоретична частина означеного елективного спецкурсу складалася з лекцій, спрямованих на ознайомлення курсантів з теоретичними засадами сутності, структури та значущості конкурентоздатності судноводія. Вивчення курсу лекцій з кожної теми завершувалося певною формою звітності курсантів на семінарських заняттях. Така система дозволяла здійснювати контроль за накопиченням знань, формуванням умінь та навичок, а також проводити моніторинг процесу формування конкурентоздатності курсантів.

Матеріал першої лекції «Сутність та специфіка конкурентоздатності

судноводія» було розроблено з метою ознайомлення курсантів із філософським, економічним, психологічним, педагогічним, фаховим контекстами досліджуваного конструкту; генезою понять «конкуренція», «конкурентоспроможність (фірм та товарів)», «конкурентоздатність», «конкурентоздатність судноводія»; особливостями світового ринку праці згідно морських перевезень: транспортування вантажів і доставки пасажирів. При цьому увага курсантів акцентувалася на тому, що феномен «конкурентоздатність» часто використовується як синонім слова «успішність». До курсантів доводилася інформація про специфіку та поліфункціональність професійної діяльності конкурентоздатного судноводія: як штурмана і керівника суднового колективу, що протікає в умовах, несприятливих для життя, часто в надзвичайних ситуаціях і характеризується складністю робочих функцій, відповідальністю за життя людей та матеріальні цінності на тлі особистого ризику [12].

Курсанти були ознайомлені із сутністю вимог, які висувають судновласники та кріюінгові компанії, що діють на міжнародному ринку праці, до конкурентоздатного судноводія. З цією метою курсанти були поінформовані з міжнародної конвенцією (ПДНВ-78/95), яка стосується правил дипломування моряків та несення вахт, де високо оцінюються навички керівництва, вміння очолити і направити дії команди в аварійних ситуаціях, включаючи вміння забезпечити відповідною інформацією членів судноекіпажу, щодо їхніх дій потрібних у конкретний момент, приділяється увага вмінню фахівця судноводія уникати помилок під час передання інформації, що забезпечує безпеку життя екіпажу і збереження майна. Подана інформація була пов'язана стосовно розуміння значущості формування курсантами своєї конкурентоздатності згідно з зазначеними вимогами до судноводіїв [32].

До курсантів було доведено, що успішність їхнього кар'єрного зростання як майбутніх судноводіїв, можливість працювати на висококласних сучасних судах, оснащених комп'ютерними системами

останнього покоління, бути обраним до роботи престижними компаніями з морських перевезень, залежить від сформованості в них конкурентоздатності, що зумовлена якістю накопичених професійних знань, сформованістю вмінь та навичок, розвитку необхідних особистісних якостей. Курсантам роз'яснювалось, що в судноводієві, як фахівцеві, цінують здатність організовувати взаємодію людей у діловій сфері, спрямовувати їхню поведінку до бажаного результату, ефективно здійснювати комунікацію: розуміти зарубіжних партнерів, що забезпечують безпеку судна та екіпажу на морі і в порту, вміння правильно оформляти документи по приходу судна в зарубіжні порти, вести ділові перемови з портовими властями, з представниками агентуючих компаній, з фахівцями судноремонтних верфів, здійснювати радіо перемови на морі і на суші, вести ділове листування, вільно володіти англійською мовою.

На лекції курсантам було запропоновано ознайомитись із особливостями структури конкурентоздатності судноводія. Було з'ясовано компоненти досліджуваного феномена. Таким чином, упродовж лекції значна увага майбутніх фахівців була сконцентрована на розкритті значущості досліджуваного конструкту в професійній діяльності морських офіцерів, судноводіїв. Наприкінці лекції курсантам було дано завдання опрацювати наукову літературу й Інтернет-джерела щодо визначених складників конкурентоздатності судноводія й обґрунтувати їх важливість, дібравши приклади з досвіду капітанів, їхніх помічників, штурманів, використовуючи методичні публікації.

Закріплення лекційного матеріалу відбувалося під час проведення семінарського заняття «Складники конкурентоздатності судноводія», що проходило у формі «круглого столу», де курсанти обговорювали зміст прослуханої лекції. Як відомо, круглий стіл – це одна із форм навчальної дискусії, бесіди, вільного спілкування людей, що відбувається на паритетних засадах, у процесі якої вони висловлюють свої думки з приводу обговорюваної проблеми і таким чином формують, або вдосконалюють

власну думку [34].

Майбутнім судноводіям було запропоновано обговорити такі питання: «Сутність конкурентоздатності майбутніх морських офіцерів торговельного та пасажирського флоту», «Специфіка професійної підготовки майбутніх судноводіїв у морських закладах вищої освіти», «Основні напрями професійної діяльності майбутніх морських офіцерів (професійне спрямування «Судноводіння»); «Феномени: «конкуренція», види конкуренції, позитивна та негативна», «конкурентоздатність» та «конкурентоспроможність», що в них спільного та відмінного?», «Складники конкурентоздатності судноводіїв». Треба відзначити, що майбутні судноводії активно вступали до дискусії. Так, курсант Олег М. висловив свій погляд, що раніше він не замислювався над питанням про значущість конкурентоздатності судноводія. Думав, що головне – це набути професійні знання та практичні вміння на теоретичних та практичних заняттях, під час роботи з тренажерами і при проходженні плавательної практики безпосередньо на судні в умовах довготривалого морського рейсу. Олександр С. був упевнений, що головне – це вдало влаштуватись у престижну крьюїнгову компанію, де більша заробітна платня і проблема конкурентоздатності не така вже значуща. Борис К. був не згоден з Олександром С. і доводив, що перший самостійний рейс покаже професійний рівень судноводія та рівень його конкурентоздатності, і якщо він не відповідає необхідним світовим стандартам та вимогам, які висуває компанія, то його дані будуть зафіксовані і на наступний рейс цей моряк не витримає конкуренцію з іншими претендентами, і не зможе отримати роботу, на яку він претендує, чи зовсім не буде допущений до співбесіди з представником судноплавної компанії.

Ще одним питанням для спільного обговорення курсантами було визначення феноменів: «конкуренція», «конкурентоздатність» та «конкурентоспроможність». Одна частина курсантів уважала, що конкуренція буває більше негативною, ніж позитивною. Але друга частина

майбутніх судноводіїв не розділяла цей погляд і стверджувала, що є так звана «здорова конкуренція», яка спонукає особистість на досягнення професійного зростання. Курсант Володимир Є. відзначив, що раніше не розумів різниці між конкурентоспроможністю і конкурентоздатністю.

Завершальним етапом заняття було обговорення структури конкурентоздатності. Дмитро Д. із твердою переконаністю заявляв, що для конкурентоздатного судноводія головним є комплекс професійних знань, умінь і навичок з основних дисциплін, таких, як: «Управління судном», «Навігація і лоція», «Управління ресурсами навігаційного містка», «Англійська мова», а особистісні якості не настільки важливі. З ним була не згодна більшість курсантів. Так, Віктор П. довів, що капітан чи його помічники повинні володіти лідерськими якостями, упевненістю в собі та адекватності своїх дій, бути конфліктоусталеними, вміти швидко реагувати на конфлікти, які можуть статися і не дати їм розростатися, вміти організувати екіпаж судна на вирішення необхідних завдань. Андрій Я. додав, що стресостійкість теж дуже властива якість для судноводія, який повинен у складних умовах, часто в довготривалих морських рейсах, а іноді в аварійних ситуаціях проявляти спокійну ділову налаштованість у роботі.

Самостійна робота передбачала виконання таких завдань, як-от: проаналізувати періодичні видання та дібрати матеріал щодо проблеми «конкурентоздатність», «конкурентоздатність судноводія морського флоту». Підготувати реферат з теми: «Значення сучасної підготовки конкурентоздатного судноводія у здійсненні морської діяльності, що включає безпеку мореплавання, пошук і рятування на морі, збереження пасажирів та грузів та, захист морського середовища».

Наступна лекція була присвячена ролі адаптивно-стимулювального компонента, огляду наукових джерел із проблематики «адаптація» у філософському, психологічному і фаховому контекстах. Курсанти були ознайомлені із феноменом «адаптація» та її видами, що таке «професійна адаптація» (входження у професію, освоєння нової соціальної ролі, засвоєння

нових технологій професії, набуття досвіду самостійного виконання професійної діяльності), стадії процесу професійної адаптації, які проходить фахівець: ознайомлення, пристосування, асиміляції. Курсантам надавалась інформація про значущість процесу входження в професійну діяльність, орієнтації в новому колективі судна, його нормах і правилах, досягнення їм в оптимально короткий час необхідної продуктивності праці при здійсненні своєї роботи [34]. Адаптація людини на виробництві є важливим процесом, який у повній мірі впливає на успішну професійну діяльність, особливо це стосується роботи у морському флоті, де від адаптації в замкненому колективі судна залежить забезпечення безпеки мореплавання. На лекції йшла мова про особливості адаптації судноводія, чому складні обставини праці і відпочинку моряка вимагають адаптації: до соціально-побутових умов судна, до частої зміни часових поясів, погодних явищ, до заміни членів екіпажу тощо. Нездатність судноводія до мобільної адаптації загрожує отримати наслідки різного характеру – від психосоматичних реакцій і до виникнення ситуацій, що можуть привести до аварій. освоєння її умов, вимог праці.

Розглядалися фази адаптації в контексті професійної діяльності судноводія: первинна, вторинна, реадаптація, дезадаптація. Сутність первинної адаптації судноводія - в освоєнні їм нових правил, вимог, знань. Її характерним прикладом є допуск колишнього курсанта до несення самостійної вахти. Глибина первинної адаптації залежить від досвіду, набутого під час плавальних практик, коли у кадета повинні бути сформовані стійкі професійні навички, які дають можливість впевнено діяти в штатних ситуаціях. Вторинна адаптація – це поєднання набутих знань, умінь, навичок з новим обґрунтуванням їх реалізації. Вторинна адаптація пов'язана з сучасним характером роботи на морському флоті і відображає перманентний стан моряків. Особливо це притаманно штурманському складу, тобто судноводіям. Зміна судноплавної лінії, зміна або переадресація вантажу, зміна погодних умов та інших параметрів рейсу вимагають певної

перебудови як функціональних обов'язків, так і поведінкових реакцій судноводія. Практика контрактного найму моряків часто змушує його міняти кріюінгові компанії, де інші правила. У моряка бувають тривалі перерви у роботі, незалежні від його бажання, перехід до незнайомого екіпажу, поява нових членів команди, особливо капітана, теж може визивати неоднозначну реакцію. Тобто ці причини можуть викликати реадаптацію – перебудову знань, відносин, навичків, життєвого укладу, звичаїв. Наступна стадія, дезадаптація - руйнування стереотипів поведінки (неможливість заключити контракт із певною кріюінговою компанією, в якій моряк працював декілька років, стресова ситуація в рейсі, яку моряк не витримав і списання на берег тощо). Дезадаптація проявляється в різних порушеннях діяльності: зниженні продуктивності праці і її якості, порушеннях дисципліни, підвищення травматизму. Цієї стадії притаманні фізіологічні і психологічні ознаки, які відповідають психічній напруженості.

Крім того курсанти були ознайомлені із середовищами, до яких судноводієві необхідно адаптуватися: природного чи соціокультурного характеру: клімато-географічних умов, багатонаціонального складу: екіпажу, керівництва компаній, перевіряючих структур міжнародних морських портів, тощо), вміння активно впливати на означені середовища, здійснювати їх освоєння і пристосування до них, що має велике значення у формуванні конкурентоздатності майбутніх судноводіїв. Наголошувалося, що процес адаптації має бути пов'язаний із корекцією власних настанов і стереотипів поведінки.

Курсантам роз'яснювалось, що на формування конкурентоздатності і адаптації особистості майбутніх судноводіїв до складних і небезпечних умов, в яких протікає професійна діяльність моряка ефективно впливає спрямованість особистості, актуалізація її мотиваційно-потребнісної сфери. Зазначалось, що адаптація моряків до життя і трудової діяльності в умовах плавання має здійснюватися у відносно короткий час, а також і до нових умов. Детально розглядалися природні (клімато-географічних: зміна

географічних поясів, морська качка), технічні (мікроклімат, шум, інфразвук, вібрація, електро-магнітне випромінювання тощо) і соціальні (багатонаціональний та різнорідний за своїм менталітетом і віросповіданням склад екіпажу, керівництво компаній, перевіряючих структур у міжнародних морських портах тощо) чинники, які впливають на успішну адаптацію судноводія.

На практичному занятті проводився адаптаційний тренінг [15], який було адаптовано згідно із завданням дослідження. Сутність його складалась з тренінгових занять і прес - конференції. При цьому дотримувалися таких принципів реалізації адаптаційного тренінгу:

- принцип саморозкриття, сутність якого полягала в тому, що під час проведення тренінгу та прес-конференції кожен курсант мав можливість висловити свої справжні думки, почуття, переживання.

- принцип доброзичливості, передбачав дружні взаємини учасників тренінгу, майбутніх учасників прес-конференції, виключав прояв ворожості, агресії;

- принцип психокорекційного ефекту, полягав у допомозі курсанту як особистості в подоланні комплексів, усіляких страхів, хибних уявлень про самого себе, викладачів, дидактичної ситуації ЗВО, специфіки професійної діяльності, завищеної або заниженої самооцінки, сором'язливості в спілкуванні з новою аудиторією.

- принцип особистісно-зорієнтованого підходу, при проведенні тренінгу враховувались індивідуально-психологічні особливості майбутніх судноводіїв (адаптаційний потенціал, темперамент, самооцінку, мотиви вибору професії моряка, рівень тривожності, показники самопочуття, настрої та активність).

Заняття було організовано таким чином, щоб відбувалося безперервне спілкування між майбутніми судноводіями, здійснювався обмін досвідом, отримання позитивного настрою від нових відкриттів. Основою процесу пізнання в тренінгу була активна позиція курсантів і придбання ними

власного досвіду, коли вони після отримання інформації могли ставити запитання, висловлювати свої думки. В групі створювався позитивний зворотний зв'язок.

На першому занятті курсанти були ознайомлені із загальними правилами роботи тренінгу: говорити тільки про те, що думаєш і відчуваєш тут і зараз, по ходу спілкування в групі; намагатися бути відвертим; говорити від свого імені; проявляти активність; поважати кожного, хто говорить, уміти слухати, не перебивати один одного; дотримуватися конфіденційності.

Мета тренінгу полягала зі зняття бар'єрів у спілкуванні.

Хід тренінгу:

«Імена, імена». Сутність цієї вправи складалась з того, що курсанти повинні були вільно ходити по аудиторії і тиснути руки кожному зустрічному. При кожному рукостисканні учасники повинні були обмінятися якимось фактом про себе (повідомлення про себе мало бути коротким). Завдання - запам'ятати, як можна більше імен. Потім учасники поверталися на свої місця і записували ті імена, які вони могли пригадати. Експериментатор просив відзначити три перших імені і поміркувати: чи мають ці імена особливе значення? чому саме ці три імені прийшли на розум першими? може бути, так звали людей, з якими пов'язані особливі спогади?

Після цього група курсантів знову збиралась разом і обговорювала такі питання:

- Чому саме ці три імені прийшли на розум першими?
- Як я зазвичай запам'ятовую ім'я людини?
- Які почуття і асоціації допомагають мені утримувати в пам'яті імена людей?
- Чи знаю я якісь особливі прийоми, що дозволяють краще запам'ятати імена?

Ця вправа, на наш погляд, була корисною для майбутніх судноводіїв, тому що коли курсант на плавательній практиці прибуває на судно, він представляється і знайомиться із капітаном, старшим помічником капітана,

другим, третім помічниками та членами команди судна. І йому треба відразу запам'ятати прізвища цих людей. Зазначена буде сприяти кращій адаптації майбутніх судноводіїв до нового колективу судна.

«Інтерв'ю». Всі учасники тренінгу розбивалися на пари і брали інтерв'ю один у одного в парах протягом 5 хвилин. А потім кожен курсант повинен був представити групі свого співрозмовника.

«Потисніть руки тим, хто ...» Учасникам тренінгу пропонувалось виходити в коло і тиснути один одному руки, якщо вони вважатимуть, що представлені характеристики мають до них відношення. Кожна фраза починалась зі слів: «У коло виходять ті, хто ...»:

- вже був після першого курсу на практиці на судні;
- вже плавав на сухогрузі, чи контейнеровозі, чи на пасажирському судні;
- продовжує морську династію;
- любить предмет «Управління судном» чи «Навігацію і лоцію», чи «Вищу математику» або «Англійську мову» і тощо.
- хто народився в іншому місті;
- хто займається якимось видом спорту;
- хто грає на музичному інструменті.

Після вправи було проведено обговорення. Кожен учасник висловлювався по колу:

- Як він себе почував під час гри?
- Чи дізнався він про себе щось нове?
- Чи завжди йому хотілося вийти, коли звучала відповідна характеристика?
- Чи очікував він з нетерпінням, коли з'явиться можливість вийти в коло?

«Тілесний контакт». Сутність цієї вправи складалась з того, що курсанти повільно ходили по аудиторії, поки експериментатор не стукне в долоні.

Після того, як курсанти виконали завдання, вони знову переміщувались по аудиторії, поки знову не отримували наступні завдання:

- подивіться в очі однокурснику, який стоїть навпроти вас;
- посміхніться йому;
- потисніть йому руку;
- зіпріться об спину курсанту, що стоїть навпроти вас.

Після виконання завдань учасники сідали на свої місця і йшло обговорення: чи комфортно було виконувати вправу? З яким партнером було комфортніше?

Рефлексія, підведення підсумків. Після проведення тренінгу курсанти ділилися своїми думками про те, що відбувалось на заняттях. Кожен із них розповідав, що йому на цьому тренінгу сподобалось і чим він був для них корисний. Так, Віталій О. говорив, що після тренінгу він відчуває себе більш вільно і не ніяковіє як раніше, коли знайомився з чужими людьми, зараз він відчуває себе більш впевнено. А впевнена поведінка, вміння тримати себе в руках необхідні якості для моряка, особливо у скрутних ситуаціях, котрі зустрічаються на флоті, а також у ситуації, коли випускник морського закладу вищої освіти приходить у кріюінгову компанію найматися на роботу, чи приходить на судно на плавательну практику і представляється капітану, його помічникам, знайомиться з членами екіпажу.

На запитання, що сьогодні найбільше сподобалося, курсант Вадим Ю. відповідав, що вони познайомилися один з одним ще ближче, ніж на першому курсі і взнали багато нового про своїх товаришів, про їхні інтереси. Корисним виявилось те, що це заклало основу для їхнього подальшого спілкування в курсантській групі, і що ці навички, які вони отримали, будуть сприяти їхній кращій адаптації в новому колективі тих суден, на яких будуть проходити плавательну практику і самостійну професійну діяльність.

Наступна лекція була присвячена когнітивно-операційному компоненту конкурентоздатності майбутніх судноводіїв. До курсантів було доведено о тих знаннях, вміннях, навичках, якими повинен оволодіти

майбутній конкурентоздатний судноводій. Так, курсанти були ознайомлені із проблемою «конкурентології» як наукою та її методологічними, сутнісними, базовими поняттями, концептуальними засадами. Конкурентологія - це наука про закономірності конкурентної діяльності, творчого саморозвитку і творчої самореалізації людини як конкурентоздатної особистості (В. Андрєєв). Конкурентна діяльність здійснюється не окремо, а в межах і паралельно з будь-якою іншою діяльністю, де має місце змагальність і конкурентна боротьба. Тим самим конкурентна діяльність має комплексний характер і спрямована на досягнення найвищих результатів, але частіше за все в порівнянні з конкурентом [1].

Разом с курсантами було з'ясовано, який судноводій може вважатися конкурентоздатним, а який ні, що - це фахівець морського флоту, для якого характерні прагнення і здатність до високої якості і ефективності у професійної діяльності, опанування визначених особистісних якостей: лідерства, конфлікту - та стресоусталеністю т.ін., «в умовах змагальності, суперництва і напруженої боротьби зі своїми конкурентами» [1].

Майбутні судноводії були ознайомлені із законами конкурентології:

- успішності та ефективності конкурентної діяльності в умовах глибокого усвідомлення її особистісної і соціальної значущості;
- виявлення пріоритетів у конкурентній діяльності і конкурентній боротьбі; закон самоактуалізації і самоускладненню завдань і проблем як необхідної умови творчого саморозвитку конкурентоздатності особистості;
- виправданого ризику;
- свободи і відповідальності;
- відстроченої перемоги та їх правилами і принципами [1].

Доводилось, що ефективність конкурентної діяльності тим вище, чим глибше усвідомлюється її особистісна і соціальна значущість.

Крім того, курсантам була представлена інформація щодо підвищення рівня їхньої конкурентоздатності. Їм необхідно було посилити свою підготовку в напрямі цілеспрямованого і відповідального ставлення на

сучасному тренажерному й іншому обладнанні, розробленого відповідно до моделей курсів 1.22 «Судновий тренажер і робота в колективі на містку» (Ship Simulator and Bridge Teamwork), 7.03 «Вахтовий помічник капітану» (Officer in Charge of Navigation watch). Означене тренажерне та інше обладнання є повномасштабними тренажерами з візуалізацією навігаційного містка і призначені для підготовки та перевірки професійних знань, умінь і навичок майбутніх судноводіїв. Курсантам роз'яснювалось, що на міжнародному рівні ІМО встановила вимоги до тренажерного обладнання і згідно з цим вимогам майбутні судноводії працюють на самому сучасному з них, останнього покоління [35].

Практичне заняття проходило у формі дискусії, де широко обговорювалися правила конкурентоздатної діяльності. Попередньо курсантам було дано завдання самостійно опрацювати наукову літературу й Інтернет-джерела щодо означених правил. Сергій О. зазначив, що йому імпонують ці правила, тому що конкретно роз'яснюється, що треба робити, щоб досягти успіху в конкурентному змаганні із суперником: усвідомити для чого курсанту це потрібно, мобілізувати свої професійні знання, вміння та навички, постійно мотивувати себе на успіх і вірити в перемогу. Олег Р. зосередив увагу на тому, що в правилах його приваблює пункт, який торкається стратегічного і тактичного виявлення послідовності вирішення проблеми та подолання бар'єрів. Дмитро К. зазначив, що для судноводія дуже важливими пунктами правил є такі: перш ніж ризикувати, треба спрогнозувати варіанти подій: за кращим і найгіршим сценарієм розвитку подій і прогнозуючи їх, спиратися не тільки на логіку і свою професійну підготовленість, а й на свою інтуїцію. Правда, відзначав курсант, інтуїція ще в них не настільки розвинена, тому насамперед треба бути добре професійно підготовленим і придбати досвід плавальної практики на морському судні в якості кадетів. В цілому курсанти працювали із зацікавленістю і вільно висловлювали свої міркування щодо матеріалу, який був предметом обговорення.

На наступній лекції була розглянута тема: «Проблема самопрезентації, принципи її побудови». Акцентувались такі питання: вивчення загальних і специфічних принципів побудови презентації, освоєння алгоритму підготовки матеріалів для самопрезентації. А також головне те, як за допомогою спеціальних матеріалів або усно, аргументовано донести до свідомості тих, хто приймає моряків на роботу в міжнародні та крїїнгові компанії, важливу і необхідну інформацію, викласти свою позицію. Курсанти були ознайомлені, як правильно вповодитись у ситуаціях, коли необхідно презентувати свою особу та сутність усних і письмових знайомств-представлень. Для судноводіїв була доведена інформація щодо матеріалів, які українські крїїнг-менеджери вимагають при прийомі на роботу (application form). Але такий документ не може сказати нічого про потенційного працівника, ні крїїнг-менеджеру, ні судновласнику, ні капітану судна. Тому, якщо моряк хоче значно розширити горизонт своїх можливостей під час пошуку роботи, йому необхідно познайомитися з такими термінами як «Cover letter» і «CV», які користуються більшим попитом у зарубіжних крїїнгах, ніж application form. Лист, який посилається крїїнг-менеджеру повинен бути інформативним і невеликим за обсягом: шукаю роботу, працював на таких типах суднів, на такій посаді, маю досвід роботи з таким обладнанням, володію такими якостями тощо. Майбутньому судноводієві необхідно постаратися звернути свої власні мінуси в плюси - наприклад, якщо претендент має невеликий досвід роботи - можна наголосити на тому, що він молодий і повний бажання працювати, легко схоплює інформацію, у нього попереду довгий шлях по кар'єрними сходами [11].

Для більш продуктивного результату з розуміння, що таке резюме моряка, її значення та сутність її складників, попередньо були організовані зустрічі з керівниками відомих та престижних Одеських крїїнгових компаній, які понад більш двадцяти років успішно функціонують на ринку працевлаштування морських фахівців на судна під іноземним стягом країн: Німеччини, Греції, Мальти, Норвегії тощо. Вони доводили до відома курсантів,

які документи треба представляти при працевлаштуванні, на що насамперед звертають увагу, перш за все при прийомі на роботу, які вимоги існують до тих фахівців, хто перший раз звертається до таких компаній. Перед тим, як приступати до створення власного CV, моряку слід переглянути приклади чужих резюме, ознайомитися з літературою з приводу грамотного складання CV. Крюїнг-менеджери інформували курсантів, що зазвичай успіх у пошуку роботи на 70% залежить від того, наскільки правильно складено резюме. Ще 30% від того, як кадет чи моряк покаже себе на співбесіді. Вони радили курсантам не боятися проходити співбесіду і чим більше здобувач їх пройде, тим легше йому буде в майбутньому, тим більше потенційних питань він буде знати і тим впевненіше буде поводитись у ході співбесіди. Крюїнг-менеджери акцентували увагу курсантів на тому, що якщо досвід того, хто наймається на роботу, не влаштовує наймача, то він навряд чи буде розглядати його кандидатуру. Але грамотно і правильно складене CV завжди привертає до себе увагу і не залишиться без відповіді з боку інших менеджерів інших компаній.

Курсанти ставили багато запитань і з зацікавленістю слухали інформацію крюїнг-менеджерів. Згодом при обговоренні результатів цієї зустрічі майбутні судноводії відзначали, що бесіди з керівниками судноплавних компаній були дуже корисними, тому що вони вже зараз на другому курсі морського закладу вищої освіти, були ознайомлені з вимогами, які їм будуть пред'являти при працевлаштуванні і до чого під час навчання в ЗВО треба готуватися, на що треба звернути особливу увагу, а також, що одними вітчизняними крюїнг-агентствами обмежуватися не слід і необхідно звернути увагу також і на іноземні компанії. Для цього треба отримати знання, вміння та навички з професійної підготовки, добре знати англійську мову, займатися саморозвитком необхідних особистісних якостей, властивих конкурентоздатному судноводію.

На практичному занятті курсанти продовжили опрацьовувати тему лекції. У ході заняття використовувався практикум «Влаштування на

роботу», який мав такий план, як-от: 1. Підготовка до інтерв'ю; 2. Написання резюме; 3. Співбесіда з роботодавцем; 4. Делікатні питання у процесі співбесіди. 5. Типові недоліки претендента на робоче місце, які можуть справити негативне враження на роботодавця [17].

Курсанти відзначали, що їм було дуже корисно дізнатися, що перед співбесідою з кріїнг-менеджером у зв'язку з влаштуванням на роботу треба завчасно готуватися до неї, навчитись за 30 секунд розповісти про себе все найважливіше. Продумати всі можливі запитання, які можуть задавати і як краще на них відповідати. Дмитро Д. зазначив, що коли він буде працевлаштовуватись, то у своїй уяві обов'язково проведе репетицію розмови. Після цього, курсанти брали участь у рольовій грі «Співбесіда з роботодавцем» [9].

Мета гри:

- виробити навички ефективною самопрезентації,
- закріпити отримані знання.

Кожен учасник пробував себе в ролі здобувача, хто-небудь з групи був у ролі роботодавця. Експериментатор давав настанову на пред'явлення жорстких вимог до здобувача. Це надавало грі реалістичний і творчий характер. Члени групи, які не брали участь у співбесіді були спостерігачами, які аналізували й оцінювали співбесіду по її завершенні і характеризували поведінку «здобувача» щодо ефективності його самопрезентації. Далі йшло підбиття підсумків і обговорення. З підвищеним інтересом майбутні судноводії обговорювали свої дії під час гри і доходили висновків, що треба бути більш впевненими, демонструвати свою компетентність, чітко відповідати на запитання, бути пунктуальними, виглядати охайно. Рукостискання при вітанні не повинно бути слабке, а енергійним і обов'язково необхідно встановлювати зоровий контакт. Проведена гра була корисною, тому що майбутні судноводії отримали навички, які згодом дозволять їм впевнено триматись, імпровізувати, швидко і точно реагувати на реакцію співрозмовника.

Самостійна робота полягала в тому, що було дано завдання скласти резюме application form та CV, які мали бути лаконічними, вичерпними та містити їх основні алгоритми. Перед тим, як приступати до створення власних application form і CV, курсантам необхідно було переглянути приклади чужих резюме, ознайомитися з літературою з приводу грамотного їх складання і проаналізувати правила - рекомендації психологів щодо працевлаштування у крьюінгову фірму.

Наступна лекція була присвячена ролі особистісних якостей у формуванні конкурентоздатності судноводія. Для вирішення ділових та комунікаційних проблем, майбутнім судноводіям необхідно володіти комплексом особистісних якостей: лідерськими якостями, конфлікто - та стресоусталеність, етнокультурна толерантність.

Майбутні судноводії отримали інформацію про значення лідерських якостей у роботі судноводія. Судноводій - як керівник, лідер судна ставить за мету реалізацію планів крізь мотивування команди на її досягнення. Було розглянуто стилі лідерства: демократичний, авторитарний, ліберальний, патерналістський, транзакційний [25]. Курсантам роз'яснювалось, що лідери - це часто харизматичні особистості і їм притаманні такі аспекти поведінки: а) вони владні, впевнені в собі, динамічні у своїй поведінці, спілкуючись з людьми дивляться людині прямо в очі, випромінюють спокій і впевненість у своїх діях, говорять чітко, не використовують зайвих вигуків; б) вони ставлять перед собою чіткі цілі, знають, як їх досягти, вміють переконувати довколишніх у правильності своєї думки, шукають нові підходи до вирішення різних проблем; 3) вони заявляють про те, яких досягнень очікують від довколишніх, і вселяють довколишнім віру, що вони успішно впораються із поставленими завданнями; вони турбуються про потреби людей, що їх оточують [42, с. 150-151].

Крім того, надавалась інформація з приводу стресу і його видів: конструктивний (еустрес) і деструктивний (дистрес), сутність стресоусталеності, яку можна підвищувати за допомогою тренувань.

Курсанти були ознайомлені з сутністю етнокультурної толерантності, Було зазначено, що однією з головних особливостей професійної діяльності майбутнього судноводія є те, що вона відбувається за умови перебування в багатокультурному середовищі. Тому існує низка труднощів соціокультурного характеру, а саме: необхідність злагодженої співпраці та досягнення цілковитого розуміння в змішаному екіпажі з представниками різних націй, релігій та етнічних груп. За своєю природою, етнокультурна толерантність налаштована на конструктивний діалог із носіями іншомовних культур. До курсантів була доведена інформація про культурну специфічність «картини світу» і її відображення у вербальній і невербальній поведінці, розглядалися особливості ментальності етнічної спільності, тобто системи її світорозуміння - перш за все цінностей і норм, що знайшли відображення. Приводилися порівняння особливостей ментальності українського та інших народів, особливо з тими, з ким найчастіше доводиться працювати судноводіям як в одному екіпажі, так і з тими, з ким доводиться вести перемови: із представниками зарубіжних компаній, адміністрацією портів, перевіряючими (греками, німцями, китайцями, таїландцями, норвежцями тощо). Виявлялися норми просторової організації спілкування як одного з елементів культури [58, с.10]. Розглядалися різні ситуації, які можуть траплятися в період здійснення морських рейсів, особливо довготривалих: під час роботи і відпочинку і як їх можуть розуміти представники іншого етносу. Інформація була спрямована на те, щоб курсанти краще розуміли, що існує різність бачення світу з позиції інших культур.

Відомо, що особистісні якості формуються поступово: в процесі систематичних занять, при використанні інноваційних технологій, тренінгів, практикумів тощо. На практичному занятті було використано вправу «Розвиваємо харизматичні якості» [42, с.150] (Див. додаток Р). Після прослуховування лекції курсанти стали розуміти, що таке харизматичний лідер, і під час виконання вправи тренували свої якості, які сприяють

формуванню харизми: бути упевненим у собі, динамічним у своїй поведінці, вміти ставити цілі, виказувати впевненість, що довколишні успішно справляться з поставленими завданнями тощо. По закінченні вправи курсанти обговорювали її результати й оцінювали можливості один одного бути харизматичним лідером. Курсант Вадим Д. заявив, що ця вправа змусила його замислитись, що треба виправляти свої недоліки і що йому, як майбутньому судноводієві, необхідно навчитися віддавати команди чітко, упевнено, не заїкаючись, на використовувати «слова – паразити». Його підтримав Юрій С., який додав, що майбутній судноводій - як керівник екіпажу повинен вселяти впевненість членам команди судна, що складні завдання рейсу будуть виконані, і що треба бути уважним і чуйним до членів екіпажу, не замикатися тільки на виробничих проблемах.

Самостійна робота полягала в тому, що курсанти з метою розвитку лідерських якостей, отримали завдання виконати три вправи. Сутність першої із них була такою: потрібно письмово відповісти на 10 запитань: «Хто Я?», і проаналізувати, що їм заважає стати лідером і як можна виправити свої недоліки в такому контексті. Друга вправа була пов'язана з твердженням, що лідера відрізняє чітке уявлення про цілі діяльності. Потрібно було письмово описати свої цілі і яких якостей особистості не вистачає курсанту для досягнення мети в майбутній професійній діяльності – відповідати посаді, наприклад, помічника капітана, або в майбутньому капітаном, тобто стати лідером екіпажу. Третя вправа складалася з того, що кожні три дні курсанти повинні були заносити у свій щоденник інформацію, що вдалося зробити в досягненні поставленої мети, а що ні. Ця вправа сприяла активізацію процесу самоаналізу і розвитку позитивного мислення, що є важливим елементом характеру лідера [25].

Треба відзначити, що в контексті формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв приділялась увага створенню в освітньому середовищі морського закладу вищої освіти атмосфери змагання, здорової конкуренції, основу яких складає порівняння. Ми згодні з Д. Карнегі, який відзначав, «що

б дати поштовх у справах, потрібно стимулювати конкуренцію» [18, с. 289]. У цьому випадку під конкуренцією автор розуміє бажання бути краще за інших. З цією метою були організовані олімпіади, конкурси на краще знання: правил лоцїї, міжнародних правил попередження зіткнення суден на морі, пристроїв навігаційного містка, пристроїв судна, англійської мови тощо.

Реалізація першої педагогічної умови продовжувалася при функціонуванні роботи гуртка «Майбутній капітан», де була задіяна технологія «Формування впевненості курсантів-судноводіїв і їхньої готовності до самостійної успішної професійної діяльності», формування впевненості курсантів-судноводіїв і їхньої готовності до самостійної успішної професійної діяльності [54, с. 245].

Як відомо, будь-яка технологія складається з чітко сформульованої мети, змісту, етапів, висновків до кожного з них, принципів проектування технологічної програми та принципів адаптації технології до конкретних умов використання, визначення форм її здійснення тощо. Технологія формування впевненості до майбутньої самостійної успішної професійної діяльності мала своєю метою активізувати мотивацію курсантів до ефективного професійного навчання та особистісного зростання. Результат використання означеної технології полягав у розвитку в майбутніх судноводіїв впевненості в собі, наполегливості, цілеспрямованості та особистісної готовності до самоактуалізації, що сприяє формуванню їхньої конкурентоздатності. самоаналізу та саморегуляції. Водночас, ця технологія передбачала подальший розвиток вище зазначених особистісних якостей: лідерських, толерантності, соціальної та особистісної відповідальності тощо [54, с.245].

Треба відзначити, що впевненість у собі в будь-якої діяльності, має місце в тому випадку, коли самооцінка людини відповідає її реальним можливостям. Якщо самооцінка завищена, то це самовпевненість, якщо занижена, то - невпевненість у собі. І те, і те негативно відбивається в керівництві судном та екіпажем. Майбутньому судноводієві при його дуже

складній професії необхідно бути впевненим у собі, тобто володіти стійкою означеною особистісною якістю, тому що він не тільки здійснює навігацію найчастіше в складних природних умовах у довготривалих закордонних рейсах, але й керує діяльністю екіпажу, відповідає за безпеку як членів команди, так і вантажів на борту [54].

Теми теоретичних занять були такими:

Зміст упевненої поведінки під час здійснення професійної діяльності: з маневрування й управління судном; управління рульовим приводом, експлуатаційних процедур і переходу з ручного на автоматичне управління і назад; проробка переходу судна від одного порта в інший, проходження вузкостей, визначення місця розташування судна; несення ходової навігаційної вахти на ходовому містку; управління ресурсами містка, включаючи розподіл, призначення і пріоритет ресурсів; ефективно впевнене спілкування при віддачі команд на капітанському містку. А також визначення критеріїв успіху майбутньої професійної діяльності.

Виявлення причин невпевненості в успіху.

Активізація прояву гнучкості в пошуку засобів вирішення завдань майбутньої професійної діяльності.

Вивчення ефективності особистісного зростання [54].

На практичному занятті гуртка «Майбутній капітан» продовжувалася робота з розвитку в курсантів особистісної якості «упевненість». Для цього проводився практикум «упевненої поведінки», який здійснювався під час роботи на тренажерах і на практичних заняттях. Так, на тренажерах розвивалась упевненість в успіху в процесі вирішення таких завдань: упевнене використання електронних систем щодо визначення місцеположення судна з використанням радіонавігаційного різного роду устаткування (ехолотами, гіро- і магнітними компасами), визначення місця розташування судна за допомогою берегових орієнтирів, супутникових систем, радару; упевнене використання навігаційного устаткування задля несення ходової вахти тощо. Крім того проводився практикум «упевненої

поведінки», який включав відповіді курсантів на такі запитання:

1. Пригадайте дві або три ситуації, в яких ви відчували себе невпевнено при здійсненні завдань майбутньої професійної діяльності. Чим схожі ці ситуації?

2. Що вас турбувало найбільше? Від чого ви хочете позбутися?

3. В яких ситуаціях невпевненість не виникала?

4. Що передує появі або посиленню невпевненості?

5. Які дії ви вживаєте, щоб подолати невпевненість?

Курсанти відповідали, що відчували себе невпевнено під час виконання завдань з англійської мови та під час роботи на тренажерах. В. К. відзначив, що в школі не приділяв достатньої уваги вивченню англійської мови і тільки у морському ЗВО зрозумів, як це важливо для майбутнього судноводія. Курсант Олег З. зазначив, що він хоче позбутися невпевненості під час спілкування з довколишніми. А курсант Ігор Є. хотів би позбутися невпевненості під час роботи на тренажерах. Пояснив, що дуже хвилюється і з цього робить помилки.

Сутність завдань із самостійної роботи в гуртку складалась з того, що курсантам пропонувалось записувати у щоденник свої спостереження за визначним «алгоритмом». Так, наприклад, майбутні судноводії отримували завдання: записати у своєму щоденнику визначення успіху в майбутній професійній діяльності. З'ясувати, що заважає перетворенню прагнення до успіху в реальний успіх. Також курсантам пропонувалися засоби корекції для досягнення впевненості в собі, які включали зниження значущості травмуючого чинника, тобто краще готуватися до занять, проводити АТ для підвищення самооцінки тощо. Принципами цієї технологічної програми були: добровільність, партнерство і співробітництво, відкритість, варіативність, самоконтроль.

Означена технологія давала змогу формувати конкурентоздатність курсантів, сприяти їхній підготовленості до майбутньої самостійної професійної діяльності на судні та підтримувати прагнення до послідовності і

стійкості в прояві таких особистісних якостей, як упевненість у собі, цілеспрямованість, наполегливість у професійному та особистісному зростанні.

На заняттях гуртка продовжувалася робота з розвитку особистісних якостей курсантів. Так, на одному із засідань було використано вправи тренінгу з міжкультурної комунікації і компетентності [16, с.192]. Попередньо курсанти отримали завдання опрацювати літературу з сутності цієї якості. Мета означеного тренінгу – розвиток у майбутніх судноводіїв навичок взаєморозуміння в міжкультурній взаємодії в умовах активізації етнічних стереотипів і упереджень, тобто тренінг був спрямований на розвиток рис мультикультурній особистості, які дозволяють людині успішно контактувати з представниками будь-якої культури, що відрізняється від його власної. Мультикультурна особистість формується на основі таких характеристик особистості, як етнокультурна сензитивність, толерантність, емпатія, міжкультурна компетентність, соціальний інтелект [16]. При цьому вирішувалися такі завдання: усвідомлення курсантами впливу етнічних стереотипів і упереджень на власну поведінку в ситуаціях міжкультурної взаємодії, розвиток у майбутніх судноводіїв навичок рефлексії своєї поведінки в умовах спілкування з представниками різних національностей, вироблення стратегій подолання негативних етнічних стереотипів та упереджень, зміна настанов і суб'єктивних норм, посилення саморегуляції, моделювання позитивної поведінки в ситуаціях міжкультурної взаємодії.

Вправа «Національні особливості».

Завдання:

- введення в проблематику міжкультурних відмінностей;
- усвідомлення етнокультурних стереотипів;
- усвідомлення етноцентризму, схильності на користь своєї культури, свого народу.

Вправа «Павутина упереджень».

Завдання:

- досягнення розуміння того, як почувається людина, що є об'єктом стереотипів і упереджень;

- навчання навичкам надання підтримки людині, що почувається приниженою [16, с. 217].

Після тренінгу відбулася бесіда, в ході якої курсанти висловлювали свої думки. Вони відзначали, що тренінг допоміг їм глибше усвідомити необхідність розвитку такої особистісної якості, як етнокультурна толерантність, що сучасний флот використовує людські ресурси народів різних етносів, віросповідань, культур і що розвиток означеної особистісної якості буде сприяти їхньої конкурентоздатності.

На заняттях гуртка виконувалися вправи на подолання бар'єрів особистісного саморозвитку: «Карта перешкод», «Навчання впродовж усього життя», «Професійні перспективи» [5].

Для виконання першої вправи кожному курсанту пропонувалося подумати про те, що треба зробити, щоб стати конкурентоздатним фахівцем. Майбутні судноводії отримували аркуш паперу і ділили його на три частини. У правій частині листа курсанти писали бажаний результат – стати успішним конкурентоздатним судноводієм, у лівій частині описували поточний стан справ у означеному контексті, а в середині листа описували перешкоди, які йому заважали в досягненні бажаного результату.

Вправа «Навчання впродовж усього життя» давала можливість курсантам сконцентруватися на поведінці і настановах, які є настановами їхньої особистісної та професійної ефективності в досягненні конкурентоздатності.

Вправа «Професійні перспективи» давала можливість курсантам створити необхідні умови для подальших професійних кроків у формуванні конкурентоздатності. Її ідея полягала в тому, що тільки позитивна настанова, позитивне відношення на здійснення цієї мети може сприяти досягненню успіху у цьому процесі [5]. Крім того, курсанти брали участь у діловій грі «Вступ на посаду судноводія», у процесі якої вони повинні були

відпрацювати алгоритм своєї презентації на судні: представитися капітану, ознайомитися з документацією, своїми посадовими обов'язками, з тим фахівцем, кого вони замінюють, з пристроєм судна, прийняти на борт лоцмана тощо. Крім того була проведена рольова гра – «Співбесіда з капітаном», коли один курсант виконував роль капітана, а інший – кадета. Курсанти з активністю та зацікавленістю брали участь у іграх і при обговоренні результатів відзначали їх цінність і корисність.

У дискусії курсанти відзначали, що розуміють, як важливо для судноводія бути комунікативним, уміти налагоджувати контакти з членами команди судна, з представниками компаній, адміністрації портів тощо, але не впевнені, що знають, як правильно це робити. Для цього в експериментальній роботі використовувався тренінговий модуль «Навички спілкування» [7].

Мета модулю полягала у формуванні в реципієнтів розуміння важливості комунікаційних процесів, а також розвитку конструктивного типу поведінки в конфлікті – «співпраці» і зниження неконструктивних типів поведінки таких як: «уникнення» і «пристосування», шляхом переведення цих стратегій у стратегію «компроміс». У процесі комунікативного тренінга курсанти вчилися керувати власними емоціями, бачити себе, немов збоку, переносити акцент з негативного емоційного тла на позитивний, підвищувати емоційну гнучкість і посилювати мотивацію до емоційного зближення в міжособистісній взаємодії.

Попередньо курсантам була прочитана міні-лекція щодо сутності поняття «активне (рефлексивне) слухання», або слухання – як отримання та сприйняття інформації, що є першим і базовим кроком у комунікації. До майбутніх судноводіїв доводилась інформація, що слухання відбувається як у нерелаксивній, так і релаксивній формах. Перша – це умовно-пасивне слухання і означає невтручання в мову співрозмовника, а друга – релаксивне слухання передбачає активний зворотний зв'язок з метою контролювання точності сприймання інформації, що допомагає з'ясувати розуміння почутого [7]. Після цього було використано вправу «Вбивці

комунікації». Група об'єднувались у пари і кожний учасник пари отримував завдання: один із них повинен був розповісти своєму партнерові цікаву історію, інший – неухважно слухати, що розповідає партнер. Потім відбувався обмін та рефлексія в пленумі, причому експериментатором зверталася увага на те, що в дискусії необхідно дотримуватись автентичності і щирості. Ставились такі запитання:

1. Чи було приємно та цікаво розповідати? Чому?
2. Чи було просто розповідати? Чи було просто не слухати? Чому?
3. Що змогло би вам допомогти, щоб розповідати було цікаво?

Курсанти жваво обговорювали враження від цієї вправи. Так, курсант Олександр В. відповідав, що почував себе не зручно, коли його не слухав партнер і що йому захотілось припинити розповідати історію, яку він уважав досить цікавою для співрозмовника. Дмитро Д. зазначив, що він відчув образу і розчарування, коли партнер його ігнорував. Потім за кілька хвилин обговорення в групі курсанти повинні були сформулювати три основних «вбивця» комунікації.

Друга вправа – «Активне слухання». Учасники об'єднувались у групи по троє. Причому перший із них повинен був розповісти щось за власним бажанням; другий учасник мав свідомо та активно слухати, використовуючи деякі з рефлексивних питань, а третій – спостерігати. На виконання завдання групи отримували 8 хвилин.

Після виконання завдання здійснювався обмін та рефлексія в пленумі. Експериментатор ставив такі запитання:

1. Чи було приємно та цікаво щось розповідати? Чому?
2. Чи було приємно активно слухати? Чи було просто активно слухати?

Олег С. відповідав, що з задоволенням слухав цікаву історію партнера, а його співрозмовник теж був задоволений зацікавленою реакцією товариша. Ігор Є. заявив, що йому було нецікаво слухати історію партнера, але він це не показував йому, намагаючись його не образити.

Використання означених вправ сприяло розвитку комунікативності

курсантів: уміння слухати співрозмовника, встановлювати контакт із ним, розуміти його і самому бути зрозумілим, звертати увагу на невербальні прояви людини як при монологі, так і під час слухання.

Одне із занять гуртка «Майбутній капітан» було присвячено темі «Конфліктні ситуації». На міні - лекції було розглянуто питання про сутність конфлікту, що він часто розглядається як конкуренція в задоволенні інтересів; про класифікацію конфліктів: про міжгрупові, внутрішньогрупові, міжособистісні і внутрішньо особистісні тощо.

На практичному занятті гуртка здійснювався розгляд варіантів вирішення конфліктних ситуацій. Мета заняття полягала в закріпленні знань курсантів про сенс конфлікту, розвиток у них навичок аналізу конфліктних ситуацій різних типів і формування вміння приймати рішення у складних ситуаціях міжособистісній та міжетнічній взаємодії. Попередньо майбутні судноводії отримували завдання із самостійного вивчення наукової літератури і освоєння основних понять: «конфлікт», «причина конфлікту», «конфліктна ситуація», «інцидент». У ході заняття майбутні судноводії з'ясовували причини конфліктів, які можуть статися під час рейсу з-поміж членів екіпажу. Дмитро Д. уважав, що цими причинами можуть статись: незадоволеність членів екіпажу умовами, в яких проходить рейс, наприклад, неефективна робота технічного обладнання судна; кондиціонерів, неякісна їжа, порушення службової етики з боку капітана, його помічників чи боцмана: грубість і образи підлеглих, приниження членів екіпажу, недостатнє реагування на погіршення стану здоров'я, порушення трудового законодавства. Між матросами можуть виникнути негаразди відносно невідповідності національних, релігійних цінностей, укладу життя, звичок, засобах досягнення цілей, втома від тривалого рейсу, відсутність зв'язку з сім'єю тощо. Сергій Г. наводив конструктивні сторони конфлікту: що він розкриває «слабку ланку» в екіпажі у взаєминах між членами команди судна; дає можливість побачити приховані відносини; виплеснути негативні емоції, зняти напругу; дає можливість перегляду своїх поглядів на звичне. Конфлікт

сприяє згуртуванню колективу при протиборстві із зовнішнім ворогом. Олег Ш. додав, що згідно з психологічною позицією (Р. Фішер, У. Юрі та ін.) конструктивне вирішення конфліктів залежить від таких чинників: адекватного сприйняття конфліктів, коли присутні: точна оцінка позицій опонентів і своїх власних; відкрите та ефективне спілкування; атмосфера взаємної довіри і співробітництва; визначення істоти конфлікту. Про деструктивні сторони конфлікту розповідав Юрій Л. Курсант назвав: негативні емоційні переживання, які можуть привести до різних конфліктів (порушення ділових і особистих відносин між людьми, зниження дисципліни, погіршення соціально-психологічного клімату в команді); погіршення якості роботи екіпажу: складне відновлення ділових відносин. Курсантами було відзначено, що ключову роль у вирішенні конфлікту відіграє правильне формулювання конфліктної ситуації, тобто необхідно поставити правильний діагноз конфлікту. Разом з майбутніми судноводіями було сформульовано шість правил ефективного вирішення конфліктної ситуації:

1. Пам'ятати, що конфліктна ситуація - це те, що треба усунути.
2. Конфліктна ситуація завжди виникає раніше за конфлікт і інцидент.
3. Формулювання повинно підказувати, що робити. Наприклад, потрібно надалі вести себе з членами екіпажу більш ввічливо, не допускати падіння свого іміджу, авторитету.
4. Ставте собі запитання «чому?» до тих пір, поки не зрозумієте першопричину, що спричинила конфлікт.
5. Сформулювати конфліктну ситуацію своїми словами, по можливості, не повторюючи слів з опису конфлікту.
6. У формулюванні конфлікту треба обмежитися мінімумом слів. Коли слів занадто багато, думка не конкретна, виникають побічні нюанси [60].

З метою навчання курсантів адекватних засобів ефективного вирішення конфліктів шляхом осмислення змісту конфліктної ситуації і оптимізації особистісної поведінки використовувався тренінг «Вирішення конфліктів»

(В. Чикер). На занятті курсантам пропонувалося вирішити завдання з конкретними ситуаціями, відповівши на запитання, які були наведені наприкінці кожного з них. При цьому варіанти вирішення завдань обговорювались усіма курсантами.

Завдання 1. Ви призначені на посаду помічника капітана на судно з незнайомим екіпажем. Ви ще погано знаєте членів команди судна. Сталася сварка між боцманом і досвідченим матросом. Які Ваші дії? Програйте можливі варіанти.

Завдання 2. Стався конфлікт між матросами: філіппінцем та українцем. Визначте конфліктну ситуацію. У чому причина конфлікту? Як Ви вчините?

Завдання 3. Один з помічників капітана образив вахтового матроса на капітанському містку. Ваші дії ?

Курсанти зазначали, що головне в роботі судноводія – це не доводити ситуацію на судні до конфлікту, але якщо вона виникла, то її треба швидко й ефективно вирішувати. Крім того проговорювали різні варіанти стратегій вирішення конфліктних ситуацій:

- співробітництво – дії спрямовані на спільне обговорення розбіжностей та на пошук рішення, яке задовольнило б обидві сторони;
- протиборство – прагнення наполягти на своєму шляхом відкритої боротьби, застосування примусу та інших засобів тиску;
- поступливість – орієнтованість на повне задоволення вимог партнера;
- уникнення – прагнення вийти з ситуації, не поступаючись, але й не наполягаючи на своєму, утримуючись від викладення своєї позиції, уникаючи відповідальності за прийняте рішення;
- компроміс – прагнення врегулювати розбіжності, поступаючись у чомусь в обмін на поступки іншої сторони, прийняття «середніх» рішень, які задовольняють обидві сторони [59].

Одне з практичних занять було присвячено проведенню тренінгу «Формування толерантності у курсантів різних національностей» [62]. Означений тренінг включав чотири блоки, кожен із яких був спрямований на

розвиток етнокультурної толерантності.

Перший блок «Етнічна «картина світу» і міжкультурне спілкування» був зорієнтований на усвідомлення культурної специфічності картини світу і її відображення у вербальній і невербальній поведінці.

Другий блок «Етнічні стереотипи і упередження» був зорієнтований на формування і розвиток навичок взаєморозуміння в процесі міжкультурного взаємодії в контексті активізації в курсантів етнічних стереотипів і упереджень.

Третій блок «Мова толерантності» був спрямований на підвищення рівня етнокультурної сензитивності і компетентності курсанта, на формування і розвиток здатності розуміння курсантами життєвих ситуацій з позицій представників чужого етносу й іншої культури.

Четвертий блок «Я і народи, які мене оточують» був орієнтований на зниження тривожності в ситуаціях міжкультурної взаємодії і формування настанов на толерантну поведінку в інокультурному середовищі.

У результаті проведеного тренінгу курсанти відзначали, що раніше не думали, що є серйозні відмінності в реагуванні на одне і те саме слово, жест, поведінку серед різних народів. Так, Олег П. зауважив, що на курсі вчать курсанти з різних країн, тому, щоб вільно спілкуватися з ними, розуміти їхні особливості, на його думку, треба частіше вступати в контакт з іноземними курсантами, а також активно спілкуватись он-лайн із молоддю інших країн. Віктор П. відзначив, що тренінг був корисний, тому що він дізнався багато нового, наприклад, що японцю при перемовинах не можна дивитися прямо в очі, що представникам Азії не можна прямо відмовити, що це буде вважатися неповагою тощо.

Спільно з майбутніми судноводіями було визначено, що для розуміння й прийняття представників інших національностей треба добре знати особливості їхнього менталітету, потрібно: не принижувати їх і не прагнути переробити на свій лад, поважати їхнє право бути самим собою, усвідомлювати, що відмінності між народами не несуть загрози, що треба

поважати культурні цінності іноземців, що в них різне ставлення до часу, якщо в англосаксів, німців, японців спізнюватися – це ознака поганого тону, то для італійців та індусів – це майже норма; проявів фізичного та зорового контакту, емоційності, невербальної комунікації.

Наступне практичне заняття гуртка було проведене у формі тренінгу «стрес-менеджмент» [15].

Мета тренінгу:

- зняти емоційну напругу;
- навчити студентів не допускати негативного впливу стресорів;
- навчити конкретних методів боротьби зі стресом;
- підвищити в курсантів упевненість у власній успішності.

Хід тренінгу:

1. Привітання, пояснення теми заняття, нагадування правил тренінгу (5 хвилин).

2. Розминка з м'ячем. Учасники по колу передають м'яч, кожен відповідає на запитання: який у мене настрій зараз? Які в мене очікування від майбутньої сесії? (5 хвилин).

3. Теоретичний блок. Нагадування про те, що таке стрес, еустрес, дистрес (5 хвилин).

4. Симптоми стресу (10-15 хвилин).

5. Розповідь про те, що симптоми розподіляють на чотири групи: фізіологічні, емоційні, когнітивні і поведінкові.

Далі всі учасники розбивалися на 4 групи й отримували завдання описати фізіологічні, емоційні, поведінкові та когнітивні прояви свого стресу, наприклад, на сесії чи, у кого вже була плавательна практика (5-7 хвилин). Потім групи доповідали про те, що написали. Експериментатор коментував.

1. Самодіагностика (10 хвилин)

Кожен учасник оцінював свій стан перед сесією чи перед плавательною практикою від 1 до 10 за шкалами «тривожний-розслаблений», «зібраний -

незібраний», «невпевнений-самовпевнений», «знає (досвідчений) - недосвідчений». Після цього відбувався обмін думками. Чи змінився стан у порівнянні з попередньою сесією. Якщо так, то чому? (10хвилин).

2. Способи боротьби зі стресом на сесії (15 хвилин).

Кожен учасник розповідав про свій досвід, хто як боровся зі стресом перед іспитами чи перед плавательною практикою.

3. Позитивне мислення (10-15 хвилин).

Експериментатор пояснював, чому важливо залишатися завжди позитивно налаштованим. Навіть коли виникають негативні думки, важливо навчитися їх відслідковувати і переробляти в позитивні. Кожному учаснику видавались картки, на яких були написані негативні думки. Завдання було таким - переробити ці висловлювання в позитивні.

Надалі відбувалася релаксація-візуалізація «Успіх» (15 хвилин) і рефлексія: Що сподобалося, що ні? Що виявилось корисним? Що здивувало і що змусило замислитися?

При обговоренні майбутні судноводії відзначали, що їм допомогли ці вправи і тренінг, що вони стали відчувати себе більш упевнено.

Друга педагогічна умова «Спрямування змісту навчальних предметів на формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв» реалізовувалась таким чином: з метою ознайомлення викладацького складу морського вишу з сутністю проблеми «конкурентоздатність майбутніх судноводіїв», компонентною структурою, з критеріями та рівнями сформованості означеного конструкту, з основними особистісними якостями, які необхідно розвинути у курсантів для досягнення конкурентоздатності, було організовано семінар, на якому активно обговорювались всі вищезначені питання.

У межах предмета «Маневрування і управління судном», що спрямован на придбання знань про судно, як об'єкта управління, а також знань і вмінь з управління рухом корабля в різних умовах і обставинах, передбачених компетентністю «Manoeuvre the ship» Конвенції і Кодекса STCW - 78 з

поправками. Тобто зазначений предмет сприяв обізнаності курсантів-судноводіїв з управління рухом судна при постановці його на якір, швартуванні до причалу, а також плаванні в таких умовах, як-от: вузькостей, на мілководді, льодах, штормів. Для формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв рівень вивчення ними кожного з восьми розділів підсумковувався на «круглому столі», де майбутні судноводії отримували важливі для них знання. Так, наприклад, після прослуховування першого теоретичного розділу «Маневрені якості суден» на лабораторних заняттях обговорювалися такі питання:

1. Сили і моменти, що діють на судно при маневруванні.
2. Класифікація маневрових характеристик судна. Інерційно-гальмівні характеристики судна.
3. Стійкість судна на курсі. Характеристики повороткості. Циркуляція судна і її елементи. Діаграма повороткості. Суднова інформація про маневрені елементи судна. Методи їх визначення. Вимоги ІМО.

Кожен з курсантів брав участь у широкому рівноправному обговоренні запитань в ролі пропонента. Причому, атмосфера «круглого столу» була створена таким чином, що майбутні судноводії вільно висловлювали свої думки, не боялися зробити помилку і, якщо це було потрібно, допомагали один одному дійти до правильних висновків. Необхідно відзначити, що у програмі до цього навчального предмета передбачалося написання контрольних робіт на 20 хвилин, але численні спостереження показали, що введення «круглого столу» є більш ефективним засобом для підвищення рівня знань курсантів, що сприяло формуванню конкурентоздатності.

Сутність навчального предмета «Практика несення штурманської вахти», полягала у підготовці вахтового помічника капітана до несення штурманської вахти. Після вивчення кожного з п'яти розділів серед курсантів було проведено колоквиум на краще знання організації вахти на містку. Так, після першого розділу «розглядалися такі питання:

1. Загальні принципи організації вахти.

2. Сутність підготовки штурманської частини до рейсу.
3. Комплектування, підбір та коректура суднової колекції.
4. Вивчення району плавання.
5. Попередня прокладка і планування переходу.
6. Попередній відпочинок.

Після вивчення другого розділу «Штурманська робота в рейсі» курсантам треба було відповісти на запитання, а саме:

1. Як здійснюється виконавча навігаційна прокладка?
2. Як обчислити шлях судна?
3. Як визначити місце знаходження судна?
4. Які бувають характерні недоліки технічних засобів і засобів навігації?
5. Як визначити точне місце судна?

Треба відзначити, що була введена система балів і після проведення кожного методичного засобу, результати яких були зафіксовані і доведені до відома курсантів. Це привносило змагальний характер у підготовку майбутніх судноводіїв, що приводило к здоровій конкуренції.

Після вивчення третього розділу «Обов'язки вахтового помічника капітана» було проведено експрес-дебати. Це була своєрідна форма зворотного зв'язку. Особливої підготовки експрес-дебати не потребували, але майбутні судноводії повинні були бути на лекції дуже уважними, щоб відповісти на такі запитання:

1. Зміна вахт.
2. Спостереження і вахта на містку.

Сутність зазначених експрес-дебатів складалась у закріпленні прослухованого матеріалу, актуалізації отриманих знань, а в цілому в активізації пізнавальної діяльності курсантів.

Після вивчення четвертого розділу «Плавання в особливих умовах» на лабораторному занятті проводилась конференція, де курсантами були підготовлені доклади з тем, а саме: «Плавання при підході до порту і виходу

з нього», «Плавання з лоцманом», «Плавання при обмеженій видимості», «Плавання в штормових умовах» з послідуочим обговоренням. Особливо були активними ті курсанти, які мали довузівську плавальну практику. Якість докладів та висловлювань курсантів теж фіксувалась у балах.

Після лекцій, присвячених вивченню п'ятого розділу «Дії судноводіїв в різних стандартних ситуаціях» проводилась конференція з теми «Напад піратів», де розглядувались основні положення Конвенції SOLAS та Міжнародного кодекса ISPS з охорони суден і портових споруд (International Ship and Port Facility Security (isps) Code), методів запобігання піратських нападів й т. ін. Крім того, після проведення зазначеної конференції використовувалась рольова гра «Напад піратів». Її мета полягала в обізнаності курсантів щодо запобігання і подолання актів піратства та озброєних пограбувань судна. Одна група курсантів виконувала роль керівництва судна та членів екіпажу, друга – піратів. Також була сформована група суддів, які спостерігали за діяльністю учасників гри та робили висновки з адекватності їх дій, які повинні були включати:

1. Здійснення контролю і управління доступом на судно. Чи здійснюється контроль дій людей і вантажів (спостереження за судном і вантажем)?
2. Чи перевіряв вахтений висвітлювання судна і простору за бортом?
3. Чи здійснюється контроль доступу у вантажні та житлові приміщення судна?
4. Як здійснюється зв'язок, з метою отримання допомоги ззовні і повідомлення про небезпеку на судні?
5. Чи закриті ілюмінатори і вікна?
6. Чи піднят парадний трап?
7. Чи перебуває охоронець-контрактник під контролем вахтової особи командного складу?
8. Чи було здійснено повідомлення поліції про випадки, пов'язані з пограбуванням і нападом?

9. У разі нападу, які дії було здійснено командним складом судна? (включення суднової авральної сигналізації; подавання частих гудків судновим свистком; використання візуальних сигналів тривоги освітленням і сигнальними ракетами; чи була команда з максимально висвітлення судна для засліплювання противника в разі його спроб піднятися на борт судна; чи була команда на 16 каналі УКХ з підняття тривоги і повідомлення всім судам в районі і берегової влади про напад; чи були використані потужні струмені води їх протипожежної системи у місцях можливого вторгнення противника).

Треба відзначити, що курсанти проявляли неабияку зацікавленість рольовою грою, де використовувались елементи драматизації і пантоміми. При обговоренні підсумків рольової гри, курсанти відзначали, що вона для них була більш ефективна у здобутті обізнаності з означеною проблемою, ніж лекційна форма і наявно показала важливість вивчення усіх питань, пов'язаних з нападом піратів.

У межах предмета «Психологія» курсантам роз'яснювалось, що за своєю природою конкурентоздатність судноводіїв, як і інших фахівців на ринку праці, особливо міжнародному, залежить не тільки від рівня їхньої професійної підготовки, тому що в цьому разі мова йшла би про наявність професіоналізму. Але наводячи конкретні приклади, лектор повідомив, що зустрічаються такі випадки, коли судноводій відзначався високою кваліфікацією, професіоналізмом, але його кар'єра не складалась. При цьому спостереження показують, що є такі судноводії, яким не властиві яскраві професійні параметри, але вони змогли бути успішними в професійній діяльності і швидко просувалися кар'єрними сходами. Ця обставина пояснюється відсутністю у перших і наявністю у других спектром особистісних якостей, що сприяють більшій ефективній реалізації себе на міжнародному ринку праці і дають змогу бути конкурентоздатними.

З метою акцентування необхідності сформувати конкурентоздатність навчальний матеріал із психології був доповнений інформацією у контексті

зазначеної проблеми. Так, до відома курсантів було доведено, що аварійність на водному транспорті – є об'єктивною реальністю, яка зумовлена складними чинниками транспортного процесу. За проведеним аналізом причин морських аварій світовими страховими компаніями виявилось, що в 60 - 80 % випадків аварій, що призвели до загибелі людей, вантажів і суден, забруднення довколишнього середовища – є результатом людського чинника, непрофесійних дій фахівців. Поряд з помилками, пов'язаними з запізненими прийняттями рішень та виявленням небезпеки судна, людського ресурсу, наслідком чого буває виконання необґрунтованих маневрів на малих відстанях в невідповідних умовах, має місце психологічна невідповідність судноводіїв. Лектор роз'яснював, що судноводій повинен бути готовим до непередбачених ситуацій на морі, при швартуванні судна та інших маневрів. Для цього необхідно щоб афективні, інтелектуальні і конативні процеси були активно задіяні, а професійна підготовка відзначалась високим рівнем. Для вирішення цієї проблеми з боку курсантів потрібна серйозна, копітка підготовча робота, яка повинна бути заснована на праксеологічному підході, сутність якого полягає у підготовці (підготовки) дій, їх плануванні, свідомого вибору засобів, прийомів, здатних досягти ефективних результатів діяльності [26, с. 99]. А. Линенко виділяє один з принципів праксеологічного підходу – систематичну підготовчу тренувальну роботу, виконання різноманітних вправ, що приводить до психологічної підготовки та зміцненні професійних умінь та навичок [26, с. 141]. Отже, робота на тренажерах, розігрування ситуацій, участь у рольових, ділових іграх сприяють ефективним діям судноводія при виконанні професійних обов'язків, особливо у складних умовах.

Не менш значущий аспект в діяльності судноводіїв – комунікативний. Тобто управління судном є основним, важливим, але не єдиним видом професійної діяльності фахівців-судноводіїв. Курсантам роз'яснювалося, що у сфері професійної діяльності судноводіїв багато залежить від умінь реалізувати себе через спілкування: забезпечити безпеку плавання судна,

вміти згуртувати міцний екіпаж, який буде готовий до виконання складних професійних завдань, що діє в межах міжнародного та національного законодавства в галузі водного транспорту; адекватного розуміння членів екіпажа судна в умовах його різноманітного національного, релігійного та соціально-культурного складу; вміння конструктивно зняти напругу або швидко вирішити конфліктну ситуацію. Випускник морського закладу освіти зі спеціальності «судноводій» повинен володіти високим рівнем професійного спілкування, який дозволяв би ефективно виконувати різні виробничі завдання. У зв'язку з чим, у всіх розвинених країнах у другій половині минулого століття почалося активне вивчення впливу психологічних особливостей морських фахівців на ефективність їхньої діяльності у системі «судно – середовище – людина». Таким чином, поряд з актуальними проблемами, пов'язаними з управлінням судном, сучасні вчені включають психологічні аспекти професійного реагування та міжособистісної взаємодії. Вважається за необхідне розраховувати специфіку психологічних особливостей кожного члена екіпажу судна, рівень сформованості його професійно важливих якостей [13].

На лабораторному занятті проводилися дебати з теми «Обізнаність із психологією гарантовано підвищить якість конкурентоздатності майбутнього судноводія», де розглядалися питання комунікації, розвитку лідерства і інших необхідних особистісних якостей судноводія. До проведення дебатів на підготовчому етапі викладачем була спровокована зацікавленість курсантів до зазначеної проблеми і майбутні судноводії починали пошук необхідної інформації з літературних джерел, спогадів знаних штурманів, капітанів, інтернет ресурсів. Далі курсанти склали систему аргументів, які доводили необхідність сформованості конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у контексті психологічних проблем. Потім були сгруповані дві команди із трьома спікерами, які відповідно правил та регламенту по черзі виступали з аргументами, які включали цитату або якийсь факт. На наступному етапі проводився раунд перехресних запитань: спікери задавали

та відповідали на запитання. Суддями були курсанти, які поділяли погляд на зміст теми дебатів та їх принципи. Принципи були такими:

- не існує абсолютно достовірних теорій, положень, думок;
  - будь-яке судження цінно, тому що несе в собі суб'єктивну істину
- служить його джерелом;
- будь-яка інформація може бути подана критичному аналізу та оцінці;
  - немає таких суджень, які повинні однозначно бути прийняті на віру

Зазначена технологія сприяла розвитку критичного мислення, вільному обміну думками, повагу до кожного, хто виступав, толерантність до критики [13]. У цій грі брали участь дві команди: команда ствердження, яка складалась із трьох спікерів (С - 1, С - 2, С - 3) і команда заперечення (З - 1, З - 2, З - 3). Так, спікер З - 1 відзначав, що на флоті всі комунікативні проблеми вирішуються за інструкціями та нормативними приписами, зафіксованими у MLC, 2006 і проблема буде вирішена. Члену команди треба було написати своє незадоволення, суть претензій та опустити в бокс для скарг. Так, конфлікти на судні насамперед повинен вирішувати старший помічник капітана, якщо йому це не вдається – капітан, якщо і капітан не може впоратися з проблемою, доводять до відома керівництво компанії судновласника. Однак спікер С - 1 команди ствердження вважав, що в рейсі зустрічаються такі несподівані ситуації, які треба оперативно, швидко і самостійно вирішувати не доводячи до розростання тривалих конфліктів на судні, які можуть спровокувати аварійні ситуації, тим більше не конструктивно задіювати керівництво компанії, що веде до демонстрування своєї безпорадності та некомпетентності, негативного ставлення до старпома і капітана та оцінки їхніх ділових якостей і рівня конкурентоздатності. Другий спікер З - 2 команди заперечення, відзначив, що після закінчення морського ЗВО випускники-судноводії йдуть на посаду третього помічника капітана, тому вирішувати зазначені проблеми з міжособистісного спілкування будуть не вони, а старший помічник і капітан, потім, коли випускники морського ЗВО стануть більш досвідченими фахівцями, вони

зможуть вирішувати ці питання, тому під час їхнього навчання не треба багато часу витратити на тренінги та практичні заняття із формування зазначених умінь та навичок, краще більше давати занять із суто спеціальних предметів керівництва судна. Другий спікер С - 2 з команди ствердження зазначив, що судноводію, як керівнику команди, потрібна серйозна підготовка, щоб вміти розібратись у проблемах спілкування членів екіпажу різного віросповідання, національного розмаїття, які слідують народним звичаям, етикету, традиціям своїх народів і не завжди розуміють і з належною повагою, коректністю відносяться до членів екіпажу інших національностей, що заважає роботі у відкритому морі команди судна, в швартовці тощо, її згуртованості, особливо в роботі в складних або аварійних ситуаціях. Третій спікер команди заперечення заявив, що не буде працювати у змішених екіпажах й тому йому ці заняття та тренінги не потрібні. Третій спікер команди ствердження повідомив, що судноводій-професіонал повинен вміти працювати і в однорідних та змішаних екіпажах, якщо він хоче бути конкурентоздатним і бути працевлаштован у престижні круїнгові компанії, бути у їх власників на доброму рахунку і мати можливість кар'єрного зростання. Після цих виступів суддями був проведений аналіз дебатів и оголошено результати, за якими команда ствердження виступила з більш повними та логічними аргументами.

На заняттях з морської англійської мови особливо акцентувалось на тому, що слабка підготовка курсантів з англійської мови не сприяє конкурентоздатності майбутніх судноводіїв і успішному їхньому працевлаштуванню у світові судноплавні компанії, також наголошувалось, що обізнаність курсантів зі спеціальною термінологією, що стосується пристрою судна; числових даних, які використовуються для позначення місця розташування судна, пеленгів, відстаней; фраз, які необхідні для зовнішнього і внутрішнього суднового зв'язку, а також передання екіпажу необхідної інформації для забезпечення безпеки ефективно впливає на формування їхньої конкурентоздатності. Курсантами виконувались

лабораторні роботи, прослуховувались дидактичні матеріали з англійської мови, використовувались комп'ютерні тести, метод «занурення» з метою навчити майбутніх судноводіїв вільному та безбоязному спілкуванню в ситуаціях професійної комунікації, незалежно від їх складності або непередбачуваності. На першому плані було вербальне спілкування. Так, на лабораторному занятті з англійської мови проводилися рольова гра «На капітанському містку», в якій брав участь «вахтовий матрос», «старший помічник», «капітан» і «лоцман», де команди з управління судном віддавались англійською мовою та здійснювалась широка мовленева комунікація серед учасників гри. Судді виставляли бали її учасникам. Впровадження зазначеного методичного засобу сприяло кращій підготовці курсантів до самостійної професійної діяльності та підвищенню рівня їхньої конкурентоздатності.

Вивчення професійної морської англійської мови також передбачало цикл тренажерної підготовки, де імітувалася робота на навігаційному містку за картами, де всі умовні позначення були англійською мовою. Майбутні судноводії англійською мовою приймали різні радіоповідомлення центру, а потім, отримавши та проаналізувавши інформацію, приймали рішення і передавали команди «екіпажу» судна, згідно з обставинами. Всі команди віддавались тільки англійською мовою, як і радіоперемови. Ситуація максимально була наближена до реальних умов плавання. При цьому використовувалися сучасні технічні засоби та візуальний тренажер.

Для активізації мотивації формування конкурентоздатності і вивчення морської англійської мови був використан метод змагання на краще і швидке виконання поставлених завдань на тренажері. Тобто була створена атмосфера здорової конкуренції, яка стимулювала пізнавальну активність і сприяла формуванню конкурентоздатності майбутніх судноводіїв.

При викладанні навчального предмета «Попередження зіткнення суден та використання радіолокаційних станцій і засобів автоматизованої радіолокаційної прокладки» перед курсантами ставилася задача вивчення та

застосування на практиці Міжнародних правил попередження зіткнення суден у морі (МППЗС). Так, на лекції, яка була присвячена розгляду та поясненню 19-го правила «Плавання суден при обмеженої видимості», особливу увагу викладач приділяв перевірці знань майбутніми судноводіями як усіх правил МППЗС, так і 19-го правила. При цьому надавав курсантам інформацію, що у контексті формування конкурентоздатності зазначене правило є одним з найважливіших питань, яке практично завжди задають представники судновласника або спеціально призначені особи кріїнгових компаній. Було доведено до свідомості курсантів, що погане знання МППЗС і особливо правила № 19 веде до відмови у прийнятті на посаду, тому що плавання суден в обмеженій видимості є найбільш складним і небезпечним. Крім того на заняттях проводився колоквіум на кращу обізнаність курсантами Міжнародних правил попередження зіткнення суден у морі. Учасники колоквіума теж одержували бали. Після закінчення проведення зазначених вище засобів курсантам було оголошено результати і виявлені переможці у конкурентній боротьбі.

Третя педагогічна умова «стимулювання професійного саморозвитку курсантів» була реалізована під час здійснення самостійної роботи на елективному спецкурсі, в роботі гуртка «Майбутній капітан», а також індивідуально, шляхом самостійного виконання вправ, завдань, тренінгів, а також складання курсантами програми із саморозвитку за допомогою експериментатора і його рекомендацій. Зазначена програма включала чітко визначені близькі, проміжні і дальні цілі для подальшого формування конкурентоздатності, план, за яким складалась програма із саморозвитку, відзначався конкретністю, чіткістю, реальністю виконання, рефлексією одержаних результатів, самоконтролем і самокорекцією.

Необхідно відзначити, що після проведення діагностувального етапу експерименту курсантам було представлено його результати із рівнем сформованості конкурентоздатності як майбутніми судноводіями, що давало можливість ознайомитись із спектром своїх знань, умінь, навичок,

особистісних якостей, а також з недоліками, які заважають досягненню конкурентоздатності.

Програма із саморозвитку [24, с. 135–138] майбутніх судноводіїв складалась із чотирьох основних рекомендацій:

1. Чітко конкретизувати свої проміжні та кінцеву цілі у контексті досягнення конкурентоздатності та зафіксувати їх у програмі із саморозвитку.

2. Щотижневе планування конкретних дій, спрямованих на досягнення конкурентоздатності, що мобілізує активність і розвиває відповідальність за результат при точному виконанні поставлених завдань.

3. Здійснювати систематичний моніторинг за ходом виконання програми. Що стимулювало курсантів до самоорганізації дій і досягнення чітко визначених результатів. При цьому курсанти повинні були дати собі відповіді на такі питання:

- Які плани саморозвитку конкурентоздатності Ви склали на цьому тижні?
- Яких результатів Ви домоглися у цьому напрямку?
- Що важливого про себе, як майбутніх судноводіїв Ви дізнались на цьому тижні?
- Що нового Вам вдалось дізнатися про свою майбутню професію на цьому тижні?
- Чи внесли Ви якісь зміни у свої життєві плани на цьому тижні, щоб підвищити рівень конкурентоздатності?
- Чим цей тиждень міг бути кращим у контексті Вашого саморозвитку?
- Які незавершені справи залишилися у Вас з минулого тижня? [26].

4. Після проведення моніторингу необхідно проаналізувати результати і якщо необхідно, провести корекцію наступних завдань із саморозвитку.

Педагогічне спостереження показало, що зазначені рекомендації

позитивно сприяли на виконання програм із саморозвитку у контексті формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв.

Курсантам також пропонувалося самостійне відпрацювання тренінгу «Боротьба зі стресом», вправи якого передбачали ознайомлення майбутніх судноводіїв із прийомами боротьби зі страхом, що для судноводія є дуже значущим, особливо у небезпечних, складних аварійних ситуаціях судноводіння, проводки судна у складних умовах. Наприклад, «Заборонити собі боятись!», «Виконувати дихальні вправи», «Вимовляти формули самонавіювання», «Навчитися ніколи не думати про невдачу», «Не перейматися чужим хвилюванням. Переживати своє хвилювання наодинці», «Скидати напругу», Займатися самомасажем» (Додаток С).

На сесії курсантам було запропоновано тренуватись, виконувати тренінгові вправи, щоб не хвилюватися перед іспитами. Крім того пропонувалось робити АТ. Як відомо, аутогенне тренування дозволяє істотно послабити або повністю подолати негативні емоції, що заважають нормально жити і працювати. Самостійне заняття проходило за такою схемою:

- увійти у стан аутогенного занурення, сторонні думки, турботи і звуки все далі і далі з кожним видихом;
- вся увага на подиху, дихання рівне і спокійне;
- тіло нерухомо, розслаблено відпочиває, всі м'язи обм'якли, повністю розслаблені;
- вся увага спрямована на те, як з кожним видихом зникають сліди напруги, «затиски», що відповідали негативним емоційним переживанням;
- протягом всього заняття подумки намагатись утримувати посмішку на обличчі, відчувати розслаблення, спокій;
- уявити ситуації (реально пережиті вами раніше або уявні), що дозволяють відновити запас позитивних емоцій (відпочинок на лоні природи, будь-які події, пов'язані з позитивними емоціями);
- намагатись якомога краще відчувати, як з кожним видихом слабшають і покидають неприємні переживання.

Наприкінці заняття настанова для себе, яким має бути стан після завершення аутогенного тренування, наприклад: «Після завершення заняття мій настрій поліпшується». Тривалість заняття 15-20 хвилин [2].

З метою автокорекції своїх психологічних станів, які виникають у напружених або конфліктних ситуаціях, курсантам пропонувалося самостійно, індивідуально виконувати комплекс вправ: «Прес», «Дерево», «Голова», «Руки», «Настрій», «Перед складною розмовою», «Мудрець» [45, с.71].

Подаємо деякі з них. Так, вправа «Прес» була рекомендована курсантам для тренування самовладання і впевненості в собі перед будь-якою психологічно напруженою ситуацією. Майбутнім судноводіям роз'яснювалося, що виконання цієї вправи треба починати на початку негативного емоційного стану, який заважає успішній діяльності, тому що моряку дуже важливо вміти вчасно помічати в собі наростання психічної напруги і вміти швидко і оперативно з нею справлятися [45, с. 10]. Сутність вправи: курсант повинен був представити в собі, на рівні грудей, потужний прес, який рухається зверху вниз, придушуючи негативну емоцію і внутрішнє напруження, яке виникає. Цей прес, ніби, виштовхує небажану негативну емоцію [45, с. 11].

Вправа «Перед складною розмовою» спрямована на самонавіювання, складається із двох формул.

Формула 1. Спокій.

Курсантам пропонувалось вимовляти такі слова: «Я спокійний і впевнений у собі. В мене правильна позиція. Я готовий до діалогу і взаєморозумінню».

Формула 2. Зняття хвилювання і нервового напруження.

«Мені легко і вільно. Безтурботне щастя. Яскраво, чітко його відчуваю. Кожна клітина дихає безтурботним щастям. Все тіло легко, легко і вільно. Безтурботне щастя» [45, с. 28-29].

Згідно специфіки професійної діяльності, коли треба заступати на вахту

чи після неї відпочити, вміти відключитися, щоб набратися сил, представникам морських професій необхідно вміти швидко зняти втому і відновити свою працездатність. Наступна вправа спрямована саме на це.

Формула 1. «Я вірю в те, що можу легко і швидко відновитися після роботи. Всіма силами я намагаюся яскраво відчувати себе бадьорим – енергійним після роботи. Після роботи я відчуваю бадьорість, енергію у всьому тілі.

Формула 2. «Я сповнений сил і енергії, я готовий продовжувати роботу на рівні своїх кращих можливостей, енергійно, уважно, з натхненням. Я сповнений сил і енергії, в мене енергійні – здорові – молоді нерви, в мене невтомне молоде - богатырське серце [45, с. 29].

З метою формування комунікативності курсантам пропонувався індивідуально виконувати вправу «Контексти». Як відомо, спілкування здійснюється не тільки вербально, а й за допомогою міміки і пантоміміки. Причому інформація в такому разі сприймається миттєво, швидше ніж на вербальному рівні. Тому напруженість у міжособистісних відносинах несуть не тільки слова, а й контексти, в яких вони передаються: сердите обличчя, стислі руки, вібруючі погрожуючі інтонації голосу [45, с. 74].

Курсантам давалася порада стати перед дзеркалом та програти сценку в якій вони спочатку хвалять члена команди судна: сказати кілька фраз, а потім подивитись на свої руки та обличчя. Що вони виражають? При цьому, обов'язково треба було звернути увагу на інтонацію свого голосу. Після цього було рекомендовано програти сценку, де курсант висловлює своє незадоволення. При цьому необхідно було сказати кілька критичних, різких фраз, але обличчя повинно було залишатись відкритим і доброзичливим. Якщо це не виходило, необхідно було повторити це ще кілька разів. Майбутньому судноводієві пропонувалося замислитись над тим, що може несвідомо саме він подає сигнал до конфлікту [45, с. 75].

Для розвитку в майбутніх судноводіїв умінь з розуміння, виявлення сенсів у отриманій інформації, що важливо для ефективного

міжособистісного спілкування з командою, застосовувалося складання сінквейнів. Курсантам було дано завдання скласти їх. У цьому випадку сінквейн – це текст з п'яти рядків, присвячених морським професіоналам, тобто, як курсанти їх уявляють. Майбутні судноводії з цікавістю, виконували це завдання. Наприклад, нижче приводимо сінквейн, який склав Віталій Р.:

Капітан
Компетентний, відповідальний,
Суворий, вимогливий, досвідчений,
розуміючий, розважливий, мислячий, доброзичливий,
Лідер.

Крім зазначених засобів курсантам було запропоновано вести щоденник самопостереження [1, с. 102-103]. В цьому щоденнику курсанти записували свої роздуми про майбутню професійну діяльність в якості судноводія, а також про самого себе, що сприяло самоаналізу, поглибленому самопознанню, оволодінню методом самопостереження.

За В. Андрєєвим [1], у методі самопостереження є деякі особливості. Без правильного розуміння його застосування, зазначений метод або не спрацьовує, або буває неефективним. Для того, щоб цей метод був дійсно продуктивним, було використано правила для самопостереження, які курсанти виконували щоденно, як-от:

1. Подумки виокремте «Я», яке буде вас спостерігати, від «Я», якого ви будете спостерігати, тобто спостерігайте себе, немов, з боку.

2. Спостерігайте себе так, як якщо б ви зовсім не знали і не спостерігали себе.

3. Уточніть, виділіть те, що ви хочете спостерігати (наприклад, можна виділити розумову, емоційну, вольову, інтуїтивну або будь-яку іншу сферу вашої життєдіяльності).

4. Знайдіть, як найкращим чином реєструвати (записувати, хронометрувати на інформаційні носії) те, що ви вибрали для самопостереження в якості предмета спостереження.

5. Продумайте, як ви будете систематизувати те, що ви спостерігали.

6. Визначте засоби аналізу і пояснення того, що ви виявите в результаті самоспостереження.

7. Вилучити з результатів самоспостереження максимальну користь для саморозвитку.

8. Для самоспостереження необхідні ваша щирість, чесність перед самим собою.

Майбутнім судноводіям пропонувалося в якості об'єкта для самоспостереження взяти який-небудь їхній типовий недолік, наприклад, неорганізованість. Потім продумати і визначити характерні ситуації, в яких вони припускали неорганізованість. Далі треба було проаналізувати їхні найбільш типові звички, особливості характеру, інші особистісні якості, які спонукають неорганізованість і навіть посилюють її.

Здійснюючи таке самоспостереження, курсантам ставилось завдання робити це не упереджено. Потрібно було подивитися на самого себе, немов, вперше, відкинути всі результати попередніх самоспостережень, оскільки весь попередній матеріал часто заснований на неправильних настановах і поглядах.

Майбутнім судноводіям пропонувалось дотримуватися «Правил самоспостереження», доводилося, що перші результати, зусилля і витрачений час дадуть новий імпульс для саморозвитку необхідних особистісних якостей у контексті конкурентоздатності.

Як зазначали курсанти, самоспостереження для них було ефективним, тому що воно не тільки дозволяло виявити їхні слабкі місця, але і підказувало прийоми самовдосконалення, роботи над собою, засоби виходу зі сформованих стереотипів їхньої поведінки і життєдіяльності.

Крім того курсантам пропонувалось проводити самотестування. Для поглиблення роздумів про самого себе, експериментатор після кожного тестування радив поміркувати над такими запитаннями:

1. Що я принципово нового дізнався про самого себе?

2. Чому я недооцінював або переоцінював свої здібності, особистісні якості?

3. Які здібності й особистісні якості в мене більш розвинені і чому?

4. Які здібності та особистісні якості в мене відстають в розвитку і чому?

Після проведеної роботи, з урахуванням результатів тестування курсанти розробляли програму саморозвитку.

Наприкінці проведених вправ і тренінгів, майбутні судноводії висловлювали свої думки з приводу того, наскільки зазначені вправи і тренінги для них були корисними, що вони дізналися багато нового, що зрозуміли, над якими проблемами відносно покращення своєї професійної підготовки та розвитку особистісних якостей у контексті формування конкурентоздатності їм треба працювати.

Таким чином, результати формувального експерименту дали змогу дійти висновку, що поетапна реалізація моделі, комплексу визначених педагогічних умов, застосування широкого спектру методів, тренінгів забезпечували набуття спеціальних знань, умінь, навичок та розвитку необхідних особистісних якостей у контексті досліджуваного феномена, сприяли позитивної динаміки формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв.

2.3. Аналіз результатів сформованості конкурентоздатності майбутніх судноводіїв на констатувальному і прикінцевому етапах дослідження

Метою констатувального етапу експериментально-дослідної роботи було одержання та аналіз результатів сформованості конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки у морських закладах вищої освіти.

Перший діагностувальний зріз було спрямовано на виявлення рівнів

сформованості конкурентоздатності за акомодативно-спонукальним критерієм із показниками: спрямованість на професію судноводія; мотивація до успіху; адаптивна якість дії на соціальне середовище (активність - пасивність); швидкість пристосування до непередбачуваних або критичних ситуацій.

За результатами проведення діагностувального зрізу одержано такі середньоарифметичні дані рівнів сформованості конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки за акомодативно-спонукальним критерієм (див. табл. 2.3).

Таблиця 2.3

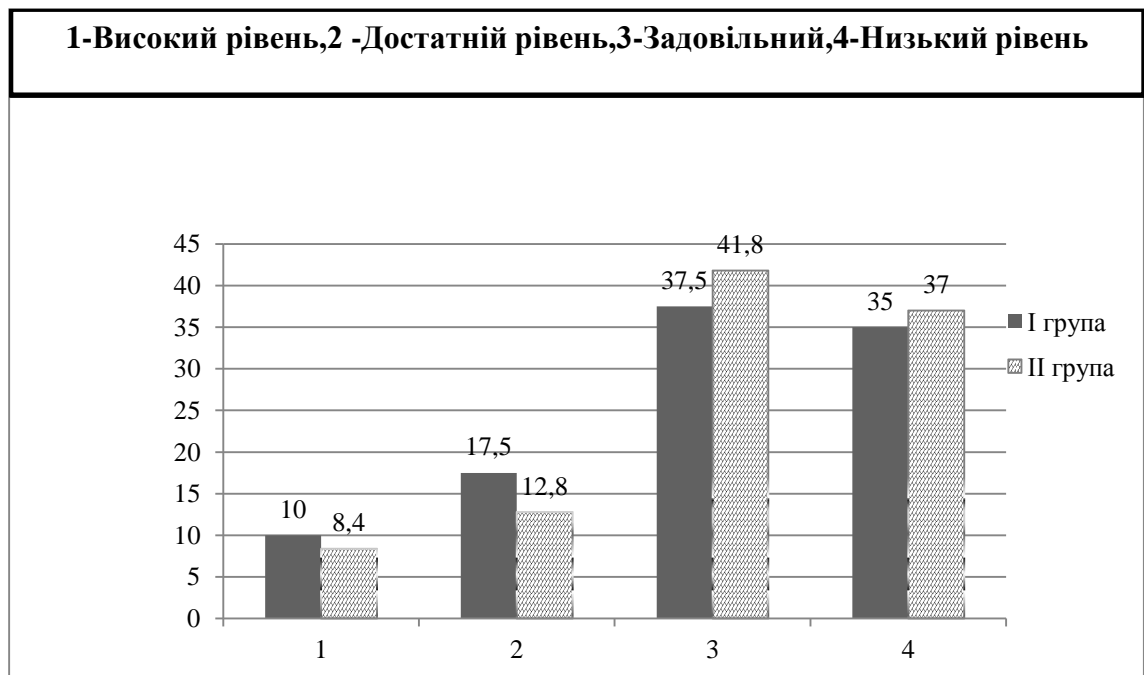
Результати діагностики щодо виявлення рівнів сформованості конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки за акомодативно-спонукальним критерієм (на констатувальному етапі)

Рівні Групи	І група		ІІ група	
	абс.	у %	абс.	у %
Високий	11	10,0	9	8,4
Достатній	19	17,5	14	12,8
Задовільний	41	37,5	46	41,8
Низький	39	35,0	41	37,0

Як бачимо з таблиці 2.3, показники рівнів сформованості конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки за акомодативно-спонукальним критерієм у першій і другій групах були здебільшого на задовільному і низькому рівнях. Так, у 35,0% респондентів І групи і 37,0 % – ІІ групи діагностовано низький рівень сформованості досліджуваного феномена за акомодативно-спонукальним критерієм, 37,5% – І групи та 41,8% – ІІ групи респондентів виявили задовільний рівень. 17,5% респондентів І групи та 12,8% – ІІ групи виявили сформованість

конкурентоздатності за акомодативно-спонукальним критерієм на достатньому рівні. У 10,0% респондентів I групи та 8,4% – II групи діагностовано високий рівень сформованості конкурентоздатності за акомодативно-спонукальним критерієм.

Результати діагностики констатувального етапу за акомодативно-спонукальним критерієм, динаміку рівнів сформованості конкурентоздатності майбутніх судноводіїв подано на рис. 2.2.

Рис. 2.2. Динаміка рівнів сформованості конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки за акомодативно-спонукальним критерієм (на констатувальному етапі)

Наступний діагностувальний зріз був спрямований на виявлення рівнів сформованості конкурентоздатності за змістово-процесуальним критерієм з показниками: обізнаність із професійною літературою з позиції набуття конкурентоздатності у майбутній професійній діяльності; наявність професійних умінь, навичок з практичної підготовки та самопрезентації.

Діагностика сформованості конкурентоздатності майбутніх судноводіїв за показником змістово-процесуального критерію «обізнаність із професійною літературою з позиції набуття конкурентоздатності у майбутній

професійній діяльності» здійснювалася за результатами рейтингу успішності курсантів із предметів професійного циклу дисциплін та представлена в таблиці 2.4.

Таблиця 2.4

Результати діагностики обізнаності курсантів із професійною літературою з позиції набуття конкурентоздатності у майбутній професійній діяльності (на констатувальному етапі)

Рівні Групи	Високий рівень		Достатній рівень		Задовільний рівень		Низький рівень	
	абс.	у %	абс.	у %	абс.	у %	абс.	у %
I	9	7,8	15	13,6	41	37,7	45	40,9
II	8	7,2	14	12,8	39	35,5	49	44,5

Результати, подані в таблиці 2.4, свідчать, що в більшості респондентів знання в контексті конкурентоздатності сформовані переважно на низькому (40,9% – I група і 44,5% – II група) та задовільному (37,7% – I група і 35,5% – II група) рівнях; лише 13,6% респондентів I групи та 12,8% – II групи на достатньому і 7,8% – I групи та 7,2% II групи – на високому рівнях.

Також було проведено діагностику за другим показником змістово-процесуального критерію конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки – наявності професійних умінь, навичок з практичної підготовки та самопрезентації. Одержані дані подано в таблиці 2.5.

Таблиця 2.5

Результати діагностики наявності професійних умінь, навичок з практичної підготовки та самопрезентації (на констатувальному етапі)

Рівні Групи	Високий рівень		Достатній рівень		Задовільний рівень		Низький рівень	
	абс.	у %	абс.	у %	абс.	у %	абс.	у %
I	5	4,6	12	10,8	49	44,2	44	40,4
II	5	4,2	10	9,3	53	48,3	42	38,2

Як свідчать результати, подані в таблиці 2.5, високий рівень було діагностовано в 4,6% респондентів I групи та 4,2% – II групи, достатній – у 10,8% (I група) та 9,3% (II група), задовільний – у 44,2% (I група) та 48,3% (II група), низький – у 40,4% майбутніх судноводіїв I групи та 38,2% (II група).

За результатами діагностики сформованості конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки за змістово-процесуальним критерієм було виявлено рівні (див. табл. 2.6) як середнє арифметичне значення за показниками цього критерію.

Таблиця 2.6

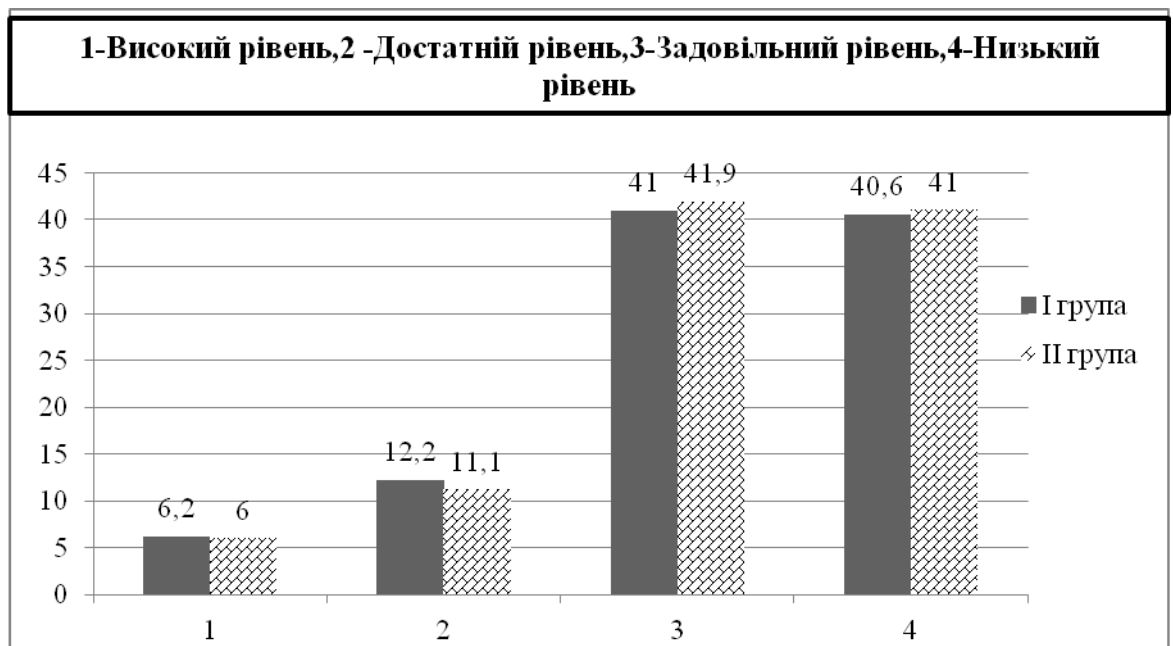
Результати діагностики щодо виявлення рівнів сформованості конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки за змістово-процесуальним критерієм (на констатувальному етапі)

Рівні Групи	I група		II група	
	абс.	у %	абс.	у %
Високий	7	6,2	7	6,0
Достатній	14	12,2	12	11,1
Задовільний	45	41,0	46	41,9
Низький	44	40,6	45	41,0

Отже, як видно з таблиці 2.6, загалом низький рівень сформованості конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки за змістово-процесуальним критерієм на констатувальному етапі було діагностовано у 40,6% респондентів I групи і 41,0% – II групи. На задовільному рівні сформованості досліджуваного конструкту за змістово-процесуальним критерієм знаходилися 41,0% респондентів I групи і 41,9% – II групи. Достатній рівень сформованості конкурентоздатності за означеним критерієм діагностувався у 12,2% респондентів I групи та 11,1% - II групи. На констатувальному етапі високий рівень сформованості

конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки за змістово-процесуальним критерієм відзначався у 6,2% респондентів I групи і у 6% – II групи.

Для наочності результати рівнів сформованості конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки за змістово-процесуальним критерієм на констатувальному етапі експерименту подано на рисунку 2.3.

Рис. 2.3. Динаміка рівнів сформованості конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки за змістово-процесуальним критерієм (на констатувальному етапі)

Для виявлення рівнів сформованості конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки на констатувальному етапі за суб'єктно-рефлексивним критерієм було проведено діагностувальний зріз за такими показниками: лідерські якості; конфлікто - та стресоусталеність; самооцінка; етнокультурна толерантність.

За результатами проведення діагностувального зрізу було одержано такі результати щодо виявлення рівнів сформованості конкурентоздатності майбутніх судноводіїв за суб'єктно-рефлексивним критерієм (див. табл. 2.7)

як середнє арифметичне значення за показниками цього критерію.

Таблиця 2.7

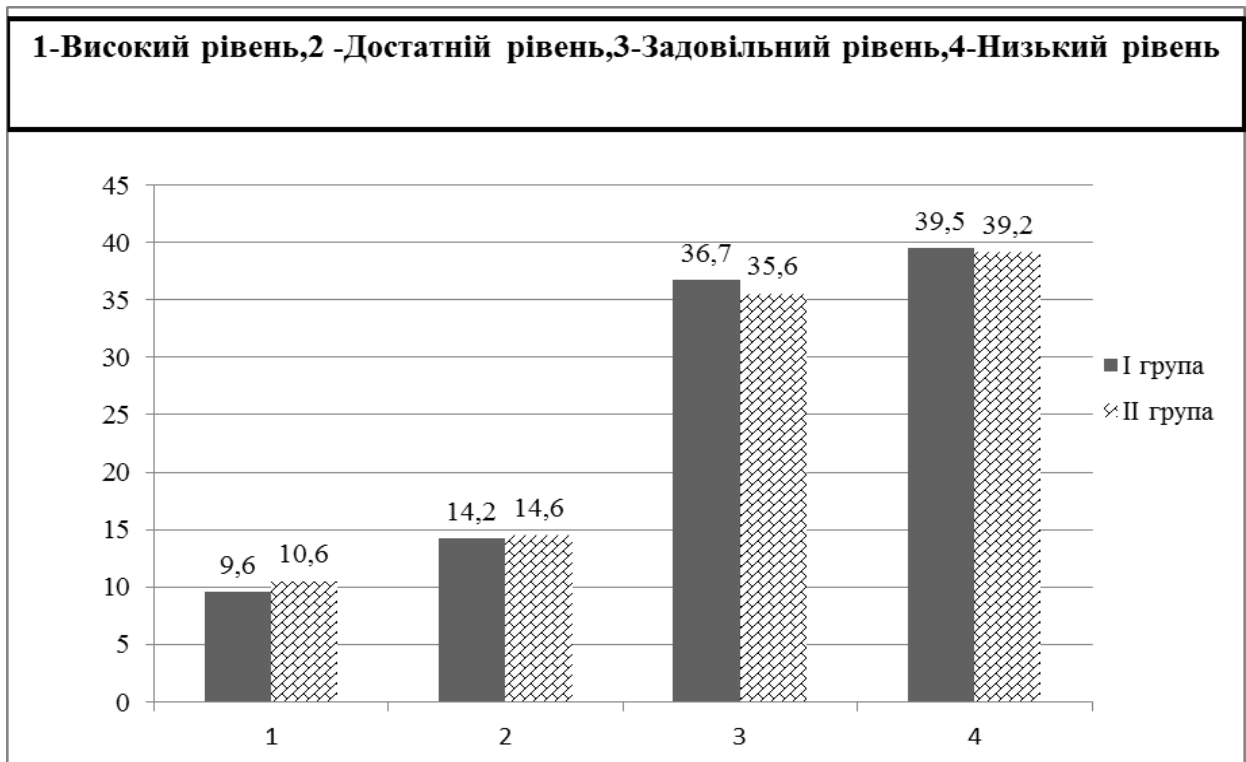
Результати діагностики щодо виявлення рівнів сформованості конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки за суб'єктно-рефлексивним критерієм (на констатувальному етапі)

Рівні Групи	I група		II група	
	абс.	у %	абс.	у %
Високий	11	9,6	12	10,6
Достатній	16	14,2	16	14,6
Задовільний	40	36,7	39	35,6
Низький	43	39,5	43	39,2

Як видно з таблиці 2.7, низький рівень сформованості конкурентоздатності за суб'єктно-рефлексивним критерієм було діагностовано в 39,5% респондентів I групи і 39,2% – II групи, задовільний рівень сформованості досліджуваної якості було виявлено у 36,7% респондентів I групи та 35,6% – II групи, у 14,2% досліджуваних I групи та 14,6% – II групи діагностовано достатній рівень, на високому рівні – 9,6% майбутніх фахівців I групи та 10,6% - II групи.

Для наочності результатів діагностики констатувального етапу за суб'єктно-рефлексивним критерієм подано динаміку рівнів сформованості досліджуваного конструкту (рис. 2.4).

Рис. 2.4. Динаміка рівнів сформованості конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки за суб'єктно-рефлексивним критерієм (на констатувальному етапі)

Завдання констатувального етапу полягало у визначенні першопочаткових рівнів сформованості конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки у морських закладах вищої освіти. Результати рівнів сформованості досліджуваної якості подано в таблиці 2.8.

Таблиця 2.8

Результати діагностики щодо виявлення рівнів сформованості конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки (на констатувальному етапі, у %)

№ п/п	Критерії	I група				II група			
		Високий рівень	Достатній рівень	Задовільний рівень	Низький рівень	Високий рівень	Достатній Рівень	Задовільний рівень	Низький рівень
1.	Акомодаційно-спонукальний	10,0	17,5	37,5	35,0	8,4	12,8	41,8	37,0
2.	Змістово-процесуальний	6,2	12,2	41,0	40,6	6,0	11,1	41,9	41,0
3.	Суб'єктно-рефлексивний	9,6	14,2	36,7	39,5	10,6	14,6	35,6	39,2
	Усього:	8,6	14,6	38,4	38,4	8,3	12,8	39,8	39,1

Як бачимо з таблиці 2.8, високий рівень сформованості конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки на констатувальному етапі діагностовано у 8,6% респондентів I групи та 8,3% – II групи. Було виявлено достатній рівень сформованості досліджуваної якості в 14,6% майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки I групи та 12,8% – II групи. Задовільний рівень визначався у більшості респондентів, а саме: 38,4% – I група та 39,8% – II група. Низький рівень сформованості конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки виявили 38,4% – I групи та 39,1% – II групи.

Проведений аналіз показав, що респонденти характеризувалися недостатнім рівнем мотивації досягнення успіху, що засвідчує відсутність прагнення щодо поліпшення результатів і про слабку наполегливість у досягненні конкурентоздатності. Також була

констатована пасивність курсантів у прийнятті на себе відповідальності, нерішучість при зіткненні з перешкодами. Необхідно зазначити, що респонденти обох груп не виявляли підвищеного інтересу до своєї освітньої діяльності та прагнення набути нових знань, умінь, навичок, потрібних конкурентоздатному судноводію.

Отже, за результатами констатувального етапу експерименту дійшли висновку щодо необхідності здійснення цілеспрямованої, спеціально організованої роботи з підвищення конкурентоздатності майбутніх судноводіїв, оскільки без цього курсанти навряд чи будуть впевнені в успішному результаті своєї діяльності і рішучості в невизначеній ситуації. А як відомо, судноводії повинні приймати рішення, що забезпечують безпеку судна і його екіпажу в складних соціально-виробничих ситуаціях, володіти якостями, які необхідні для виконання функціональних обов'язків керівника-професіонала високого класу, впевненого у своїх силах і здатного делегувати повноваження.

Зазначимо, що в результаті діагностики щодо виявлення рівнів сформованості конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки було проведено ранжування за всіма критеріями з відповідними показниками. При цьому використовувався метод середнього арифметичного всіх показників за кожною методикою окремо. Як відомо, в кожній діагностувальній методиці є шкала оцінювання. В результаті обробки даних можемо констатувати, що в кожній шкалі оцінювання результати приблизно виявилися однаковими. Оцінивши похибки за кожною методикою, отримали вищезазначені результати, за якими і проводився математичний розрахунок.

Отже, було отримано інформацію про вихідний рівень сформованості конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки. Це надало можливість урівняти контингент експериментальної – I група та контрольної – II груп за критеріями досліджуваного феномена, що сприяло достовірності результатів.

По завершенні прикінцевого етапу експерименту, тобто в результаті впровадження моделі формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки у морських закладах вищої освіти, було проведено контрольні зрізи, результати яких засвідчують суттєву позитивну динаміку змін у рівнях сформованості досліджуваного феномена в експериментальній і контрольній групах за діагностувальними методиками, що застосовувалися на констатувальному етапі експерименту.

Результати діагностики рівнів сформованості конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки за акомодативно-спонукальним критерієм подано в таблиці 2.9.

Таблиця 2.9

Результати діагностики щодо виявлення рівнів сформованості конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки за акомодативно-спонукальним критерієм (на прикінцевому етапі експерименту)

Рівні Групи	Експериментальна група (ЕГ)		Контрольна група (КГ)	
	абс.	у %	абс.	у %
Високий	31	27,8	17	15,6
Достатній	46	42,0	22	19,6
Задовільний	28	25,3	50	45,3
Низький	5	4,9	21	19,5

Як бачимо з таблиці 2.9, показники рівнів сформованості конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки за акомодативно-спонукальним критерієм у контрольній та експериментальній групах суттєво відрізняються. В експериментальній групі сформованість конкурентоздатності за акомодативно-спонукальним критерієм значно зросла, у порівнянні з контрольною групою.

Так, було з'ясовано, що у 4,9% респондентів ЕГ і 19,5% КГ діагностовано низький рівень за акомодативно-спонукальним критерієм

сформованості конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки; 25,3% респондентів ЕГ та 45,3% КГ виявили задовільний рівень сформованості досліджуваного феномена за спонукальним критерієм; 42,0% респондентів ЕГ та 19,6% КГ – достатній рівень сформованості досліджуваного конструкту; у 27,8% респондентів ЕГ та 15,6% – КГ діагностовано високий рівень сформованості конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки за акомодативно-спонукальним критерієм.

Отже, результати на прикінцевому етапі дослідження значно змінилися. Покращились результати в експериментальній групі, де здійснювалося впровадження педагогічних умов формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки у морських закладах вищої освіти. Учасники експериментальної групи відзначали, що зацікавлені у вирішенні ділових проблем, виконанні роботи якомога краще, орієнтовані на ділову співпрацю, здатні відстоювати в інтересах справи власну думку, яка корисна для досягнення спільної мети, ними більше рухає інтерес до справи, їм подобається опановувати новими вміннями й навичками, а також наявна потреба вдосконалювати свою професійну підготовку. Для респондентів експериментальної групи була характерна зібраність, стриманість, дисциплінованість, підвищене почуття відповідальності. Але треба враховувати той факт, що деякі курсанти, на наш погляд, у своїх відповідях були недостатньо щирі, тобто була зроблена спроба «бути правильними», уявити себе з більш схвалюваної соціальної позиції.

Суттєво змінилися і результати сформованості досліджуваного феномена за першим показником «обізнаність із професійною літературою з позиції конкурентоздатності у майбутній професійній діяльності» змістово-процесуального критерію. Дані одержаних результатів подано в таблиці 2.10.

Таблиця 2.10

Результати діагностики обізнаності курсантів із професійною літературою з позиції конкурентоздатності у майбутній професійній діяльності (на прикінцевому етапі експерименту)

Рівні Групи	Високий рівень		Достатній рівень		Задовільний рівень		Низький рівень	
	абс.	у %	абс.	у %	абс.	у %	абс.	у %
ЕГ	32	28,9	44	40,4	30	27,5	4	3,2
КГ	10	9,4	13	11,9	44	40,4	43	38,3

Як видно з таблиці 2.10, результати розподілились таким чином: низький рівень у 3,2% респондентів ЕГ та 38,3% (КГ), задовільний – 27,5% (ЕГ) та 40,4% (КГ), достатній 40,4% (ЕГ) та 11,9% (КГ), високий – 28,9% (ЕГ) та 9,4% (КГ).

Було проведено діагностику сформованості конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки за показником змістово-процесуального критерію «наявність професійних умінь, навичок з практичної підготовки та самопрезентації», одержано такі дані (див. табл. 2.11).

Таблиця 2.11

Результати діагностики наявності професійних умінь, навичок з практичної підготовки та самопрезентації (на прикінцевому етапі експерименту)

Рівні Групи	Високий рівень		Достатній рівень		Задовільний рівень		Низький рівень	
	абс.	у %	абс.	у %	абс.	у %	абс.	у %
ЕГ	34	30,8	48	43,3	22	20,2	6	5,7
КГ	6	5,5	21	18,8	43	38,9	40	36,8

Як засвідчує таблиця 2.11, на високому рівні сформованості досліджуваного явища було діагностовано 30,8% респондентів ЕГ та 5,5%

(КГ), на достатньому – 43,3% (ЕГ) та 18,8% (КГ), на задовільному 20,2% (ЕГ) та 38,9% (КГ), на низькому 5,7% (ЕГ) та 36,8% (КГ).

На прикінцевому етапі експерименту було одержано такі результати діагностики щодо виявлення рівнів сформованості конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки за змістово-процесуальним критерієм (див. табл. 2.12).

Таблиця 2.12

Результати діагностики щодо виявлення рівнів сформованості конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки за змістово-процесуальним критерієм (на прикінцевому етапі експерименту)

Рівні Групи	Експериментальна група (ЕГ)		Контрольна група (КГ)	
	абс.	у %	абс.	у %
Високий	33	29,8	8	7,5
Достатній	46	41,9	17	15,4
Задовільний	26	23,8	44	39,5
Низький	5	4,5	41	37,6

Отже, як видно з таблиці 2.12, низький рівень сформованості конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки за змістово-процесуальним критерієм було діагностовано у 4,5% респондентів ЕГ і 37,6% КГ; 23,8% респондентів ЕГ та 39,5% КГ знаходилися на задовільному рівні сформованості конкурентоздатності за змістово-процесуальним критерієм; достатній рівень конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки за змістово-процесуальним критерієм було діагностовано у 41,9% респондентів ЕГ та 15,4% КГ; у 29,8% майбутніх судноводіїв ЕГ та 7,5% – КГ відзначався високий рівень сформованості досліджуваного явища за змістово-процесуальним критерієм.

Одержані результати засвідчили, що впровадження моделі формування

конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки сприяла суттєвому підвищенню рівня досліджуваного конструкту за змістово-процесуальним критерієм. Зокрема встановлено, що респонденти експериментальної групи володіють численними професійними знаннями, вміннями та професійними навичками, що розкривають специфіку професійної діяльності, а також розуміють сутність і роль конкурентоздатності в майбутній професійній діяльності.

За результатами проведення діагностики щодо виявлення рівнів сформованості досліджуваного конструкту за всіма показниками суб'єктно-рефлексивного критерію було одержано такі результати (див. табл. 2.13).

Таблиця 2.13

Результати діагностики щодо виявлення рівнів сформованості конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки за суб'єктно-рефлексивним критерієм (на прикінцевому етапі експерименту)

Рівні \ Групи	Експериментальна група (ЕГ)		Контрольна група (КГ)	
	абс.	у %	абс.	у %
Високий	31	28,4	10	9,0
Достатній	46	41,6	16	15,0
Задовільний	27	24,0	41	36,8
Низький	6	6,0	43	39,2

Як видно з таблиці 2.13, низький рівень сформованості конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки за суб'єктно-рефлексивним критерієм було діагностовано у 6,0% респондентів ЕГ і 39,2 % КГ; 24,0% респондентів ЕГ і 36,8% КГ знаходилися на задовільному рівні; у 41,6% досліджуваних ЕГ та 15,0% КГ діагностовано достатній рівень сформованості конкурентоздатності; 28,4% респондентів ЕГ та 9,0% – КГ виявили високий рівень сформованості конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки за суб'єктно-

рефлексивним критерієм.

Отже, одержані результати свідчать про підвищення рівнів сформованості конкурентоздатності за суб'єктно-рефлексивним критерієм у респондентів експериментальної групи. Це свідчить про те, що майбутні судноводії у процесі професійної підготовки використовують організаторські та вольові якості, які входять до лідерських якостей, респондентам притаманна відповідальність, конфлікто - та стресоусталеність, курсанти володіють ефективним спілкуванням і раціональною поведінкою в конфлікті.

Порівнюючи отримані дані в контрольній та експериментальній групах, можна зазначити, що рівень сформованості конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки у морських закладах вищої освіти не залишився на тому ж самому констатувальному рівні, а значно підвищився – конкурентоздатність була сформована набагато результативніше (див. табл. 2.14).

Таблиця 2.14

Результати діагностики щодо виявлення рівнів сформованості конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки

(на прикінцевому етапі експерименту, у %)

№ п/ п	Критерії	Експериментальна група				Контрольна група			
		Високий рівень	Достатній рівень	Задовільний рівень	Низький рівень	Високий рівень	Достатній Рівень	Задовільний рівень	Низький рівень
1.	Акомодаційно-спонукальний	27,8	42,0	25,3	4,9	15,6	19,6	45,3	19,5
2.	Змістово-процесуальний	29,8	41,9	23,8	4,5	7,5	15,4	39,5	37,6
3.	Суб'єктно-рефлексивний	28,4	41,6	24,0	6,0	9,0	15,0	36,8	39,2
	Усього:	28,7	41,8	24,4	5,1	10,7	16,7	40,5	32,1

Як бачимо з таблиці 2.14, у респондентів експериментальної групи рівень сформованості конкурентоздатності під час прикінцевого етапу дослідження став значно вищим, ніж у респондентів контрольної групи, хоча і в цій групі були деякі зміни.

Суттєва різниця прояву сформованості конкурентоздатності майбутніх судноводіїв спостерігалася на високому та низькому рівнях. В експериментальній групі 28,7% респондентів досягли високого рівня, що значно перевищує відповідний рівень конкурентоздатності в контрольній групі (10,7%). Низький рівень сформованості конкурентоздатності на прикінцевому етапі склав 5,1% від загальної кількості респондентів експериментальної групи (у КГ 32,1%). Означені результати підтверджують ефективність запропонованої моделі формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки.

У таблиці 2.14 показано, за якими критеріями відбувалась діагностика щодо виявлення рівнів сформованості конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки в експериментальній та контрольній групах. Так, найбільша кількість респондентів в експериментальній групі досягла високого рівня за такими критеріями: акомадаційно-спонукальний критерій – 27,8% у ЕГ та 15,6% у КГ; змістово-процесуальний – 29,8%, в ЕГ, 7,5%, у КГ; суб'єктно-рефлексивний 28,4% в ЕГ, у контрольній – 9,0 %.

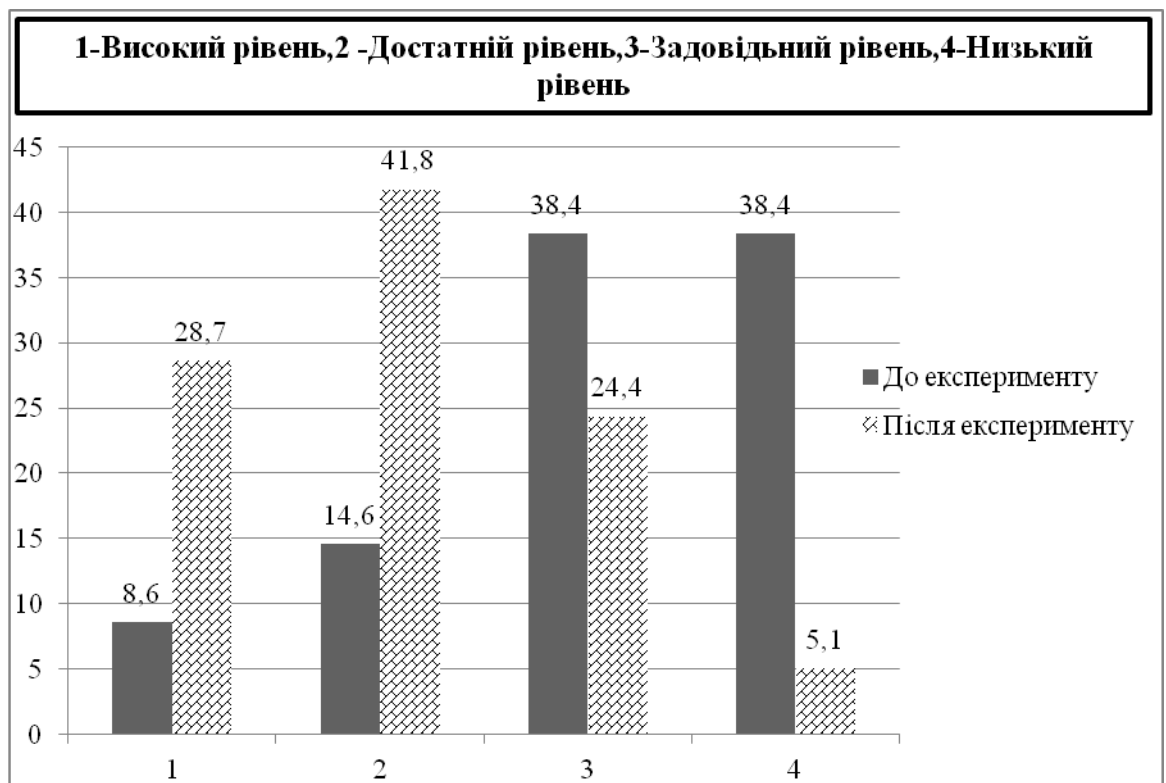
Достатній рівень сформованості конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки спостерігався у респондентів за такими критеріями: акомадаційно-спонукальний – 42,0% в експериментальній групі, у контрольній групі – 19,6%; змістово-процесуальний – 41,9% в експериментальній групі і в 15,4% - у контрольній; суб'єктно-рефлексивний – 41,6% в експериментальній групі і в 15,0% – у контрольній.

Задовільний рівень сформованості конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки був зафіксований у

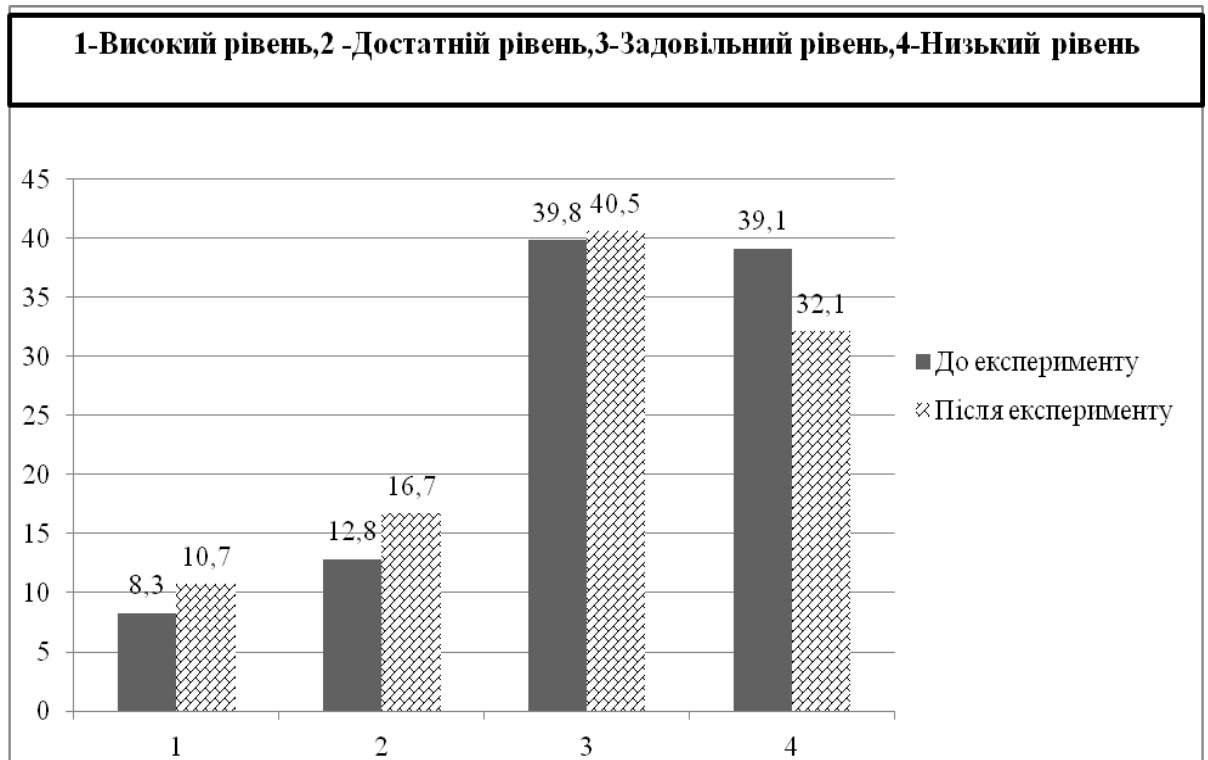
респондентів за акомодативно-спонукальним критерієм: в експериментальній групі 25,3%, в контрольній також 45,3%; за змістово-процесуальним – 23,8% в експериментальній і 39,5% у контрольній; за суб’єктно-рефлексивним – 24,0% в експериментальній та 36,8% у контрольній.

Низький рівень сформованості конкурентоздатності майбутніх судноводіїв на прикінцевому етапі дослідження в експериментальній групі був діагностований в найменшій кількості респондентів, так за критеріями: акомодативно-спонукальний – 4,9%; змістово-процесуальний – 4,5% та суб’єктно-рефлексивний – 6,0% респондентів.

Для наочності результати прикінцевого етапу експерименту було подано в діаграмі на рисунках 2.5 і 2.6, які були зіставлені з вихідними даними рівнів сформованості конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки до і після проведення експериментально-дослідної роботи.

Рис. 2.5. Порівняльні дані діагностувальних зрізів щодо виявлення рівнів сформованості конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки експериментальної групи

Рис. 2.6. Порівняльні дані діагностувальних зрізів щодо виявлення рівнів сформованості конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки контрольної групи

Констатація змін за результатами діагностики щодо виявлення рівнів сформованості конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки у контрольній та експериментальній групах дозволила дійти висновку про те, що впровадження педагогічних умов (актуалізація мотиваційного потенціалу освітнього середовища морського закладу вищої освіти щодо формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв; спрямування змісту навчальних предметів на формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв; стимулювання професійного саморозвитку курсантів) є ефективним для формування визначеного конструкту.

Перевірка статистичних гіпотез щодо різниці середніх значень досліджуваної ознаки у варіанті незв'язних вибірок однакових обсягів за t -критерієм Стьюдента [21] є типовим методом, який використовують у планах дійсного експерименту. Для досягнення еквівалентності експериментальної і

контрольної груп застосовують процедуру рандомізації. Перевірку відмінностей у варіації параметра здійснюють за допомогою F-критерію Фішера.

1) Ситуації відповідає варіант не спрямованих гіпотез:

$H_0: \mu_1 - \mu_2 = 0$ (μ_1 не відрізняється від μ_2);

$H_1: \mu_1 - \mu_2 \neq 0$ (μ_1 відрізняється від μ_2).

2) Досліджуваний параметр має нормальний розподіл; дисперсії невідомі; вибірки незв'язані; обсяги однакові; виміри інтервальні.

3) Умовам і припущенням відповідає модель двобічного t-критерію Стьюдента для двох однакових за обсягом вибірок:

$$t_{emp} = \frac{\bar{X}_1 - \bar{X}_2}{\sqrt{\frac{S_1^2 + S_2^2}{n}}}$$

де $\bar{X}_1, \bar{X}_2, S_1^2, S_2^2$, n-середні дисперсії та обсяги двох вибірок.

Таблиця 2.15

Розрахунки t-критерію(незв'язані виборки однакових обсягів)

Емпіричні дані		
	ЕГ	КГ
Високий	18,65	13,65
Достатній	28,20	14,75
Задовільний	31,40	40,15
Низький	43,50	35,60
Розрахунки		
Середні	30,44	26,04
Дисперсії	105,17	190,49
n	4,00	4,00
t_{emp}	0,51	
$t_{0,05}$	2,57	
$t_{0,01}$	4,03	
p_{emp}	0,69	
ТТЕСТ	0,42	

4) Емпіричне значення критерію оцінюють також за допомогою елементарних розрахунків:

$$t_{emp} = \frac{30,44 - 26,04}{\sqrt{\frac{105,17 - 190,49}{4}}} = 0,51;$$

5) Варіанти не спрямованих гіпотез мають наступні значення $t_{0,05} \approx 2,57$, $t_{0,01} \approx 4,03$.

6) Перевірку гіпотез про істотність різниці середніх двох генеральних сукупностей, можна провести шляхом оцінювання $p_{emp} \approx 0,69$, $p_{emp} \leq \alpha$, де $\alpha = 0,01$ (0,05)

Це означає, що нульова гіпотеза H_0 –повинна бути прийнята на рівні значущості $\alpha = 0,01$; $\alpha \leq TTEST \leq 1-\alpha$, тобто $0,01 \leq TTEST \leq 0,99$.

Перевірку статистичних гіпотез можна оформити у виді наступної таблиці 2.16

Таблиця 2.16

Результати двовибіркового t-тесту

Двовибірковий t-тест для дисперсії		
	ЕГ	КГ
Середнє	30,4	26,04
Дисперсія	105,17	190,49
Спостереження	4,00	4,00
df-число степенів вільності	3,00	3,00
t-статистика	0,55	
P(T<=f) однобічне	0,32	
t- критичне двобічне	0,03	

Із таблиці 2.16 бачимо, що результати розрахунку основних статистик (середні, дисперсії), а також значення емпіричних і теоретичних критеріїв, які дають змогу приймати статистичні рішення і робити аналогічні

попереднім способам висновки стосовно різниці середніх на рівні значущості $\alpha = 0,01$.

Порівнявши емпіричне t з $t_{0,01}$ критичним, дійшли висновку, що $t < t_{0,01}$, тобто різниця за показниками рівнів сформованості конкурентоздатності майбутніх судноводіїв є статистично незначущою на рівні значущості 0,01 (імовірність помилки $P < 0,01$), тобто важливі зміни щодо сформованості конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у контрольній групі не відбулися.

Таким чином, результати прикінцевого етапу дослідження свідчать, що в експериментальній групі відбулись значні позитивні зрушення. У контрольній групі намітилася також позитивна тенденція, однак вона не є статистично значущою, що пояснюється недостатністю цілеспрямованої роботи з формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки у морських закладах вищої освіти.

Треба зазначити, що одержані результати експериментально-дослідної роботи зумовлені обставинами, які відповідають специфіці контингенту курсантів морського закладу вищої освіти, а саме: значна частина студентів до вступу до означеного закладу вищої освіти вже мала спеціальну базову освіту, досвід плавальної практики. Такі курсанти усвідомлювали значення професійних знань, умінь і навичок, особистісних якостей у майбутній діяльності, розуміли особливості функціонування психічних процесів, емоційно-вольового стану моряків у дальньому плаванні, краще розуміли необхідність бути конкурентоздатним на світовому ринку праці.

Аналізуючи результати проведеного дослідження, можна переконатись у продуктивності моделі, а також ефективності впровадження визначених педагогічних умов формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки у морських закладах вищої освіти.

Висновки з 2 розділу

Завдання, які були поставлено в експериментально-дослідній роботі, вимагали проведення діагностувального та формувального етапів експериментів.

Спираючись на компонентну структуру конкурентоздатності майбутніх судноводіїв було виявлено критерії та схарактеризовано рівні сформованості означеного феномена; розроблено та експериментально апробовано методіку діагностики й модель формування досліджуваного конструкту; здійснено аналіз результатів експериментально-дослідної роботи.

Доведено сукупність критеріїв, за якими доцільно здійснювати діагностику досліджуваного явища:

- акомодатійно-спонукальний, при цьому його показниками були:
  - спрямованість на професію судноводія;
  - мотивація до успіху;
  - адаптивна якість дії на соціальне середовище (активність - пасивність);
  - швидкість пристосування до непередбачуваних або критичних ситуацій.
- змістово-процесуальний, його показники:
  - обізнаність із професійною літературою з позиції набуття конкурентоздатності у майбутній професійній діяльності;
  - наявність професійних умінь, навичок з практичної підготовки та самопрезентації.
- суб'єктно-рефлексивний, в якості його показників було розглянуто:
  - лідерські якості;
  - конфлікто- та стресоусталеність;
  - самооцінка;
  - етнокультурна толерантність.

Згідно з визначеними критеріями та показниками було встановлено й

схарактеризовано високий, достатній, задовільний та низький рівні сформованості конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки у морських закладах вищої освіти.

Аналіз результатів констатувального етапу експерименту засвідчив, що високий рівень сформованості конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки діагностовано у 8,6% респондентів I групи та 8,3% – II групи. Було виявлено достатній рівень сформованості досліджуваної якості в 14,6% майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки I групи та 12,8% – II групи. Задовільний рівень визначався у більшості респондентів, а саме: 38,4% – I група та 39,8% – II група. Низький рівень сформованості конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки виявили 38,4% – I групи та 39,1% – II групи.

У ході дослідження було розроблено модель формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки у морських закладах вищої освіти. Зазначена модель містила: мету, етапи формування досліджуваного феномена, компоненти досліджуваного конструкту (адаптивно-стимулювальний, когнітивно-операційний, особистісно-самооцінний), критерії та показники конкурентоздатності, педагогічні умови (актуалізація мотиваційного потенціалу освітнього середовища морського закладу вищої освіти щодо формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв; спрямування змісту навчальних предметів на формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв; стимулювання професійного саморозвитку курсантів), засоби реалізації та результат.

Виокремлено три етапи реалізації запропонованої моделі формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки у морських закладах вищої освіти: інформаційно-збагачувальний, практико-зорієнтований, самостійно-діяльнісний.

Метою інформаційно-збагачувального етапу формувального експерименту було – ознайомлення курсантів з проблемою

конкурентоздатності судноводіїв, розкриття її сутності, значущості, пріоритетів, а також тих труднощів, з якими стикаються випускники-судноводії при налаштуванні в міжнародні круїнгові компанії, крім того ставилось завдання з актуалізації емоційно-позитивного ставлення до оволодіння конкурентоздатністю, збагачення і розширення професійних знань відносно досліджуваного феномена, знань з конкурентології, самопрезентації. При цьому використовувались лекції, лабораторні заняття, елективний спецкурс «Основи конкурентоздатності майбутніх судноводіїв» у межах педагогічної майстерні, який уміщав: лекції, практичні заняття, самостійну роботу, дискусії, круглий стіл, дебати, захист рефератів, практикум: «Влаштування на роботу», тренінги: «Адаптаційний», «Етнокультурної компетентності», рольова гра «Співбесіда з роботодавцем», «Напад піратів», вправи «Розвиваємо харизматичні якості», «Хто Я?», організація конкурсів, олімпіад, проведення професійного консалтингу: зустрічей, дискусій, консультування з досвідченими судноводіями, бесіди з круїнг-менеджерами - представниками круїнгових компаній тощо.

Метою другого – практико-зорієнтованого етапу формування конкурентоздатності було формування вмінь та навичок щодо становлення конкурентоздатності курсантів. У цьому випадку було репрезентовано такі форми і методи, як-от: гурток «Майбутній капітан», на якому використовувалася технологія «Формування впевненості курсантів-судноводіїв і їхньої готовності до самостійної успішної професійної діяльності», виконувались практикуми, тренінговий модуль «Навички спілкування», вправа «Вбивці комунікації», тренінг «Вирішення конфліктів», вправи вирішення конфліктних ситуацій, щодо судноводіння та судноплавства, вправи на подолання бар'єрів особистісного саморозвитку: «Карта перешкод», «Навчання впродовж усього життя», «Професійні перспективи», тренінг «Формування толерантності в курсантів різних національностей», тренінг «стрес-менеджмент», рольові ігри: «Вступ на посаду судноводія», «Співбесіда з капітаном», «На капітанському містку»,

які були спрямовані на досягнення конкурентоздатності і наближені до майбутньої професійної діяльності судноводія.

Самостійно-діяльнісний етап мав за мету стимулювання саморозвитку курсантів у напрямі формування конкурентоздатності і був спрямований на виконання самостійної роботи. На цьому етапі вони виконували самостійні завдання, психологічні тренінгові вправи: «Боротьба зі стресом», «Прес», «Дерево», «Голова», «Руки», «Настрій», «Перед складною розмовою», «Мудрець», вправи з аутогенного тренування: саморегуляції, самонавіювання; складання програм з саморозвитку професійних якостей, пріоритетних для конкурентоздатного фахівця-судноводія, сінквейнів, ведення щоденника самопостереження, самотестування.

Комплексна реалізація всіх складових моделі дозволяла досягти результату, який виявлявся у сформованості конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки у морських закладах вищої освіти.

Після проведення експериментально-дослідної роботи в експериментальній групі відсоток респондентів, які мали високий рівень, склав 28,7%, до достатнього рівня належала більшість майбутніх судноводіїв експериментальної групи (41,8%). По завершенні формувального етапу експерименту також було зафіксовано високий рівень в 10,7% учасників контрольної групи, достатній – у 16,7%. Отже, високого та достатнього рівня сформованості конкурентоздатності в експериментальній групі досягли 70,5% респондентів, у контрольній групі відповідно – 27,4%. До задовільного рівня сформованості досліджуваного феномена належало 24,4% респондента в експериментальній групі та 40,5% в контрольній групі, до низького рівня належало 5,1% респондентів в експериментальній групі та 32,1% в контрольній групі. Таким чином, задовільний та низький рівні сформованості досліджуваної якості спостерігались у 29,5% студентів, що брали участь в експерименті, та 72,6% майбутніх судноводіїв, які не приймали участь у формувальному експерименті.

Для підтвердження достовірності одержаних результатів було перевірено статистичні гіпотези щодо різниці середніх значень досліджуваної ознаки у варіанті незв'язних вибірок однакових обсягів за t -критерієм Стьюдента. Щодо досягнення еквівалентності експериментальної і контрольної груп було застосовано процедуру рандомізації. Перевірку відмінностей у варіації параметра здійснювалась за допомогою F -критерію Фішера.

На підставі результатів проведеної роботи стало очевидним, що в експериментальній групі відбулися позитивні статистично значущі зрушення щодо формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки у морських закладах вищої освіти, що дозволяє констатувати ефективність запропонованої моделі та експериментальної методики. Статистично незначущі позитивні зміни у представників контрольної групи пояснювались відсутністю цілеспрямованої роботи в цьому напрямі.

Основні практичні положення цього розділу були репрезентовані в таких публікаціях: [46], [47], [48].

Список використаних джерел до другого розділу

1. Андреев В. И. Конкурентология. Учебный курс для творческого саморазвития конкурентоспособности / В. И. Андреев. – Казань : Центр инновационных технологий, 2013. – 468 с.
2. Аутогенная тренировка и стресс [Электронный ресурс] // Первый мультипортал КМ.RU. – Режим доступа : <http://www.km.ru/zdorove/encyclopedia/autogennaya-trenirovka-i-stress#>
3. Бабанский Ю. К. Проблемы повышения эффективности педагогических исследований : Дидактический аспект / Ю. К. Бабанский. – М. : Педагогика, 1982. – 197с.
4. Батаршев А. В. Психодиагностика способности к общению, или Как

определить организаторские и коммуникативные качества личности [Текст] : пособие для студентов / А. В. Батаршев. – Москва : Владос, 1999. – 176 с.

5. Блинова В. Л. Психологические основы самопознания и саморазвития : [учебно-методическое пособие] / В. Л. Блинова, Ю. Л. Блинова. – Казань : ТГГПУ, 2009. – 222 с

6. Богданова Д. Я. Практические занятия по психологии : [учеб. пособие] / Д. Я. Богданова, Л. В. Волков. – М. : Физкультура и спорт, 1989. – 288 с.

7. Вчимося самостійності : [навч.-метод. посіб.] / За загал. ред. : Т. П. Спіріної ; автор. кол. : Ю. М. Галустян, А. В. Каравай, А. Б. Кочарян, Т. Д. Мельник. – К. : Видавництво ФОП Москаленко О. М., 2011. – 212 с.

8. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / С. У. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 376 с.

9. Гуревич А. М. Ролевые игры и кейсы в бизнес-тренингах / А. М. Гуревич. – СПб. : Речь, 2006. – 140с.

10. Данченко С. А. Профессиональная направленность моряков : [учеб. пособие] / С. А. Данченко. – Владивосток : Мор. гос. ун-т, 2004. – 59 с.

11. Дворецкий В. А. Резюме (CV), как инструмент повышения конкурентоспособности моряков на зарубежном рынке труда [Электронный ресурс] / В. А. Дворецкий, Д. Д. Пилецкий. – Режим доступа : <http://key4mate.com/>.

12. Демченко О. М. Професійна діяльність фахівців морського флоту як педагогічна проблема / Ольга Миколаївна Демченко // Вісник Черкаського університету. Серія «Педагогічні науки». – 2016. – Вип. № 6. – С. 45–51.

13. Дмитриев В. И. Психологические аспекты подготовки плавсостава / В. И. Дмитриев, С. В. Козик // Вестник государственного университета морского и речного флота им. адмирала С. О. Макарова. – 2012. – вып. № 3 (15). – С. 165–170.

14. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України, головний ред. В. Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040с.

15. Ерофеева Г. С. Сценарии тренингов : [методическое пособие] / Г. С. Ерофеева, Е. Ф. Камалеева, Д. С. Лиханова, Е. Н. Мевеус. – Томск : Изд-во ТПУ, 2014 – 58 с.

16. Искусство жить с непохожими людьми : психотехника толерантности / Ред. А. Г. Асмолов, Г. У. Солдатова, А. В. Макаручук. – М. : Московия, 2009. – 312 с.

17. Карамушка Л. М. Психологія управління : [навч. посіб.] / Л. М. Карамушка. – К. : Міленіум, 2003. – 344 с.

18. Карнеги Д. Как завоевывать друзей и оказывать влияние на людей. Как развить уверенность в себе и добиться влияния на людей путем публичных выступлений. Как перестать беспокоиться и начать жить / Дейл Карнеги. – Екатеринбург : АРД ЛТД, 1999. – 720 с.

19. Кожевникова И. Д. Проблема формирования готовности к профессиональному общению у будущих специалистов-судоводителей [Электронный ресурс] / И. Д. Кожевникова // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. – 2014. – № 1. – С. 132–134. – Режим доступа : <https://cyberleninka.ru/article/n/problema-formirovaniya-gotovnosti-k-professionalnomu-obscheniyu-u-buduschih-spetsialistov-sudovoditeley>

20. Кожевникова И. Д. Специфика профессиональной деятельности специалистов-судоводителей [Электронный ресурс] / И. Д. Кожевникова, Б. В. Рыкова // Известия балтийской государственной академии рыбопромыслового флота : Психолого-педагогические науки. – 2013. – № 3 (25). – С. 120–123. – Режим доступа : <https://elibrary.ru/contents.asp?issueid=1145345>.

21. Колде Я. К. Практикум по теории вероятностей и математической статистике : [учеб. пособие] / Я. К. Колде. – М. : Высшая школа, 1991. – 157 с.

22. Кордуэлл М. Психология. А – Я : Словарь-справочник / М. Кордуэлл [Пер. с англ. К. С. Ткаченко]. – М. : ФАИР-ПРЕСС, 2000. – 448 с.

23. Котикова Д. С. Формирование конкурентоспособности личности студента в образовательном процессе вуза : дисс. ... канд. псих. наук : 19.00.07 / Дарья Станиславовна Котикова. – Нижний Новгород, 2010. – 245 с.
24. Кремешна Т. І. Педагогічна самоєфективність : шлях до успішного викладання : [навчально-методичний посібник] / Т. І. Кремешна. – Умань : Видавець «Сочінський», 2010. – 168 с.
25. Лидерство : уроки эффективного руководителя [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://4brain.ru/liderstvo>.
26. Линенко А. Ф. Теория и практика формирования готовности студентов педагогических вузов к профессиональной деятельности : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 ; 13.00.04 / Алла Францевна Линенко // АПН Украины. – К., 1996. – 403 с.
27. Лобастов В. М. Психологические основы безопасности судовождения : [уч. пособие] / В. М. Лобастов. – Владивосток : ДВВИМУ, 1980. – 52 с.
28. Лук'яненко І. Г. Економетрика : [Підручник] / І. Г. Лук'яненко, Л. І. Краснікова. – К. : Товариство «Знання», КОО, 1998. – 494 с.
29. Лучшие психологические тесты : [диагностика интеллекта, личностные опросники, шкала для само тестирования, тесты для отбора кадров / сост. М. В. Оленникова]. – М. : АСТ ; СПб : Сова, 2010. – 639 с.
30. Мельникова Н. Н. Диагностика социально-психологической адаптации личности : [учебное пособие] / Н. Н. Мельникова. – Челябинск : Изд-во ЮУрГУ, 2004. – 57 с.
31. Митракова О. К. Профессионально важные качества личности судоводителя по данным экспертной оценки [Электронный ресурс] / О. К. Митракова // Сборник научных трудов ДВГТРУ. – 2007. – № 19. – С. 423–432. – Режим доступа : <https://cyberleninka.ru/article/n/professionalno-vazhnye-kachestva-lichnosti-sudovoditelya-po-dannym-ekspertnoy-otsenki>.
32. Міжнародна конвенція про підготовку і дипломування моряків та несення вахти 1978 року // ОВУ. – 2009. – № 60. – Ст. 2148.

33. Морська доктрина України на період до 2035 року : постанова Кабінету Міністрів України від 7 жовтня 2009 р. № 1307 // ОВУ. – 2009. – № 94. – Ст. 3216.

34. Национальная педагогическая энциклопедия [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://didacts.ru/slovari/professionalnoe-obrazovanie-slovar-klyuchevye-ponjatija-terminy-aktualnaja-leksika.html/>.

35. Обертюр К. Л. Повышение безопасности эксплуатации судов методами управления событиями [Электронный ресурс] : дисс. ... канд. технических наук : 05.22.20 / Константин Леонидович Обертюр. – Одесса, 2015. – 223 с. – Режим доступа : <http://onma.edu.ua/wp-content/uploads/2017/05/dysserObertyur.pdf>.

36. Полчанинова О. Н. Психологические особенности профессиональной адаптации будущих специалистов [Электронный ресурс] / О. Н. Полчанинова // Вестник Ставропольского государственного педагогического института. – 2008. – Выпуск 11. – С. 51–57. – Режим доступа : <http://globalf5.com/Zhurnaly/Psihologiya-i-pedagogika/Vestnik-Stavropolskogo-GPI/vypusk-2008-11>.

37. Практикум по психодиагностике и исследованию толерантности / [под ред. Г. У. Солдатовой, Л. А. Шайгеровой и др]. – М. : МГУ им. М. В. Ломоносова, 2003. – 112 с.

38. Практическая психология для менеджеров [Текст] / С. А. Волков, О. Б. Годлиник, М. К. Тутушкина ; ред. М. К. Тутушкина. – М. : Филинь, 1996. – 368 с.

39. Практическая психология для педагогов и родителей [Текст] : научно-популярное издание / М. К. Тутушкина [и др.] ; под ред. М. К. Тутушкиной. – СПб. : Дидактика Плюс, 2000. – 352 с.

40. Профконсультационная работа со старшеклассниками / Под ред. Федоришина Б. А. – К. : Радянська школа. 1980. – 158 с.

41. Психологические тесты для деловых людей / Сост. Н. А. Литвинцева. – М. : Бизнес-школа «Интел-Синтез», 1994. – 318 с.

42. Пугачев В. П. Тести, деловые игры, тренинги в управлении персоналом : [учебник для студентов вузов] / В. П. Пугачев. – М. : Аспект Пресс, 2001. – 285 с.
43. Реан А. А. Социальная педагогическая психология / А. А. Реан, Я. Л. Коломинский. – СПб. : Питер Ком, 1999. – 418 с.
44. Ребер А. Большой толковый психологический словарь : [Пер. с англ.] / Артур Ребер. – М. : Вече : АСТ, 2003. – 592 с.
45. Самоукина Н. В. Психологический тренинг для учителя / Н. В. Самоукина. – [2-е изд., испр.]. – Москва : Психотерапия, 2006. – 185 с.
46. Сахарова В. Г. Ответственность как личный фактор и возможности её диагностики : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. психол. наук : спец. 19.00.01 – «Общая психология, психология личности, история психологии» / В. Г. Сахарова. – Хабаровск, 2003. – 24 с.
47. Семиченко В. А. Проблемы мотивации поведения и деятельности человека : Модульный курс психологии. Модуль «Направленность» (Лекции, практические занятия, задания для самостоятельной работы) / В. А. Семиченко. – К. : Миллениум, 2004. – 521 с.
48. Словарь психолога-практика / Сост. С. Ю. Головин. – [2-е изд., перераб. и доп.] – Мн : Харвест, М. : АСТ, 2001. – 976 с.
49. Словник іншомовних слів / Уклад. : С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута. – К. : Наук. думка, 2000. – 680 с.
50. Смірнов С. В. Діагностика конкурентоздатності майбутніх судноводіїв / С. В. Смірнов // Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського. – Серія : Педагогіка. – Одеса : ПНПУ імені К. Д. Ушинського, 2017. – Випуск 4 (117). – С. 100–103.
51. Смірнов С. В. Модель формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки / С. В. Смірнов // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки : зб. наук. пр. [за ред. проф.

Тетяни Степанової]. – Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2017. – № 3 (58). – С. 350–353.

52. Смірнов С. В. Технології формування особистісно-оцінного компонента конкурентоздатності майбутнього судноводія / С. В. Смірнов // Гірська школа Українських Карпат. – Івано-Франківськ : Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2016. – № 14. – С. 226–229.

53. Советский энциклопедический словарь / Гл. ред. А. М. Прохоров; редкол. : А. А. Гусев и др. – [4-е изд]. – М. : Сов. энциклопедия, 1987. – 1600 с.

54. Современные образовательные технологии : [учебное пособие] / коллектив авторов ; под. ред. Н. В. Бордовской. – 2-е изд., стер. – М. : КНОРУС, 2011. – 432 с.

55. Современный психологический словарь : [учеб. пособие для студентов вузов] / под ред. Б. Г. Мещерякова, В. П. Зинченко. - М. : АСТ ; СПб. : ПРАЙМ - ЕВРОЗНАК, 2007. – 490 с.

56. Современный словарь по педагогике / [Сост. Е. С. Рапацевич] – Мн. : «Современное слово», 2001. – 928с.

57. Страхов А. П. Адаптация моряков в океанических плаваниях / А. П. Страхов. – М. : Медицина, 1976. – 128 с.

58. Татарко А. Н. Методы этнической и кросскультурной психологии : [учебно-методическое пособие] / А. Н. Татарко, Н. М. Лебедева. – М. : «Высшая школа экономики», 2011 – 238 с.

59. Томас К. Определение способов регулирования конфликтов [Электронный ресурс] / К. Томас. – Режим доступа : <http://www.psychologos.ru/articles/view/test-tomasa---tipy-povedeniya-v-konflikte>.

60. Тренинг разрешения конфликтов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://psychologiya.com.ua/psixologicheskie-treningi/3495-trening-razresheniya-konfliktov.html>.

61. Удачин В. С. Судовождение на внутренних водных путях : [учебник для речных училищ и техникумов] / В. С. Удачин, В. Б. Соловьев. – [2-е изд., перераб. и доп]. – М. : Транспорт, 1990. – 287 с.

62. Федотов С. Н. О психологической работе с курсантами образовательных организаций МВД России, нуждающимися в повышенном психолого-педагогическом внимании [Электронный ресурс] / С. Н. Федотов, Т. Е. Еременко, А. В. Кравченко // Психопедагогика в правоохранительных органах. – 2016. – № 4 (67). – С. 70–75. – Режим доступа : https://мвд.рф/upload/site1/document_journal/PP_2016__4.pdf.

63. Философия : Энциклопедический словарь / [Под ред. А. А. Ивина]. - М. : Гардарики, 2004. – 1072 с.

64. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность / Х. Хекхаузен. – [2-е изд.] – СПб. : Питер ; М. : Смысл, 2003. – 860 с.

65. Шишов С. Е. Мониторинг качества образования в школе / С. Е. Шишов, В. А. Кальней. – М. : Российское педагогическое агентство, 1988. – 354 с.

66. Штофф В. А. Моделирование и философия / В. А. Штофф. – М. : Наука, 1966. – 301 с.

67. Якунин В. А. Педагогическая психология : [учебное пособие] / В. А. Якунин. – СПб. : Полиус, 1998. – 639 с.

68. Atkinson J. W. Dynamics of action / J. W. Atkinson, D. W. Birch. – New York : Wiley, 1970. – 380 p.

69. Atkinson J. W. Motives in fantasy, action, and society : a method of assessment and study / J. W. Atkinson. – Princeton, N.J. : Van Nostrand Reinhold Co., 1958. – 873 p.

ВИСНОВКИ

Одержані результати дисертаційного дослідження дали підставу для таких висновків:

1. У дисертації здійснено теоретичне узагальнення і практичне вирішення наукової проблеми формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки у морських закладах вищої освіти, що виявляється в розробленні, науковому обґрунтуванні й апробуванні моделі, педагогічних умов, змісту й експериментальної методики формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки у морських закладах вищої освіти.

Встановлено, що конкурентоздатність – це цілісне інтегральне утворення особистості, що спрямоване на досягнення успіху в соціумі, в професійній діяльності в умовах цивілізованого суперництва з суб'єктами, які домагаються таких саме цілей, і яке засноване на постійному саморозвитку, комплексі знань, умінь, навичок, особистісних якостей.

Конкурентоспроможність розуміємо як спроможність товарів чи фірм витримувати конкуренцію в порівнянні з аналогічними об'єктами в умовах певного ринку.

Визначено, що конкурентоздатність майбутнього судноводія – це складне динамічне утворення, що характеризує рівень кваліфікації фахівця морського флоту, сукупність адаптивно-стимулювального, когнітивно-операційного, особистісно-самооцінного компонентів, які відображають комплекс професійних знань, умінь, навичок, особистісних якостей, прагнення до постійного саморозвитку, спрямованих на успіх конкурентного суперництва при освоєнні вітчизняного та міжнародного ринку праці.

З'ясовано, що підготовка майбутніх судноводіїв у морському закладі вищої освіти – це цілеспрямований, динамічний, організований освітній процес освоєння і накопичення курсантами професійних знань, умінь, навичок, розвинених необхідних особистісних якостей, досвіду плавальної

практики згідно з кваліфікаційною характеристикою фахівців означеної сфери та стандартів, що визначаються Міжнародною морською організацією (ІМО).

Освітнє середовище морського закладу вищої освіти в контексті формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв розуміється як частина соціокультурного простору, зона взаємодії освітніх систем, їх елементів, стандартів освіти, освітніх матеріалів і засобів, а також суб'єктів освітнього процесу, яка заснована на принципах позитивного суперництва, змагання і спрямована на підвищення якості професійної теоретико-практичної підготовки курсантів, а також їхньому особистісному розвитку.

2. Науково обґрунтовано зміст та структуру досліджуваного феномена, в якій виокремлено складники, що є єдністю трьох взаємопов'язаних компонентів: адаптивно-стимулювального, когнітивно-операційного, особистісно-самооцінного. Їх склад дає змогу цілеспрямовано здійснювати формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки у морських закладах вищої освіти.

3. Виявлено сукупність критеріїв та показників сформованості конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки у морських закладах вищої освіти: акомодативно-спонукальний (спрямованість на професію судноводія; мотивація до успіху; адаптивна якість дії на соціальне середовище (активність – пасивність); швидкість пристосування до непередбачуваних або критичних ситуацій); змістово-процесуальний (обізнаність із професійною літературою з позиції набуття конкурентоздатності у майбутній професійній діяльності; наявність професійних умінь, навичок з практичної підготовки та самопрезентації); суб'єктно-рефлексивний (лідерські якості; конфлікто - та стресоусталеність; самооцінка; етнокультурна толерантність).

Схарактеризовано рівні (високий, достатній, задовільний, низький) сформованості конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки.

4. Доведено, що формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки у морських закладах вищої освіти відбувається ефективно при реалізації таких педагогічних умов: актуалізація мотиваційного потенціалу освітнього середовища морського закладу вищої освіти щодо формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв; спрямування змісту навчальних предметів на формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв; стимулювання професійного саморозвитку курсантів.

За результатами констатувального етапу експерименту побудовано й апробовано модель та експериментальну методику підготовки майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки у морських закладах вищої освіти, яка передбачала проведення цілеспрямованої роботи, що відбувалася поетапно (інформаційно-збагачувальний, практико-зорієнтований, самостійно-діяльнісний) із упровадженням визначених педагогічних умов.

Інформаційно-збагачувальний етап формування експерименту передбачав: ознайомлення курсантів із проблемою конкурентоздатності судноводіїв, розкриття її сутності, значущості, пріоритетів, труднощів, з якими стикаються випускники-судноводії при працевлаштуванні у міжнародні судноплавні компанії та в самостійній професійній діяльності, ставилися завдання з актуалізації емоційно-позитивного ставлення до оволодіння конкурентоздатністю, збагачення і розширення професійних знань відносно досліджуваного феномена, знань з конкурентології, самопрезентації. Засобами формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв були: лекції, лабораторні заняття, елективний спецкурс «Основи конкурентоздатності майбутніх судноводіїв» у межах педагогічної майстерні, який містив: лекції, практичні заняття, самостійну роботу, дискусії, круглий стіл, дебати, захист рефератів, практикуми, тренінги, рольові ігри; організацію конкурсів, олімпіад, проведення професійного консалтингу: зустрічей, дискусій, консультування з досвідченими судноводіями, бесіди з кріюінг-менеджерами - представниками судноплавних компаній.

Практико-зорієнтований етап передбачав подальше ознайомлення курсантів з проблемою «конкурентоздатність», залучення майбутніх судноводіїв до оволодіння науково-теоретичними і практичними знаннями, вміннями, навичками з досліджуваної проблеми. Зазначений етап також передбачав заняття в межах гуртка «Майбутній капітан», при цьому використовувались: технологія розвитку особистісних якостей, практикуми, тренінговий модуль, тренінги, рольові ігри, вправи.

Самостійно-діяльнісний етап був зорієнтований на активізацію саморозвитку курсантів особистісних якостей необхідних для конкурентоздатного судноводія. Засобами реалізації були: виконання самостійних завдань, психологічних тренінгових вправ: з аутогенного тренування, саморегуляції, самонавіювання; складання програм із саморозвитку професійних якостей пріоритетних для конкурентоздатного фахівця-судноводія, сінквейнів, ведення щоденника самопостереження, самотестування.

Педагогічні умови формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки у морському закладі вищої освіти: актуалізація мотиваційного потенціалу освітнього середовища морського закладу вищої освіти щодо формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв; спрямування змісту навчальних предметів на формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв; стимулювання професійного саморозвитку курсантів було реалізовано комплексно на всіх етапах формувального експерименту.

5. Теоретично обґрунтовано та експериментально перевірено ефективність реалізації моделі й експериментальної методики формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки у морських закладах вищої освіти дозволила досягти позитивних змін у рівнях прояву зазначеного феномена в курсантів експериментальної групи порівняно з контрольною.

Так, сформованість конкурентоздатності у майбутніх судноводіїв на

високому рівні виявлено у 28,7% ЕГ (було 8,6%) та 10,7% – КГ (було 8,3%), на достатньому рівні зафіксовано 41,8% респондентів ЕГ (було 14,6%) і 16,7% КГ (було 12,8%), на задовільному рівні стало 24,4% майбутніх судноводіїв ЕГ (було 38,4%) та 40,5% – КГ (було 39,8%), на низькому рівні залишилося 5,1% респондентів ЕГ (було 38,4%) і 32,1% – КГ (було 39,1%).

Для підтвердження достовірності одержаних результатів було перевірено статистичні гіпотези щодо різниці середніх значень досліджуваної ознаки у варіанті незв'язних вибірок однакових обсягів за t – критерієм Стьюдента. Щодо досягнення еквівалентності експериментальної і контрольної груп було застосовано процедуру рандомізації. Перевірку відмінностей у варіації параметра здійснювалась за допомогою F -критерію Фішера.

Результати дослідження дають підстави вважати, що гіпотеза та вихідна методологія є правильною, визначені завдання реалізовано, мету досягнуто.

Виконане дослідження не вичерпує всіх проблем формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки у морських закладах вищої освіти. До перспективних напрямів її подальшого вивчення віднесено: розробку науково-методичного забезпечення процесу професійної підготовки майбутніх судноводіїв в умовах магістратури; організацію позааудиторної діяльності як чинника професійного становлення майбутнього судноводія.

ДОДАТКИ

Додаток А

Мотиви вибору морської професії (за С. Данченко).

1. Є родичі, які мають морські професії.
2. Безкоштовна освіта.
3. Мати високооплачувану роботу.
4. Морська романтика.
5. Тому що тут навчаються друзі.
6. Отримати саме морську спеціальність.
7. Так вирішили батьки.
8. Раніше цікавилися морською тематикою.
9. Можливість отримати вищу освіту.
10. Вважають морську професію престижною.
11. Вважають морську професію перспективною.
12. Збираються працювати за фахом.
13. Вивчають додаткову літературу за спеціальністю.

Додаток Б

Мотивація професійної діяльності (методика К. Замфір)

Призначення. Методика може застосовуватися для діагностики мотивації професійної діяльності, в тому числі мотивації професійно-педагогічної діяльності. В основу покладена концепція про внутрішню і зовнішню мотивацію.

Інструкція. Прочитайте нижче перераховані мотиви професійної діяльності та дайте оцінку їх значущості для Вас за п'ятибальною шкалою.

Питальник:

	1	2	3	4	5
	в дуже незначній мірі	в досить незначній мірі	в невеликій, але і не в маленькій мірі	в досить великій мірі	в дуже великій мірі
1. Грошовий заробіток					
2. Прагнення до просування по роботі					
3. Прагнення уникнути критики з боку керівника або колег					
4. Прагнення уникнути можливих покарань або неприємностей					
5. Потреба в досягненні соціального престижу і поваги з боку інших					
6. Задоволення від самого процесу і результату роботи					
7. Можливість найповнішої самореалізації саме в цій діяльності					

Обробка та інтерпретація результатів. Відомо, що про внутрішній тип мотивації слід говорити, коли для особистості має значення діяльність сама по собі. Якщо ж в основі мотивації професійної діяльності лежить прагнення до задоволення інших потреб, що є зовнішніми відносно змісту самої діяльності (мотиви соціального престижу, заробітної плати тощо), то в цьому випадку прийнято говорити про зовнішню мотивацію. Самі зовнішні мотиви диференціюються тут на зовнішні позитивні й зовнішні негативні. Зовнішні позитивні мотиви, безсумнівно, ефективніші і бажаніші з усіх точок зору, ніж зовнішні негативні мотиви.

Обробка. Підраховуються показники внутрішньої мотивації (ВМ), зовнішньої позитивної (ЗПМ) і зовнішньої негативної (ЗНМ) у відповідності з такими ключами:

$$ВМ = (\text{оцінка пункту 6} + \text{оцінка пункту 7}) / 2$$

$$ЗПМ = (\text{оцінка п. 1} + \text{оцінка п. 2} + \text{оцінка п. 5}) / 3$$

$$ЗНМ = (\text{оцінка п. 3} + \text{оцінка п. 4}) / 2$$

Показником вираженості кожного типу мотивації буде число, укладене в межах від 1 до 5 (в тому числі можливо і дробове).

Інтерпретація. На підставі отриманих результатів визначається мотиваційний комплекс особистості. Мотиваційний комплекс являє собою тип співвідношення між собою трьох видів мотивації: ВМ, ЗПМ і ЗНМ.

До найкращих, оптимальних мотиваційних комплексів слід відносити такі два типи поєднання:

$$ВМ > ЗПМ > ЗНМ \text{ і } ВМ = ЗПМ > ЗНМ.$$

Найгіршим мотиваційним комплексом є тип

$$ЗНМ > ЗПМ > ВМ$$

Між цими комплексами укладені проміжні, з погляду їх ефективності, інші мотиваційні комплекси.

При інтерпретації слід ураховувати не тільки тип мотиваційного комплексу, але й те, наскільки сильно один тип мотивації перевершує інший за ступенем вираженості.

Наприклад, не можна два нижчеподані мотиваційні комплекси вважати абсолютно однаковими.

	ВМ	ЗПМ	ЗНМ
1.	1	2	5
2.	2	3	4

І перший, і другий мотиваційний комплекс належать до одного і того ж неоптимального типу $ЗНМ > ЗПМ > ВМ$. Однак видно, що в першому випадку мотиваційний комплекс особистості значно негативніший, ніж у другому. У другому випадку в порівнянні з першим має місце зниження показника негативної мотивації і підвищення показників зовнішньої позитивної і внутрішньої мотивації.

Задоволеність професією має значущі кореляційні зв'язки з оптимальністю мотиваційного комплексу педагога (позитивний значущий зв'язок, $r = + 0,409$). Інакше кажучи, задоволеність педагога обраною професією тим вище, чим оптимальніше в нього мотиваційний комплекс: висока вага внутрішньої і зовнішньої позитивної мотивації та низька – зовнішньої негативної.

Крім того, встановлена і негативна кореляційна залежність між оптимальністю мотиваційного комплексу і рівнем емоційної нестабільності особистості педагога (зв'язок значущий, $r = - 0,585$).

Чим оптимальніше мотиваційний комплекс, тим більше активність педагога, змотивована самим змістом педагогічної діяльності, прагненням досягти в ній певних позитивних результатів, тим нижче емоційна нестабільність. І навпаки, чим більше діяльність педагога обумовлена мотивами уникнення, осуду, бажанням «не потрапити в халепу» (які починають превалювати над мотивами, пов'язаними з цінністю самої педагогічної діяльності, а також над зовнішньою позитивною мотивацією), тим вище рівень емоційної нестабільності.

Додаток В**Багаторівневий особистісний питальник «Адаптивність»****(А. Маклаков, С. Чермянін)**

Питальник містить 165 питань і має такі шкали:

- «достовірність» (Д);
- «нервово-психічна стійкість» (НПУ);
- «комунікативні здібності» (КС);
- «моральна нормативність» (МН);
- «особистісний адаптивний потенціал» (лап).

Інструкція обстежуваним.

Зараз вам буде запропоновано відповісти на ряд запитань, що стосуються деяких особливостей вашого самопочуття, поведінки, характеру. Будьте відверті, довго не роздумуйте над змістом запитань, давайте відповідь, яка перша прийде вам в голову. Пам'ятайте, що немає «хороших» або «поганих» відповідей. Якщо ви відповідаєте на запитання «Так», поставте у відповідній клітині реєстраційного бланка знак «+» (плюс), якщо ви обрали відповідь «Ні», поставте знак «-» (мінус).

Текст питальника.

1. Буває, що я серджуся.
2. Зазвичай вранці я прокидаюся свіжим і відпочившим.
3. Зараз я, приблизно, так само працездатний, як і завжди.
4. Доля безумовно не справедлива до мене.
5. Запори у мене бувають рідко.
6. Часом мені дуже хотілося покинути свій будинок.
7. Часом у мене бувають напади сміху або плачу.
8. Мені здається, що мене ніхто не розуміє.
9. Вважаю, що, якщо хтось заподіяв мені зло, я повинен йому відповісти тим же.
10. Іноді мені в голову приходять такі нехороші думки, що краще про

них нікому не розповідати.

11. Мені буває важко зосередитися на якому-небудь завданні чи роботі.
12. У мене бувають дуже дивні і незвичайні переживання.
13. У мене були відсутні неприємності через мою поведінку.
14. У дитинстві я певний час робив дрібні крадіжки.
15. Іноді у мене з'являється бажання ламати або трощити все навколо.
16. Бувало, що я цілими днями або навіть тижнями нічого не міг робити, бо ніяк не міг змусити себе взятися за роботу.
17. Сон у мене переривчастий і неспокійний.
18. Моя сім'я ставиться з несхваленням до тієї роботи, яку я вибрав.
19. Бували випадки, що я не стримував своїх обіцянок.
20. Голова у мене болить часто.
21. Раз на тиждень або частіше я без всякої видимої причини раптово відчуваю жар у всьому тілі.
22. Було б добре, якби майже всі закони скасували.
23. Стан мого здоров'я майже такий, як у більшості моїх знайомих (не гірше).
24. Зустрічаючи на вулиці своїх знайомих чи шкільних друзів, з якими я давно не бачився, я віддаю перевагу проходити повз, якщо вони зі мною не заговорюють першими.
25. Більшості людям, які мене знають, я подобаюся.
26. Я людина товариська.
27. Іноді я так наполягаю на своєму, що люди втрачають терпіння.
28. Велику частину часу настрій у мене пригнічений.
29. Тепер мені важко сподіватися на те, що я чогось досягну в житті.
30. У мене мало впевненості в собі.
31. Іноді я говорю неправду.
32. Зазвичай я вважаю, що життя - це штука, яка того «коштує».
33. Я вважаю, що більшість людей здатні збрехати, щоб просунутися по службі.

34. Я охоче беру участь у зборах та інших громадських заходах.
35. Я сварюся з членами моєї сім'ї дуже рідко.
36. Іноді я сильно відчуваю бажання порушити правила пристойності чи кому-небудь нашкодити.
37. Сама важка боротьба для мене - це боротьба з самим собою.
38. М'язові судоми або посмикування в мене бувають вкрай рідко (або майже не бувають).
39. Я досить байдужий до того, що зі мною буде.
40. Іноді, коли я себе погано відчуваю, я буваю дратівливим.
41. Велику частину часу у мене таке відчуття, що я зробив щось не те або навіть погане.
42. Деякі люди до того люблять командувати, що мене так і тягне робити все наперекір, навіть якщо я знаю, що вони праві.
43. Я часто вважаю себе зобов'язаним відстоювати те, що знаходжу справедливим.
44. Моя мова зараз така ж, як завжди (не швидше і не повільніше), немає ні хрипоти, ні невиразності.
45. Я вважаю, що моє сімейне життя таке ж добре, як і у більшості моїх знайомих.
46. Мене страшенно зачіпає, коли мене критикують або лають.
47. Іноді у мене буває таке відчуття, що я просто повинен нанести пошкодження собі або кому-небудь іншому.
48. Моя поведінка значною мірою визначається звичаями тих, хто мене оточує.
49. У дитинстві у мене була така компанія, де всі намагалися стояти один за одного.
50. Іноді мене так і підмиває з ким-небудь затіяти бійку.
51. Бувало, що я говорив про речі, в яких не розбираюся.
52. Зазвичай я засинаю спокійно і мене не турбують ніякі думки.
53. Останні кілька років я відчуваю себе добре.

54. У мене ніколи не було ні випадків, ні судом.
55. Зараз маса мого тіла постійна (я не худну і не повнію).
56. Я вважаю, що мене часто карали незаслужено.
57. Я легко можу заплакати.
58. Я мало втомлююся.
59. Я був би досить спокійний, якби у кого-небудь з моєї родини були неприємності через порушення закону.
60. З моїм розумом діється щось недобре.
61. Щоб приховати свою сором'язливість, мені доводиться витратити великі зусилля.
62. Напади запаморочення в мене бувають дуже рідко (або майже не бувають).
63. Мене турбують сексуальні (статеві) питання.
64. Мені важко підтримувати розмову з людьми, з якими я щойно познайомився.
65. Коли я намагаюся щось зробити, то часто помічаю, що в мене тремтять руки.
66. Руки в мене такі ж спритні і моторні, як і раніше.
67. Велику частину часу я відчуваю загальну слабкість.
68. Іноді, коли я збентежений, я сильно потію, і мене це дратує.
69. Буває, що я відкладаю на завтра те, що повинен зробити сьогодні.
70. Думаю, що я людина приречена.
71. Бували випадки, що мені було важко втриматися від того, щоб що-небудь не поцупити у кого-небудь або де-небудь, наприклад в магазині.
72. Я зловживав спиртними напоями.
73. Я часто про що-небудь тривожуся.
74. Мені б хотілося бути членом декількох гуртків чи товариств.
75. Я рідко задихаюся, і у мене не буває сильного серцебиття.
76. Все своє життя я суворо дотримуюся принципів, заснованих на почутті обов'язку.

77. Траплялося, що я перешкоджав чи надходив наперекір людям просто з принципу, а не тому, що справа була дійсно важливою.
78. Якщо мені не загрожує штраф і машин поблизу немає, я можу перейти вулицю там, де хочеться, а не там, де належить.
79. Я завжди був незалежним і вільним від контролю з боку родини.
80. У мене бували періоди такого сильного занепокоєння, що я навіть не міг всидіти на місці.
81. Найчастіше мої вчинки неправильно тлумачили.
82. Мої батьки і (або) інші члени моєї родини чіпляються до мене більше, ніж треба.
83. Хтось керує моїми думками.
84. Люди байдужі і байдужі до того, що з тобою станеться.
85. Мені подобається бути в компанії, де всі жартують один над одним.
86. У школі я засвоював матеріал повільніше, ніж інші.
87. Я цілком упевнений у собі.
88. Нікому не довіряти - найбезпечніше.
89. Раз на тиждень або частіше я буваю дуже збудженим і схвильованим.
90. Коли я перебуваю в компанії, мені важко знайти тему для розмови.
91. Мені легко змусити інших людей боятися мене і, іноді, я це роблю заради забави.
92. У грі я віддаю перевагу вигравати.
93. Нерозумно засуджувати людину, яка обманула того, хто сам дозволяє себе обманювати.
94. Хтось намагається впливати на мої думки.
95. Я щодня випиваю незвично багато води.
96. Найщасливішим я буваю, коли залишаюся один.
97. Я обурююся кожен раз, коли дізнаюся, що злочинець з якої-небудь причини залишився безкарним.
98. У моєму житті був один або кілька випадків, коли я відчував, що

хтось за допомогою гіпнозу змушує мене робити ті чи інші вчинки.

99. Я дуже рідко заговорюю з людьми першим.

100. У мене ніколи не було зіткнень з законом.

101. Мені приємно мати серед своїх знайомих значних людей, це як би додає мені ваги у власних очах.

102. Іноді без усякої причини у мене раптом настають періоди незвичайної веселості.

103. Життя для мене майже завжди пов'язане з напругою.

104. У школі мені було дуже важко говорити перед класом.

105. Люди проявляють по відношенню до мене стільки співчуття і симпатії, скільки я заслуговую.

106. Я відмовляюся грати в деякі ігри, тому, що це в мене погано виходить.

107. Мені здається, що я заводжу друзів з такою ж легкістю як і інші.

108. Мені неприємно, коли навколо мене люди.

109. Як правило, мені не щастить.

110. Мене легко привести в замішання.

111. Деякі з членів моєї родини робили вчинки, які мене лякали.

112. Іноді у мене бувають напади сміху або плачу, з якими ніяк не можу впоратися.

113. Мені буває важко приступити до виконання нового завдання чи почати нову справу.

114. Якби люди не були налаштовані проти мене, я досяг би в житті набагато більшого.

115. Мені здається, що мене ніхто не розуміє.

116. Серед моїх знайомих є люди, які мені не подобаються.

117. Я легко втрачаю терпіння з людьми.

118. Часто в новій обстановці я відчуваю почуття тривоги.

119. Часто мені хочеться померти.

120. Іноді я буваю так збуджений, що мені буває важко заснути.

121. Часто я переходжу на інший бік вулиці, щоб уникнути зустрічі з тим, кого я побачив.
122. Бувало, що я кидав розпочату справу, тому що боявся, що не впораюся з нею.
123. Майже кожен день трапляється щось, що лякає мене.
124. Навіть серед людей я зазвичай відчуваю себе самотнім.
125. Я переконаний, що існує лише одне-єдине правильне розуміння сенсу життя.
126. В гостях я частіше сиджу десь осторонь або розмовляю з ким-небудь одним, ніж беру участь у загальних розвагах.
127. Мені часто кажуть, що я запальний.
128. Буває, що я з ким-небудь пліткую.
129. Часто мені буває неприємно, коли я намагаюся застерегти когось від помилок, а мене розуміють неправильно.
130. Я часто звертаюся до людей за порадою.
131. Часто, навіть тоді, коли для мене складається все добре, я відчуваю, що для мене все байдуже.
132. Мене досить важко вивести з себе.
133. Коли я намагаюся вказати людям на їхні помилки або допомогти, вони часто розуміють мене неправильно.
134. Зазвичай я спокійний, і мене нелегко вивести з душевної рівноваги.
135. Я заслуговую суворого покарання за свої вчинки.
136. Мені властиво так сильно переживати свої розчарування, що я не можу змусити себе не думати про них.
137. Часом мені здається, що я ні на що не придатний.
138. Бувало, що під час обговорення деяких запитань я, особливо не замислюючись, погоджувався з думкою інших.
139. Мене вельми турбують всілякі нещастя.
140. Мої переконання і погляди непохитні.

141. Я думаю, що можна, не порушуючи закону, спробувати знайти в ньому лазівку.
142. Є люди, які мені настільки неприємні, що я в глибині душі радію, коли вони отримують наганяй за що-небудь.
143. У мене бували періоди, коли через хвилювання я втрачав сон.
144. Я відвідую всілякі громадські заходи, тому що це дозволяє мені бути серед людей.
145. Можна пробачити людям порушення тих правил, які вони вважають нерозумними.
146. У мене є погані звички, які настільки сильні, що боротися з ними просто марно.
147. Я охоче знайомлюся з новими людьми.
148. Буває, що непристойний жарт у мене викликає сміх.
149. Якщо справа йде у мене погано, то мені відразу хочеться все кинути.
150. Я віддаю перевагу діяти відповідно до власних планів, а не слідувати вказівкам інших.
151. Люблю, щоб оточуючі знали мою точку зору.
152. Якщо я поганої думки про людину або навіть нехтую його, я мало намагаюся приховати це від нього.
153. Я людина нервова і легко збудлива.
154. Все у мене виходить погано, не так як треба.
155. Майбутнє мені здається безнадійним.
156. Люди досить легко можуть змінити мою думку, навіть якщо до цього вона здавалася мені непохитною.
157. Кілька разів на тиждень у мене буває таке відчуття, що має статися щось страшне.
158. Велику частину часу я відчуваю себе втомленим.
159. Я люблю бути в компаніях.
160. Я намагаюся ухилитися від конфліктів і скрутних положень.

161. Мене дуже дратує те, що я забуваю, куди кладу речі.

162. Пригодницькі розповіді мені подобаються більше, ніж розповіді про любов.

163. Якщо я хочу зробити щось, але оточуючі вважають, що цього робити не варто, я можу легко відмовитися від своїх намірів.

164. Нерозумно засуджувати людей, які прагнуть схопити від життя все, що можуть.

165. Мені байдуже, що про мене думають інші.

Обробку результатів проводять за чотирма «ключам», відповідних шкалами: «достовірність», «нервово-психічна стійкість», «комунікативні здібності», «моральна нормативність», «особистісний адаптивний потенціал». На кожне запитання тесту обстежуваний може відповідати «так» або «ні». Тому при обробці результатів враховується кількість відповідей, що співпали з «ключем». Кожен збіг з ключем оцінюється в один «сирий» бал.

Шкала достовірності оцінює ступінь об'єктивності відповідей. У разі, якщо загальна кількість «сирих» балів перевищує 10, то отримані дані слід уважати недостовірними.

Додаток Д

Методика «Адаптивні стратегії поведінки» (АСП) Н. Мельникової

Інструкція: Перед Вами життєві ситуації, які можуть статися з будь-якою людиною. Уявіть, що це сталося саме з Вами. Вам пропонуються 7 варіантів поведінки в кожній ситуації. Кожен зі способів поведінки по-своєму гарний і може сприяти вирішенню ситуації.

Уважно прочитайте всі запропоновані стратегії й оберіть ту, яка, на ваш погляд, більше відповідає даній ситуації, частіше використовується й виглядає для Вас звичайною. Номер обраної стратегії обведіть на бланку в кружок.

Обов'язково, перед тим, як зробити вибір, ознайомтеся з усіма 7 варіантами. Пам'ятайте, що варіанти відповідей підібрані так, що серед них немає «правильних».

Текст питальника:

1. Вам дуже хочеться піти на концерт улюбленої групи, але у вас не вистачає на це грошей. Ви просите в близьких вам людей, проте вони кажуть, що не можуть дати Вам грошей.

1. Доведеться відмовитися від своїх намірів.
2. Буду робити все, щоб мої близькі змінили свою позицію.
3. Мені залишається тільки на самоті мріяти про концерт і слухати записи, що я найчастіше й роблю.
4. Буду стояти на своєму; думаю, вони повинні, зрештою, поступитися.
5. Обійдуся без допомоги близьких; попрошу гроші в кого-небудь іншого (наприклад, в інших родичів або друзів).
6. Буду шукати спосіб заробити гроші самостійно.
7. Доведеться почекати більш сприятливого збігу обставин, щоб потрапити на концерт.

2. Ви з другом (подругою) вибираєте подарунок до дня народження Вашого спільного знайомого (знайомі). Однак Ваші думки з приводу того,

що купити, не збігаються.

1. Буду намагатися розглянути пропозицію мого друга, можливо, зміню свій вибір.

2. Я маю право подарувати те, що хочу. Якщо мій друг не згоден, нехай купує подарунок сам.

3. Якщо так важко досягти згоди, наступного разу буду кооперуватися з кимось іншим.

4. Думаю, зможу вмовити одного, намагатимуся зробити так, щоб він (вона) змінив (ла) свій вибір.

5. Швидше за все погоджуся з пропозицією друга, щоб не псувати відносини.

6. Краще відкласти придбання подарунка, можливо, з'явиться щось нове.

7. Мені б дуже хотілося подарувати те, що я вибрав (а), така ситуація сильно зіпсує мені настрій, але я навряд чи буду наполягати.

3. Вам важко підтримати стиль спілкування, прийнятий у Вашій компанії.

1. Імовірно, залишу цю компанію й пошукаю для себе більш прийнятний варіант.

2. Намагатимуся зробити так, щоб друзі змінили стиль спілкування на більш прийнятний для мене.

3. У такій компанії я просто відчуваю себе «самотнім серед людей». Це може тривати досить довго.

4. Треба змінити своє ставлення до цього й докласти зусиль, щоб змінити свій стиль спілкування.

5. Буду спілкуватися так, як я звик (звикла) і вважаю правильним. Нехай вони підлаштовуються під мене.

6. Намагатимуся тимчасово поменше вступати в контакти, почекаю, може щось зміниться.

7. Думаю, треба прийняти їхній стиль спілкування, тому що я член

компанії.

4. Ви повинні брати участь у заході, який Вам абсолютно не цікавий.

1. Доведеться прийти на захід, щоб уникнути конфлікту.
2. Буду активно протестувати проти такого розпорядження, буду наполягати на тому, щоб відвідування подібних заходів стало добровільним.

3. Сьогодні піду, а завтра подивлюся.

4. Не хочу й не піду на цей захід.

5. Намагатимуся знайти в запропонованому заході щось цікаве для себе.

6. Буду намагатись уникнути участі в заході, пославшись на зайнятість в іншому місці.

7. Перебуваючи на подібних заходах, я просто «відсутній», іду в себе, думаю про своє або мрію.

5. Ваші близькі піднімають неприємну тему, що стосується Вас, але про яку Вам не хочеться говорити.

1. У таких випадках мені хочеться тільки одного, зникнути куди-небудь, щоб усі мене залишили в спокої. Можливо, закриюся у своїй кімнаті і, щоб позбутися негативних емоцій, буду слухати музику, думати про своє.

2. Протягну час, почекаю, поки мої близькі не займуться чимось іншим, намагатимуся відкласти розмову на потім.

3. Я не буду розмовляти на цю тему, поки не вважатиму за потрібне.

4. Буду намагатися довести своїм близьким, що вони не повинні про це говорити, що це моя особиста справа, може навіть не буду приховувати свого роздратування.

5. Нічого не поробиш, навіть якщо це не дуже приємно, доведеться все вислухати.

6. Думаю, зможу зрозуміти близьких та обговорити з ними те, що їх цікавить.

7. Буду намагатись уникнути розмови, пославшись на зайнятість, необхідність піти з дому, або просто вийду з кімнати.

6. *Ваш друг (подруга) перервав (ла) з Вами стосунки. Ви дуже переживаєте.*

1. Знайду спосіб, щоб повернути друга (подругу).

2. Якщо він (вона) прийняв (а) таке рішення, то я навряд чи зможу щось змінити.

3. Зумію зрозуміти його й пробачити.

4. Знайду іншого друга (подругу).

5. Буду переживати втрату всередині себе. Думаю, що на якийсь час світ стане мені нецікавий.

6. Почекаю, подивлюся, як будуть розвиватися події. Можливо, він (вона) сам (а) повернеться.

7. Вважаю, що він (вона) повинен пояснити причини свого вчинку.

7. *У Вас є вороги на роботі, які хочуть, щоб Ви звільнилися.*

1. Буду уникати конфронтації, але не зможу почуватися в колективі так, як раніше.

2. Буду намагатися зробити так, щоб вони самі звільнилися.

3. Пошукаю нову роботу, де б у мене не було конфліктів.

4. Потрібно зрозуміти причини їхньої поведінки й намагатися налагодити з ними стосунки.

5. Якщо вони наполягатимуть, доведеться звільнитися, щоб уникнути конфліктів.

6. Такого допускати не можна. Буду відстоювати свої права.

7. Вважаю, що нічого страшного не відбувається, треба не вступати в конфлікт, поступово все налагодиться.

8. *Переможцю конкурсу призначався грошовий приз. Ви виграли конкурс, але чомусь винагороди досі не отримали.*

1. Це звичайна історія, доведеться залишитися без призу.

2. Вимагатиму винагороди, вони не мають права не виплатити належне.

3. Спробую по-іншому поставитися до цього, адже й сама перемога в конкурсі може мені бути не менш цінна.

4. Якщо приз не дають, більше не буду брати участі в подібних конкурсах.

5. Це мене дуже засмучує, але, незважаючи на внутрішні переживання, нікуди не піду.

6. Думаю, що зможу отримати свій приз, використаю для цього всі можливі засоби.

7. Треба почекати, сподіваючись, що винагороду виплатять пізніше.

9. У вихідний день ваші близькі несподівано просять Вас виконати декілька справ, які займуть чимало часу. У Вас були інші плани.

1. Буду активно протестувати проти такого розпорядження моїм часом.

2. Це зіпсує мені настрій і не буде бажання що-небудь робити.

3. Головне – вчасно піти з дому.

4. Доведеться виконати те, що вимагають батьки й відмовитися від своїх планів.

5. Почекаю з виконанням, може, батьки забудуть, або як-небудь усе обійдеться.

6. Намагатимуся змінити свої плани на вихідний день, щоб встигнути виконати доручення.

7. Просто відмовлюся від доручених мені справ, і ніхто мене не зможе змусити.

10. У Вашого друга (подруги) багато інших прихильностей, крім Вас. Ви ревнуєте.

1. Якщо він (вона) хоче, щоб ваші стосунки тривали, він (вона) повинен (а) відмовитися від сторонніх зв'язків.

2. Скажу йому (їй), що мені це не подобається. Намагатимуся зробити так, щоб мій друг (подруга) майже не зустрічався (зустрічалася) ні з ким, крім мене.

3. З цим я не можу нічого вдіяти. Це його (її) вибір.

4. Ці переживання дуже важкі для мене. У хвилини безвиході хочеться якось забути, щоб не думати про це.

5. Нічого не буду робити, почекаю, що буде далі.
6. Буду намагатися знайти для себе виправдання його (її) поведінки.
7. Якщо так буде тривати й надалі, нам доведеться розстатися.

11. Цінності компанії, у якій Ви зазвичай знаходитесь, і чужі Вам.

1. У такій компанії я просто відчуваю себе «самотнім серед людей». Це може тривати досить довго.

2. Буду спокійно чекати, може, наші цінності з часом і зблизяться.

3. Думаю, зможу вплинути на друзів і зробити так, щоб вони зрозуміли, що для мене важливо.

4. Намагатимуся зрозуміти, що подобається їм, і, можливо, зміню свої уявлення.

5. Не піду на поступки, буду жити так, як я вважаю правильним.

6. Імовірно, залишу цю групу й пошукаю для себе більш прийнятний варіант.

7. Буду слідувати правилам компанії, коли перебуваю в ній.

12. Начальник оцінив Вас нижче, ніж Ви, на Вашу думку, заслуговуєте.

1. Зазвичай переживаю, але начальнику нічого не кажу.

2. Якщо ситуація буде повторюватися, намагатимуся перейти на іншу роботу, з іншим начальником.

3. Потрібно почекати. Є шанс, що ситуація вирішиться сама.

4. Буду твердо стояти на своєму, щоб начальник оцінив по достоїнству.

5. Буду намагатися розібратися, у чому полягають зауваження начальника до мене, щоб ситуація не повторювалася.

6. Навряд чи можна щось виправити. Доведеться погодитися з начальником.

7. Намагатимуся пояснити начальнику, що він не правий, докладу всіх зусиль для досягнення мети.

13. Ваші близькі захоплено дивляться телепередачу, у той час, як на іншому каналі йде Ваш улюблений фільм.

1. Доведеться поступитися, тут нічого не поробиш.

2. Намагатимуся переконати близьких перемкнути телевізор на інший канал.

3. Піду до друга (подруги) і подивлюся фільм у нього (у неї).

4. Почекаю, може, моїм близьким самим набридне дивитися цю передачу, і вони перемкнуть телевізор на інший канал.

5. Швидше за все, теж зацікавлюся переглядом передачі, яку дивляться близькі.

6. Буду наполягати, щоб мені дали подивитися фільм.

7. Мені в таких випадках дуже прикро, що зі мною не рахуються, але я нічого не кажу.

14. Ви змушені виконувати значиму для Вас справу спільно з іншою людиною (Вашим ровесником), але Ваші точки зору на саму проблему й на спосіб вирішення не збігаються.

1. Якщо немає узгодженості, я не буду вмовляти. Просто буду робити по-своєму.

2. Буду намагатися наполягти на своєму способі вирішення, переконати партнера.

3. Думаю, краще відкласти справу на більш пізній термін, може, наші думки дещо зміняться.

4. Спробую стати на точку зору партнера, може це допоможе мені переглянути мої позиції.

5. Думаю, якщо немає узгодженості, для користі справи краще змінити партнера.

6. Швидше за все, доведеться погодитися із запропонованим мені способом роботи.

7. Така ситуація приносить мені багато неприємних переживань, але я не наважуся висловити своє незадоволення вголос.

15. Ви заради колективу зробили вчинок, який Вам дорого коштував, але колектив не оцінив Вас. Вам дуже прикро.

1. Намагатимуся впоратися зі своєю образою й пробачити товаришів.

2. Не буду нічого з'ясовувати. Вони повинні розуміти, що я «постраждав» заради них.

3. Якщо колектив не помітив мого вчинку, значить, так і повинно було бути.

4. Висловлю свою образу, поясню, що мені варто було зробити цей вчинок, вони змушені будуть змінити свою позицію.

5. Час розсудить, можливо, вони потім оцінять мій вчинок.

6. Якщо мене не цінують, значить і в майбутньому буде так само. Думаю, краще залишити такий колектив.

7. Буду важко переживати ситуацію в собі. Можливо, образа так і залишиться, але йти з колективу не бачу сенсу.

16. Ваш начальник увів додаткові заняття в неробочий час, які, на його думку, повинні поліпшити продуктивність праці. Ви вважаєте, що Вам не обов'язково відвідувати їх. Але начальник заявив, що той, хто не буде відвідувати заняття, буде адміністративно покараний.

1. Швидше за все, буду ходити на заняття для того, щоб уникнути покарання.

2. Буду намагатися взяти з цих занять максимум.

3. Знайду причину, щоб уникнути відвідування занять.

4. Поговорю з начальником, намагатимуся переконати його.

5. Я можу відвідувати заняття формально, проводячи час у своїх роздумах і фантазіях.

6. Може, трохи походжу, якщо буде настрій, можливо, через деякий час уже не буде таких жорстких вимог.

17. У Ваших близьких є деякі звички (риски характеру), які Вас дратують і завдають масу неприємностей.

1. Нічого не поробиш, буду терпіти їхні недоліки.

2. Коли це набридає, треба сказати батькам, щоб вони перестали поводити себе подібним чином, намагатися пояснити їм їхні помилки.

3. У неприємний момент можна «відключитися», занурившись у свої

думки, надіти навушники, слухаючи плейер, закрити очі й багато іншого.

4. Батьки повинні знати, що мені не подобається їхня поведінка й доцільно це відкрито демонструвати.

5. Треба почекати, рано чи пізно батьки самі зрозуміють свою помилку або що-небудь станеться, й ситуація зміниться.

6. Треба розібратися, чому батьки роблять саме таким чином і що можна зробити, щоб не провокувати неприємної мені поведінки.

7. Коли це починається знову, краще просто піти в іншу кімнату або на час із дому.

18. Ваш близький друг (подруга) запросив (а) Вас на день народження. Ви дізнаєтеся, що серед запрошених буде людина, до якої Ви відчуваєте антипатію.

1. Мені буде неприємно там знаходитися, буду відчувати себе скуто, у мене зіпсується настрій, але другу (подрузі) нічого не скажу.

2. Швидше за все, не піду на день народження.

3. З цим я не можу нічого вдіяти, доведеться терпіти.

4. Можливо, поспілкувавшись з цією людиною, зможу переглянути своє ставлення до неї.

5. Намагатимуся переконати друга заради гарного вечора переглянути список гостей і не запрошувати цю людину.

6. До дня народження ще є час, може щось зміниться.

7. Мій друг повинен враховувати мої інтереси. Поставлю умову: або я, або він.

19. У Вашому колективі є певні норми, які Ви вважаєте правильними, але деякі члени Вашого колективу не виконують їх.

1. Навряд чи я буду втручатися в їхнє життя, але в такому колективі мені буде незатишно.

2. Це несправедливо. Треба зробити так, щоб правила виконувалися усіма (переконати, умовити, пояснити, змусити).

3. Тут я нічого не можу вдіяти. Нехай роблять так, як вважають за

потрібне.

4. Можливо, мої власні уявлення про ці норми не зовсім правильні. Намагатимуся переглянути їх.

5. Треба почекати, коли норми потрібні, то врешті-решт усі їх приймуть.

6. Ці люди ненадійні. Краще з ними не спілкуватися.

7. Правила є правила. Усі це повинні розуміти.

20. У Вашому трудовому колективі занадто жорсткі дисциплінарні вимоги, яким важко відповідати.

1. Буду просто ігнорувати недоцільні вимоги, і ніхто мене не зможе змусити.

2. Буде спокійніше, якщо просто виконувати ці вимоги.

3. Якщо так буде тривати й далі, то, у крайньому випадку, можна поміняти роботу.

4. Думаю, необхідно активно добиватися зміни правил, що я й буду робити.

5. Перебуваючи в таких умовах, я відчуваю себе дуже погано, мені тривожно, я переживаю, але навряд чи буду щось говорити вголос.

6. Необхідно зрозуміти, що саме від нас хочуть, може, тоді легше буде змінити свою поведінку.

7. Нічого робити не буду, думаю, поступово вимоги стануть більш лояльними.

Для визначення стратегії (стратегій) адаптаційної поведінки респондента в таблиці ключа знайдіть у рядку відповідної ситуації номер варіанту поведінки, який вибрав респондент. Номер стратегії знайдіть, піднявшись угору по відповідному стовпчику. Підрахуйте за всіма варіантами поведінки кількість балів для кожної стратегії (1 бал – 1 ситуація).

Обробка результатів полягає в підрахунку кількості основних позитивних, додаткових позитивних і негативних виборів для кожної

стратегії. При цьому стратегіям, обраним у першу чергу (основний позитивний вибір), як найбільш бажаний, приписується 2 бали, відкидаємо стратегії (негативний вибір) оцінюються в 2 бали, додаткові (додатковий позитивний вибір) отримують по одному балу. Для кожної з семи стратегій підраховується сумарний бал по всіх ситуаціях.

**Оцінка комунікативних та організаторських схильностей (КОС)
(методика В. Синявського і Б. Федорішина)**

Ця методика виявляє комунікативні та організаторські схильності особистості (вміння чітко та швидко налагоджувати ділові та товариські контакти з людьми, бажання розширювати контакти, участь у групових заходах, вміння впливати на людей і т.д.).

Інструкція. Перед вами 40 запитань, на кожне з яких потрібно дати відповідь «так» або «ні». Час виконання - 10-15 хвилин.

Текстовий матеріал

1. Чи є у вас потяг до спілкування і знайомства з різними людьми?
2. Чи подобається вам займатися громадською роботою?
3. Чи довго турбує вас почуття образи на своїх товаришів?
4. Чи завжди вам важко орієнтуватися в критичній ситуації, що склалася?
5. Чи багато у вас друзів, з якими ви постійно спілкуєтеся?
6. Чи часто вам вдається схилити більшість своїх товаришів до прийняття ними вашої думки?
7. Чи правда, що вам приємніше і простіше проводити час за книжками або за якимось іншим заняттям, ніж з людьми?
8. Якщо виникли певні перешкоди у здійсненні ваших намірів, чи легко вам відмовитися від своїх намірів?
9. Чи легко ви встановлюєте контакти з людьми, які значно старші за вас?
10. Чи любите ви придумувати і організовувати зі своїми товаришами різноманітні ігри і розваги?
11. Чи важко вам включатися в нові для вас компанії (колективи)?
12. Чи часто ви відкладаєте на інші дні справи, які слід було б виконати

сьогодні?

13. Чи легко вам вдається встановлювати контакти і спілкуватися з незнайомими людьми?

14. Чи прагнете ви, щоб ваші товариші діяли згідно з вашою думкою?

15. Чи важко вам освоюватися в новому колективі?

16. Правда, що у вас не буває конфліктів з товаришами через невиконання ними своїх обіцянок, зобов'язань, обов'язків?

17. Чи прагнете ви, якщо обставини сприяють цьому, познайомитися і поспілкуватися з незнайомою людиною?

18. Чи часто у вирішенні важливих справ берете ініціативу на себе?

19. Чи дратують вас оточуючі, чи виникає у вас бажання побути наодинці?

20. Чи правда, що ви, як правило, погано орієнтуєтесь в незнайомій для вас обстановці?

21. Чи подобається вам постійно бути серед людей?

22. Чи виникає у вас відчуття дискомфорту, якщо вам не вдається завершити розпочату справу?

23. Чи важко вам проявити ініціативу, щоб познайомитися з іншою людиною?

24. Чи правда, що ви втомлюєтесь від постійного спілкування з друзями?

25. Чи подобається вам брати участь в колективних іграх?

26. Чи часто ви проявляєте ініціативу під час вирішення проблем, які зачіпають інтереси ваших друзів?

27. Чи правда, що ви відчуваєте себе невпевнено серед незнайомих людей?

28. Чи правда, що ви не прагнете до того, щоб довести правильність своїх дій чи слів?

29. Чи вважаєте ви, що вам не важко внести пожвавлення у незнайоме товариство?

30. Чи брали ви участь у громадському житті школи?
31. Чи прагнете ви обмежити коло своїх знайомих?
32. Чи правда, що ви не прагнете відстоювати свою думку чи рішення, якщо його не зразу прийняли друзі?
33. Чи відчуваєте ви себе комфортно в незнайомій компанії?
34. Чи охоче ви організовуєте вечірку для своїх товаришів?
35. Чи правда, що ви губитеся, коли треба говорити перед великою кількістю людей?
36. Чи часто ви спізнюєтеся на ділові зустрічі, побачення?
37. У вас багато друзів?
38. Чи часто ви буваєте в центрі уваги своїх друзів?
39. Ви відчуваєте дискомфорт під час спілкування з малознайомими людьми?
40. Чи правда, що ви не дуже впевнено почуваете себе в оточенні великої групи своїх друзів?

Ключ до тесту

Комунікативні схильності:

«так» - 1, 5, 9, 13, 17, 21, 29, 33, 37;

«ні» - 3, 7, 11, 15, 19, 23, 27, 31, 35, 39.

Організаторські схильності:

«так» - 2, 6, 10, 14, 18, 22, 26, 30, 34, 38;

«ні» - 4, 8, 12, 16, 20, 24, 28, 32, 36, 40.

Обробка результатів

Коефіцієнт комунікативних або організаторських схильностей (К) - це відношення кількості відповідей, що збігаються з ключем, до числа 20:

$$K = x/20.$$

Показники, отримані за даною методикою, можуть коливатися від 0 до 1. Показники, близькі до 1, свідчать про високий рівень комунікативних чи організаторських схильностей, близькі до 0 - про низький рівень. Оціночний коефіцієнт К - це первинна кількісна характеристика матеріалів дослідження.

Для якісного оцінювання результатів дослідження використовуються шкали оцінок, в яких тому чи іншому діапазону К відповідає визначена оцінка.

Наприклад: кількість відповідей, що збіглися, виявилася рівною 19 за шкалою комунікативних схильностей і 16 - за шкалою організаторських схильностей. Користуючись формулою, вираховуємо:

$$K_{\text{ком.}} = 19/20 = 0,95 \text{ й } K_{\text{орг.}} = 16/20 = 0,8$$

Записуємо отримані результати в бланк відповідей і порівнюємо їх зі шкалами оцінок комунікативних та організаторських схильностей.

Шкала оцінок комунікативних схильностей

Коефіцієнт К	0,10-0,45	0,46-0,55	0,56-0,65	0,66-0,75	0,76-1
Оцінка	1	2	3	4	5
Рівень	Низький	Нижче середнього	Середній	Високий	Дуже високий

Шкала оцінок організаторських схильностей

Коефіцієнт К	0,20-0,55	0,56-0,65	0,66-0,70	0,71-0,80	0,81-1
Оцінка	1	2	3	4	5
Рівень	Низький	Нижче середнього	Середній	Високий	Дуже високий

Інтерпретація результатів:

- Якщо ви отримали оцінку «1», то вам властивий низький рівень схильностей до комунікативної та організаторської діяльності.
- У тих, хто отримав оцінку «2», розвиток комунікативних та організаторських схильностей є на рівні нижче середнього. Ви не прагнете до спілкування, відчуваєте себе самотою в новій компанії, у вільний час любите бути на самоті, обмежуєте свої знайомства, переживаєте труднощі при

встановленні контактів з людьми і, виступаючи перед аудиторією, погано орієнтуєтеся в незнайомій ситуації, не відстоюєте свою думку, важко переживаєте образи. Не проявляєте ініціативи в громадській діяльності, у багатьох справах уникаєте прийняття самостійних рішень.

- Якщо ви отримали оцінку «3», то вам притаманний середній рівень комунікативних та організаторських схильностей. Ви прагнете до контакту з людьми, не обмежуєте коло своїх знайомств, відстоюєте свою думку, плануєте роботу. Однак «потенціал» цих схильностей не відрізняється високою стійкістю. Вам необхідно серйозно зайнятися формуванням і розвитком комунікативних та організаторських схильностей.

- Якщо ви отримали оцінку «4», то вас можна віднести до групи людей з високим рівнем комунікативних та організаторських схильностей. Ви не губитеся в новій ситуації, швидко знаходите друзів, постійно намагаєтеся розширити коло знайомих, займаєтеся громадською діяльністю, допомагаєте близьким, друзям, виявляєте ініціативу в спілкуванні, із задоволенням берете участь в організації громадських заходів, здатні приймати самостійні рішення в екстремальній ситуації.

- Якщо ви отримали оцінку «5», то вас можна віднести до групи людей з найбільш високим рівнем комунікативних та організаторських схильностей, вам притаманні швидка орієнтація у складних ситуаціях, невимушена поведінка в новому колективі. Ви ініціативні, приймаєте самостійні рішення, відстоюєте свою думку. Ви легко почуваете себе в незнайомій компанії, любляете і вмієте організовувати різноманітні ігри, колективні справи.

При інтерпретації отриманих даних слід пам'ятати, що вони лише констатують наявний рівень комунікативних та організаторських схильностей в даний період розвитку особистості. Якщо результати тестування виявилися невисокими, то це зовсім не означає, що цих схильностей потенційно у вас немає. Просто не були створені умови для їх виявлення та розвитку або у вас не було нагальної потреби отримати відповідні вміння.

Додаток 3

Методика «Самооцінка вольових якостей» (Н. Стамбулова)

Методика розроблена для оцінювання рівня розвитку вольових якостей: цілеспрямованості, наполегливості та завзятості, сміливості і рішучості, ініціативності і самостійності, самовладання і витримки.

Кожен питальник дозволяє діагностувати два параметри вольової якості: вираженість і генералізованість. Під вираженістю якості розуміється наявність і стійкість прояву основних його ознак, під генералізованістю - універсальність якості, тобто широта його прояву в різних життєвих ситуаціях і видах діяльності.

Інструкція. Прочитайте уважно кожне судження. Подумайте, наскільки воно характерно для вас. Виходячи з цього, виберіть відповідну відповідь з п'яти запропонованих варіантів і його номер поставте навпроти номера відповідного судження.

Варіанти для відповідей:

- «Так не буває» (+2).
- «Мабуть, невірно» (+1).
- «Може бути» (0).
- «Напевно, так» (-1).
- «Упевнений, що так» (-2).

Відповівши на запитання першого питальника («Цілеспрямованість»), переходьте до наступного, і так до кінця, поки не заповните весь зведений протокол. Потім обробіть відповіді за допомогою ключа, який однаковий для всіх п'яти питальників.

Текст питальників.*Цілеспрямованість*

1. Приступаючи до будь-якої справи, завжди чітко усвідомлюю, чого я хочу досягти.
2. Невдача у змаганні спонукає мене тренуватися з подвоєною

енергією.

3. Мої інтереси нестійкі, не можу поки визначити, до чого мені прагнути в житті.

4. Я чітко уявляю собі, чому хочу навчитися в університеті.

5. Під час тренування мені швидко набридає працювати строго у відповідності з планом.

6. Якщо вже ставлю перед собою певну мету, то неухильно прагну до її досягнення, як би не було важко.

7. У кожному тренувальному занятті ставлю перед собою конкретні завдання.

8. При невдачах мене завжди долають сумніви, чи варто продовжувати розпочату справу.

9. Чітке планування роботи не характерно для мене.

10. Рідко замислююся над тим, як можна застосувати знання, одержувані в університеті, в майбутній практичній роботі.

11. Ніколи сам не проявляю ініціативи в постановці нових цілей, віддаю перевагу слідувати вказівкам інших людей.

12. Зазвичай під впливом різного роду перешкод моє прагнення до мети значно слабшає.

13. У мене є головна мета життя.

14. Після невдачі в змаганні довго не можу змусити себе тренуватися на повну силу.

15. До громадської роботи ставлюся з меншою відповідальністю, ніж до навчання і заняттям спортом.

16. Як правило, заздалегідь намічаю конкретні завдання, планую свою роботу.

17. Постійно відчуваю потребу ставити перед собою нові цілі і досягати їх.

18. Починаючи нову справу, не завжди чітко уявляю собі, до чого слід прагнути; зазвичай сподіваюся, що це проясниться по ходу роботи.

19. Завжди намагаюся до кінця виконати будь-яке суспільне доручення.

20. Навіть при невдачах мене не покидає впевненість, що досягну поставленої мети.

Сміливість і рішучість

1. Вибираючи яке-небудь рішення, завжди реально оцінюю свої можливості.

2. Не боюся втрутитися в ситуацію на вулиці, якщо потрібно запобігти нещасний випадок.

3. Мені важко виконувати свої обіцянки.

4. Висловлюю свою думку, незважаючи на можливість конфлікту.

5. Усвідомлення того, що суперник сильніший, є для мене серйозною перешкодою.

6. Легко звільняюся від тривоги, побоювань, страху.

7. Встановивши для себе розпорядок дня, чітко його дотримуюсь.

8. Мене часто мучать сумніви.

9. Мені більше до душі, якщо відповідальність за спільну справу несуть інші, а не я.

10. Навряд чи зможу ризикнути запобігти нещасному випадку.

11. Коли аналізую свої вчинки, часто приходжу до висновку, що недостатньо добре продумав і спланував свої дії.

12. Як правило, уникаю ризикованих ситуацій.

13. Не відчуваю страху перед сильним суперником.

14. Багато разів вирішував з завтрашнього дня почати «нове життя», але з ранку все йшло по-старому.

15. Можливість конфлікту змушує мене тримати свою думку при собі.

16. Зазвичай мені легко вдається впоратися зі своїми сумнівами.

17. Постійно відчуваю відповідальність за свої справи і вчинки.

18. Насилу долаю страх.

19. Для мене винятковий випадок, якщо я не зміг стримати слово.

20. Можливість ризикнути приносить мені радість.

Наполегливість і завзятість

1. Починаючи будь-яку справу, впевнений, що зроблю все можливе для її виконання.
2. Завжди до кінця відстоюю свою думку, якщо впевнений, що правий.
3. Я не в змозі примусити себе тренуватися на фоні втоми.
4. У змаганні борюся з усіх сил до останньої миті.
5. Мені важко доводити до кінця громадські справи.
6. Для мене характерні планомірність, систематичність у роботі.
7. На тренувальному занятті змушую себе повністю виконати завдання, навіть якщо дуже втомився.
8. Часто кидаю на півдорозі розпочаті справи, втративши інтерес до них.
9. Мені більше до душі легкі, нехай навіть менш результативні, шляхи до мети.
10. Не можу змусити себе планомірно займатися протягом всього семестру, особливо по тих навчальних предметів, які даються насилу.
11. Зазвичай не знаю, чи вистачить у мене бажання і сил завершити розпочату справу.
12. У мене ніколи не з'являється бажання поставити перед собою важкодосяжну мету.
13. Систематично готуюся до навчальних занять в університеті.
14. Невдача в ході змагань різко знижує мою активність і бажання продовжувати боротьбу.
15. У суперечці найчастіше поступаюся іншим.
16. До кінця виконую навіть нудну і одноманітну роботу, якщо це необхідно.
17. Відчуваю особливе задоволення, якщо успіх дістався з великими труднощами.

18. Не можу змусити себе працювати систематично.
  19. Виконуючи громадські доручення, завжди досягаю того, що необхідно.
  20. Досить часто відчуваю потребу перевірити себе у важких справах.
- Ініціативність і самостійність*
1. Як правило, всі важливі рішення приймаю без сторонньої допомоги.
  2. Мені легко вдається побороти збентеження і першим зав'язати розмову з незнайомою людиною.
  3. Ніколи за власною ініціативою не беруся за виконання громадських доручень.
  4. При підготовці до навчальних занять досить часто читаю додаткову літературу, не обмежуючись лекцією або підручником.
  5. Відсутність тренера на змаганні (його порад, підтримки і т. п.) значно знижує мої результати.
  6. Найбільше мені подобається пробувати свої сили у творчій діяльності.
  7. На тренувальних заняттях намагаюся придумувати нові вправи.
  8. Відчуваю себе спокійно і впевнено, якщо хтось керує мною.
  9. Перш ніж щось зробити, завжди раджуся з ким-небудь із знайомих.
  10. У розмові або при знайомстві прагну надати ініціативу іншій.
  11. Для мене найзручніше виконувати роботу за відомим зразком.
  12. Зазвичай відмовляюся від своїх планів, намірів, якщо інші знаходять їх невдалими.
  13. До громадської роботи ставлюся не формально, намагаюся зробити її не тільки корисною, але й цікавою.
  14. При вивченні будь-якого навчального предмета не прагну знати більше, ніж потрібно для здачі заліку або іспиту.
  15. Зазвичай не замислююся над змістом тренування, точно виконую те, що пропонує тренер.
  16. Прагну бути організатором нових справ у колективі.

17. Якщо впевнений, що правий, завжди поступаю по-своєму.
  18. Процес творчості не приваблює мене.
  19. Результати моїх виступів у змаганнях практично не залежать від того, чи присутній на них мій тренер.
  20. У будь-яку роботу прагну внести щось нове, інакше мені нецікаво.
- Самовладання і витримка*
1. Я легко можу змусити себе довго чекати, якщо це необхідно.
  2. У суперечці мені зазвичай вдається зберігати спокій і об'єктивність.
  3. Не можу нормально тренуватися, якщо мене щось турбує.
  4. Протягом усього змагання чітко контролюю свої думки, почуття, дії, поведінку.
  5. Зовсім не перенешу болю.
  6. Мені вдається зберігати ясність думки навіть у найскладніших життєвих ситуаціях.
  7. Неприємності в інституті і вдома не знижують якості мого тренування.
  8. Довге очікування дуже болісно для мене.
  9. Буває, коли я стривожений, хвилююся, абсолютно втрачаю контроль над собою.
  10. Під час іспиту іноді не можу відповісти навіть те, що знаю.
  11. Вважаю, що вміння володіти собою не так вже важливо для людини.
  12. Якщо у мене поганий настрій, ніколи не можу цього приховати.
  13. На іспиті завжди мобілізуюся і отримую оцінку не нижче тієї, на яку розраховую.
  14. Не можу стримати себе, щоб на грубість не відповісти тим же.
  15. У процесі змагань насилу володію собою.
  16. Мені легко змусити себе стримати сміх, якщо відчуваю, що він недоречний.

17. Сильне хвилювання, як правило, не позначається на доцільності моїх дій і поведінки.

18. У складній ситуації зазвичай гублюся, не можу швидко прийняти потрібне рішення.

19. Можу змусити себе діяти, перемагаючи біль, якщо це вкрай необхідно.

20. Спеціально вчуся володіти собою.

Ключ до розшифровки. Положення 1, 6, 8, 9, 11, 12, 16, 17, 18, 20 служать для діагностики вираженості вольових якостей, положення 2, 3, 4, 5, 7, 10, 13, 14, 15, 19 - для діагностики генералізованості вольових якостей.

Підраховується сума балів окремо по судженням параметра вираженості і параметра генералізованості для кожної вольової якості. Для перекладу на позитивну шкалу оцінок до сумарної оцінки додається 20 балів і остаточні результати заносяться до протоколу.

Висновок про рівень розвитку кожної вольової якості робиться за параметрами вираженості та генералізованості з урахуванням таких нормативних показників: 0-19 балів - низький рівень; 20-30 балів - середній рівень; 31-40 балів - високий рівень.

Додаток К**Тест «Опис типів поведінки людей в конфліктних ситуаціях»****(за К. Томасом).**

Для опису типів поведінки людей в конфліктах (точніше, в конфлікті інтересів) К. Томас вважає застосовувану двомірну модель регулювання конфліктів, основними в якій є кооперація, пов'язана з увагою людини до інтересів інших людей, залучених в ситуацію, і напористість, для якої характерний акцент на власних інтересах.

Виділяється п'ять способів регулювання конфліктів, позначені у відповідності з двома основними вимірами (кооперація і напористість):

1. Змагання (конкуренція) - прагнення досягти своїх інтересів в збиток іншому.

2. Пристосування - принесення в жертву власних інтересів заради іншого.

3. Компроміс - угода на основі взаємних поступок; пропозиція варіанту, знімає виникле протиріччя.

4. Уникнення - відсутність прагнення до кооперації, і відсутність тенденції до досягнення власних цілей.

5. Співробітництво - учасники ситуації приходять до альтернативи, що повністю задовольняє інтереси обох сторін.

У своєму питальнику по виявленню типових форм поведінки К. Томас описує кожний з п'яти перерахованих можливих варіантів 12 судженнями про поведінку індивіда в конфліктній ситуації. У різних поєднаннях вони згруповані в 30 пар, у кожній з яких респонденту пропонується вибрати те судження, яке є найбільш типовим для характеристики його поведінки.

Відповіді на запитання заносяться в бланк.

Текст питальника

Інструкція: Перед вами ряд тверджень, які допоможуть визначити деякі особливості вашої поведінки. Тут не може бути відповідей «правильних» або «неправильних». Люди різні, і кожен може висловити свою думку.

Є два варіанти А і В, з яких ви повинні вибрати один, у більшою мірою відповідає вашим поглядам, вашу думку про себе. У бланку для відповідей поставте виразний хрестик відповідно до одного з варіантів (А або В) для кожного твердження. Відповідати треба як можна швидше.

1.

А. Іноді я надаю можливість іншим взяти на себе відповідальність за рішення суперечливого запитання.

В. Чим обговорювати те, у чому ми розходимося, я намагаюся звернути увагу на те, з чим ми обидва згодні.

2.

А. Я намагаюся знайти компромісне рішення.

В. Я намагаюся улагодити справу з урахуванням інтересів іншого і моїх власних.

3.

А. Зазвичай я наполегливо прагну домогтися свого.

В. Я намагаюся заспокоїти іншого і головним чином зберегти наші відносини.

4.

А. Я намагаюся знайти компромісне рішення.

В. Іноді я жертвую своїми власними інтересами заради інтересів іншої людини.

5.

А. Улагоджуючи суперечливу ситуацію, я весь час намагаюся знайти підтримку в іншого.

В. Я намагаюся зробити все, щоб уникнути марної напруженості.

6.

А. Я намагаюся уникнути неприємностей для себе.

В. Я намагаюся домогтися свого.

7.

А. Я намагаюся відкласти рішення суперечливого запитання з тим, щоб з часом вирішити його остаточно.

В. Я вважаю можливим у чимось поступитися, аби домогтися іншого.

8.

А. Зазвичай я наполегливо прагну домогтися свого.

В. Я першою справою намагаюся ясно визначити те, у чому складаються всі порушені інтереси.

9.

А. Думаю, що не завжди варто хвилюватися через якихось виникаючих розбіжностей.

В. Я прикладаю зусилля, щоб домогтися свого.

10.

А. Я твердо прагну досягти свого.

В. Я намагаюся знайти компромісне рішення.

11.

А. Першою справою я намагаюся ясно визначити, в чому полягають всі порушені суперечливі запитання.

В. Я намагаюся заспокоїти іншого і головним чином зберегти наші відносини.

12.

А. Найчастіше я уникаю займати позицію, яка може викликати суперечки.

В. Я даю можливість іншому в чомусь залишитися при своїй думці, якщо він також йде мені назустріч.

13.

А. Я пропоную середню позицію.

В. Я наполягаю, щоб було зроблено по-моєму.

14.

А. Я повідомляю іншому свою точку зору і запитую про його погляди.

В. Я намагаюся показати іншому логіку і переваги моїх поглядів.

15.

А. Я намагаюся заспокоїти іншого і головним чином зберегти наші відносини.

В. Я намагаюся зробити так, щоб уникнути напруженості.

16.

А. Я намагаюся не зачепити почуттів іншого.

В. Я намагаюся переконати іншого в перевагах моєї позиції.

17.

А. Зазвичай я наполегливо намагаюся домогтися свого.

В. Я намагаюся зробити все, щоб уникнути марної напруженості.

18.

А. Якщо це зробить іншого щасливим, дам йому можливість настояти на своєму.

В. Я даю можливість іншому в чомусь залишитися при своїй думці, якщо він також йде мені назустріч.

19.

А. Першою справою я намагаюся ясно визначити те, у чому складаються всі порушені питання та інтереси.

В. Я намагаюся відкласти рішення суперечливого запитання з тим, щоб з часом вирішити його остаточно.

20.

А. Я намагаюся негайно подолати наші розбіжності.

В. Я намагаюся знайти найкраще поєднання вигод і втрат для обох сторін.

21.

А. Ведучи переговори, я намагаюся бути уважним до бажань іншого.

В. Я завжди схильюся до прямого обговорення проблеми і її спільного вирішення.

22.

А. Я намагаюся знайти позицію, яка знаходиться посередині між моєю позицією і точкою зору іншої людини.

В. Я відстоюю свої бажання.

23.

А. Як правило, я стурбований тим, щоб задовольнити бажання кожного з нас.

В. Іноді я надаю можливість іншим взяти на себе відповідальність за рішення суперечливого запитання.

24.

А. Якщо позиція іншого здається мені дуже важливою, я постараюся піти назустріч його бажанням.

В. Я намагаюся переконати іншого прийти до компромісу.

25.

А. Я намагаюся показати іншому логіку і переваги моїх поглядів.

В. Ведучи переговори, я намагаюся бути уважним до бажань іншого.

26.

А. Я пропоную середню позицію.

В. Я майже завжди заклопотаний тим, щоб задовольнити бажання кожного з нас.

27.

А. Найчастіше я уникаю займати позицію, яка може викликати суперечки.

В. Якщо це зробить іншого щасливим, я дам йому можливість настояти на своєму.

28.

А. Зазвичай я наполегливо прагну домогтися свого.

В. Улагоджуючи ситуацію, я зазвичай намагаюся знайти підтримку в іншого.

29.

А. Я пропоную середню позицію.

В. Думаю, що не завжди варто хвилюватися через якихось виникаючих розбіжностей.

30.

А. Я намагаюся не зачепити почуттів іншого.

В. Я завжди займаю таку позицію в суперечливому запитанні, щоб ми спільно з іншим людиною могли домогтися успіху.

Бланк питальника

№	А	В	№	А	В	№	А	В
1			11			21		
2			12			22		
3			13			23		
4			14			24		
5			15			25		
6			16			26		
7			17			27		
8			18			28		
9			19			29		
10			20			30		

Ключ до питальника

1. Суперництво: 3А, 6В, 8А, 9В, 10А, 13В, 14В, 16В, 17А, 22В, 25А, 28А.
2. Співпраця: 2В, 5А, 8В, 11А, 14А, 19А, 20А, 21В, 23В, 26В, 28В.
3. Компроміс: 2А, 4А, 7В, 10В, 12В, 13А, 18В, 22А, 23А, 24, 26А, 29А.
4. Уникнення: 1А, 5В, 6А, 7А, 9А, 12А, 15В, 17В, 19В, 20В, 27А, 29В.

5. Пристосування: 1В, 3В, 4В, 11В, 15А, 16А, 18А, 21 А, 24А, 25, 27В, 30А.

Обробка результатів

В ключі кожна відповідь А дає уявлення про кількісне вираження: суперництва, співпраці, компромісу, уникнення і пристосування. Якщо відповідь співпадає з вказаним у ключі, йому присвоюється значення 1, якщо не збігається, то присвоюється значення 0. Кількість балів, набраних індивідом за кожною шкалою, дає уявлення про вираженість у нього тенденції до прояву відповідних форм поведінки в конфліктних ситуаціях.

Методика «Схильність до стресу»

(Дж. Дженкенсона, модифікація М. Фрідмана і Р. Розенмана)

Мета: Визначити рівень схильності до стресу.

Показник, що вимірюється: Схильність до стресу. Стресостійкість – здатність чинити опір виникненню стресу.

Інструкція: Перед Вами 21 запитання. Якщо Ви згодні з тим, про що запитується, то у бланку для відповідей в колонку «так», навпроти номера запитання ставите 2 бали, якщо Ви невпевнені, то у колонку «незнаю» ставите 1 бал, якщо незгодні, то у колонку «ні» ставите 0 балів.

Хід дослідження:

Бланк для відповідей

Твердження тесту	так	не знаю	ні
1	2	3	4
1. Чи дуже важка і напружена Ваша робота? 2. Чи часто Ви думаєте про роботу по вечорах і у вихідні дні? 3. Чи часто Вам доводиться затримуватись на роботі або вдома займатися справами, які пов'язані з роботою? 4. Чи відчуваєте Ви, що Вам часто бракує часу? 5. Чи часто Вам доводиться спішити, щоб справитися зі своїми справами? 6. Чи відчуваєте Ви нетерплячку, коли бачите, що хто-небудь виконує роботу повільніше, ніж Ви самі могли б зробити? 7. Чи часто Ви закінчуєте думку співрозмовника до того, як він закінчив говорити? 9. Якщо Ви відчуваєте нетерпіння при роздратуванні, то чи важко Вам це приховати? 10. Чи часто Вас виводить із нетерпіння чекання в чергах? 11. Чи часто у Вас виникає почуття, що час пливе надто швидко?			

Продовження бланку для відповідей

1	2	3	4
<p>12. Чи надасте Ви перевагу тому щоб швидше піти (поїхати) як можна швидше, аби зайнятися важливішими справами?</p> <p>13. Ви майже завжди ходите і робите все швидко?</p> <p>14. Чи старались Ви бути у всьому першим і кращим, коли були молодшим?</p> <p>15. Чи вважаєте Ви себе людиною енергійною, наполегливою?</p> <p>16. Чи вважають Вас енергійним, наполегливим Ваша дружина або близькі родичі?</p> <p>17. Чи вважають Вас люди, які добре Вас знають, що Ви відноситеся до своєї роботи досить серйозно?</p> <p>18. Чи часто буває, що читаючи або слухаючи співрозмовника, ви продовжуєте думати про свої справи?</p> <p>19. Чи часто ваша дружина або Ваші близькі просять Вас менше приділяти уваги своїми справами і приділити більше уваги собі і сім'ї?</p> <p>20. Чи приділяєте Ви всі зусилля, щоб перемогти у грі, спорті і ін.?</p> <p>21. Чи вважають люди, які добре Вас знають, що Ви живете мирним і спокійним життям?</p>			

Аналіз результатів:

Відповіді: «Так» – 2 бали, «Дещо середнє» – 1 бал, «Ні» – 0 балів. По 21 запитанню підрахунок зворотній.

В – низька піддаваність стресу, тип А – висока піддаваність стресу.

Норми:

0 – 9 балів – тип В (низька піддаваність стресу);

9 – 12 балів – перехід до типу В;

12 – 15 балів – нейтральна зона;

22 – 25 балів – перехід до А;

34 – 37 балів – А – висока піддаваність стресу.

Методика оцінювання соціальної відповідальності студентів

(В. Маришук).

<p>1. Переконаність в необхідності соціальної відповідальності рішень, що приймаються.</p>	<p>Не бачу необхідності в соціальній відповідальності. Не маю ясного уявлення про соціальну відповідальність. Маю переконання в необхідності соціальної відповідальності. Маю тверді переконання в необхідності соціальної відповідальності, але не знаходжу можливості для їх актуалізації. Маю переконання і знаходжу застосування своєї соціальної відповідальності.</p>
<p>2. Відношення до громадської діяльності</p>	<p>Негативно ставлюсь до громадських справ. Байдуже ставлюсь до громадської роботи. Притягає можливість отримати заохочення. Притягає громадський статус при виконанні суспільно значимих справ. Притягає творчість в громадських справах, їх необхідність і важливість для суспільства.</p>
<p>3. Громадська активність</p>	<p>Ніколи не беру участь в громадських заходах. Виконую разові доручення. Беру участь в громадських справах, але як рядовий виконавець. Беру участь в громадських справах регулярно. Є ініціатором громадських справ у колективі.</p>
<p>4. Усвідомлення соціальної відповідальності для майбутньої спеціальності</p>	<p>Абсолютно не замислююся про майбутню спеціальність. Іноді замислююся про майбутню спеціальність. Замислююся про майбутню спеціальність лише як засобу отримання доходу. Уявляю мету професійної діяльності, але не розумію ролі соціальної відповідальності в ній. Усвідомлюю цілі і зміст професійної діяльності і ту роль, яку відіграє в ній соціальна відповідальність.</p>

Продовження таблиці

5. Ставлення до майбутньої спеціальності	<p>У майбутній спеціальності немає нічого привабливого.</p> <p>У майбутній спеціальності приваблює в основному її дохід.</p> <p>Приваблює можливість займатися керівництвом людьми.</p> <p>Приваблює громадська значущість професії.</p> <p>Приваблює можливість професійної творчості і престиж професії.</p>
6. Ставлення до освіти	<p>Вчуся без інтересу, часто пропускаю заняття.</p> <p>Цікавлюся окремими проблемами, відвідую заняття вибірково.</p> <p>Виявляю цікавість до окремих предметів.</p> <p>З цікавістю відвідую заняття.</p> <p>З цікавістю ставлюсь до будь-яких форм навчальної діяльності і активно приймаю в них участь.</p>
7. Участь у науковій діяльності	<p>Не займаюся науковою роботою.</p> <p>Працюю над проблемою, оскільки це необхідно для наукової роботи (олімпіади, наукові конференції і так далі).</p> <p>Працюю над темою наукового дослідження, оскільки вона цікава.</p> <p>Розробляю наукову проблему, оскільки усвідомлюю її громадську значущість.</p> <p>Творчо вирішую проблему, беру участь у науково-практичних конференціях з великим ентузіазмом.</p>
8. Ставлення до праці	<p>Уникаю участі в трудових справах. Фізичну працю не люблю.</p> <p>Іноді беру участь, але роботу виконую погано.</p> <p>Беру участь, але за відсутності контролю роботу не виконую.</p> <p>Однаково добре виконую будь-яку роботу.</p> <p>Працюю захоплено. Не допускаю недбалості. Фізичну працю люблю.</p>
9. Моральна самосвідомість	<p>Не замислююся над своїми вчинками.</p> <p>Замислююся лише після критики.</p> <p>Іноді аналізую свої вчинки за власною ініціативою.</p> <p>Майже завжди аналізую свою поведінку.</p>

Продовження таблиці

	Постійно аналізую свою поведінку.
10. Відношення до однокурсників	<p>Вважаю своїх одногрупників ледачими і бездарними. Однокурсники мені не цікаві. Позитивно відношуся тільки до деяких одногрупників. Уважно відношуся до більшості одногрупників. Уважність і чуйність по відношенню до інших поєднуються в мені з вимогливістю і повагою.</p>
11. Громадська діяльність	<p>Ні у яких громадських заходах не приймаю участі. Іноді приймаю участь в громадських заходах. Завжди приймаю участь в громадських заходах, оскільки мені подобається бути лідером. Завжди приймаю участь в громадських заходах, оскільки вважаю, що це важливо для моєї професії. Завжди приймаю участь в громадських заходах, оскільки це важливо для усіх людей</p>

Додаток Н

Експрес - питальник «Індекс толерантності»
(за методикою Г. Солдатова, О. Кравцової, О. Хухласва,
Л. Шайгерової).

Інструкція: пропонується оцінити, наскільки Ви згодні або не згодні з наведеними твердженнями, і відповідно до цього поставити галочку або будь-яку іншу позначку напроти кожного твердження:

№	Твердження	Абсолютно не згоден	Не згоден	Швидше не згоден	Швидше згоден	Згоден	Повністю згоден
1	2	3	4	5	6	7	8
1	У засобах масової інформації може бути представлена будь-яка думка.						
2	У змішаних шлюбах звичайно більше проблем, ніж у браках між людьми однієї національності.						
3	Якщо друг зрадив, треба помститися йому.						
4	До людей кавказької національності почнуть ставитися краще, якщо вони змінять свою поведінку.						
5	У суперечці може бути правильним тільки один погляд.						

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6	7	8
6	Жебраки і бродяги самі винні у своїх проблемах.						
7	Нормально вважати, що твій народ кращий, ніж всі інші.						
8	З неохайними людьми неприємно спілкуватися.						
9	Навіть якщо у мене є своя думка, я готовий вислухати інші точки зору.						
10	Усіх психічно хворих людей необхідно ізолювати від суспільства.						
11	Я готовий прийняти як члена своєї сім'ї людину будь-якої національності.						
12	Біженцям треба допомагати не більше, ніж всім останнім, оскільки у місцевих жителів проблем не менше.						
13	Якщо хтось чинить зі мною грубо, я						

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6	7	8
	відповідаю тим самим.						
14	Я хочу, щоб серед моїх друзів були люди різних національностей						
15	Для наведення ладу в країні необхідна «сильна рука».						
16	Ті, хто приїхав, повинні мати ті ж самі права, що і місцеві жителі.						
17	Людина, яка думає не так, як я, викликає у мене роздратування.						
18	До деяких націй і народів важко добре ставитися.						
19	Безлад мене дуже дратує.						
20	Будь-які релігійні течії мають право на існування.						
21	Я можу уявити чорношкіру людину своїм близьким другом.						
22	Я хотів би стати більш терплячою людиною по відношенню до інших.						

Для кількісного аналізу підраховується загальний результат, без ділення на субшкали. 22-60 – низький рівень толерантності. 61-99 – середній рівень толерантності. 100-132 – високий рівень толерантності.

Додаток II

Тематичний план елективного спецкурсу
«Основи конкурентоздатності майбутніх судноводіїв»
(в межах педагогічної майстерні)

Модуль - 2		Кількість кредитів – 1,5				
		Загальна кількість годин - 45				
		Разом	лекції	семінари	практичні	сам. роб.
Модуль 1. Теоретико-методологічні засади конкурентоздатності.						
№	Теми					
I	Роль та значення конкурентоздатності у професійній діяльності майбутнього судноводія.	8	2	2	2	2
II	Значущість «адаптації» в процесі входження судноводія в професійну діяльність.	7	1	2	2	2
III	Когнітивно-операційний компонент як складова конкурентоздатності майбутніх судноводіїв.	7	2	1	2	2
Разом за модулем 1.		22	5	5	6	6
Модуль 2. Технологічно-методичні засади формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв.						
IV	Проблема самопрезентації та принципи її побудови.	10	2	2	3	3

V	Розвиток особистісних якостей пріоритетних для формування конкурентоздатності майбутнього судноводія.	13	3	3	4	3
	Разом за модулем 2.	23	5	5	7	6
	Усього годин	45	10	10	13	12

Модуль 1. Теоретико-методологічні засади конкурентоздатності.

Тема I. Роль та значення конкурентоздатності у професійній діяльності майбутнього судноводія.

Лекція № 1. «Сутність та специфіка конкурентоздатності судноводія»

План:

1. Методологічні основи проблеми конкурентоздатності: філософський, економічний, психологічний, педагогічний, фаховий контексти досліджуваного конструкту.

2. Генеза понять «конкуренція», «конкурентоспроможність (фірм та товарів)», «конкурентоздатність», «конкурентоздатність судноводія».

3. Особливості світового ринку праці згідно морських перевезень: транспортування вантажів і доставки пасажирів.

4. Компонентна структура конкурентоздатності судноводія.

Семінарське заняття №1.

Круглий стіл «Складники конкурентоздатності судноводія».

Запитання для обговорення:

1. Сутність конкурентоздатності майбутніх морських офіцерів торговельного і пасажирського флоту.

2. Специфіка професійної підготовки майбутніх судноводіїв у морських закладах вищої освіти.

3. Основні напрямки професійної діяльності майбутніх морських

офіцерів (професійне спрямування «Судноводіння»).

4. Феномени «конкуренція», «конкурентоздатність» та «конкурентоспроможність», що в них спільного та відмінного?

5. Складники конкурентоздатності судноводіїв.

Практичне заняття №1.

1. Захист рефератів за обраними темами.

2. На основі самостійного опрацювання наукової літератури й Інтернет-джерел щодо складових конкурентоздатності судноводія, обґрунтувати їх важливість, а також дібрати приклади з досвіду капітанів, їх помічників, штурманів, використовуючи при цьому методичні публікації.

Самостійна робота студентів.

1. Проаналізувати періодичні видання та дібрати матеріал щодо проблеми «конкурентоздатність», «конкурентоздатність судноводія морського флоту».

2. Підготувати реферат з теми: «Значення сучасної підготовки конкурентоздатного судноводія в здійсненні морської діяльності, що включає безпеку мореплавання, пошук і рятування на морі, збереження життя пасажирів і грузів, захист морського середовища».

Тема II. Значущість «адаптації» в процесі входження судноводія в професійну діяльність.

Лекція №2. «Роль адаптивно-стимулювального компонента у формуванні конкурентоздатності майбутнього судноводія».

План:

1. Ознайомлення з проблемою «адаптація» та її видів.

2. Сутність поняття «адаптація» у філософському, психологічному і фаховому контекстах.

3. Професійна адаптація (входження в професію, освоєння нової соціальної ролі, засвоєння нових технологій професії, набуття досвіду самостійного виконання професійної діяльності)

4. Стадії процесу професійної адаптації: ознайомлення, пристосування, асиміляція; фази адаптації в контексті професійної діяльності судноводія: первинна, вторинна, реадаптація, дезадаптація.

Семінарське заняття №2.

Дискусія «Чому адаптація важлива для судноводія?»

Запитання для обговорення:

1. Вплив адаптації на забезпечення безпеки мореплавання, працездатність, здоров'я, конкурентоздатність моряка, на якість його професійної діяльності.

2. Адаптація та вимоги до сучасних еволюційних соціально-побутових умов праці і відпочинку моряка.

3. Передумови успішної соціально-психологічної адаптації моряка.

4. Характеристика фаз адаптації майбутнього судноводія: первинної, вторинної, реадаптації, дезадаптації.

Практичне заняття № 2.

«Адаптаційний тренінг».

Самостійна робота студентів.

Написати ессе «Мій досвід кадета (практиканта) з адаптації до умов праці на судні».

Тема III. Когнітивно-операційний компонент як складова конкурентоздатності майбутніх судноводіїв.

Лекція №3. Сутність когнітивно-операційного компонента конкурентоздатності майбутніх судноводіїв.

План:

1. Професійні знання, вміння, навички, якими повинен оволодіти майбутній конкурентоздатний судноводій.

2. Ознайомлення з проблемою «конкурентології» як наукою та її методологічними, сутнісними, базовими поняттями, концептуальними засадами.

3. Закони конкурентології.

Семінарське заняття №3.

Запитання для обговорення:

1. Стандарти компетентності майбутнього судноводія.
2. Манільські поправки, загальні вимоги до офіцерів морфлоту.
3. Навчання на тренажерах відповідно до Конвенції ПДНВ.
4. Вимоги до знання англійської мови.
5. Пріоритети в досягненні конкурентоздатності професійної діяльності майбутнього судноводія.

Практичне заняття № 3.

Дискусія «Значущість для судноводія дотримання правил з конкурентології».

Самостійна робота студентів.

Опрацювати наукову літературу й Інтернет-джерела щодо правил конкурентоздатної діяльності.

Модуль 2. Технологічно-методичні засади формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв.

Тема IV. Проблема самопрезентації та принципи її побудови.

Лекція №4. «Проблема самопрезентації та принципи її побудови».

План:

1. Загальні і специфічні принципи побудови презентації.
2. Освоєння алгоритму підготовки матеріалів для самопрезентації.
3. Презентація особистості та сутність усних і письмових знайомств-представлень.

Семінарське заняття №4.

Бесіда з кріюінг-менеджерами.

Запитання для обговорення:

1. Вимоги кріюінгових агентств до судноводія при працевлаштуванні.
2. Рекомендації кріюінг-менеджерів кадетам при первинному працевлаштуванні на судна під іноземним прапором.

3. Значущість грамотно складеного резюме (application form).

4. Рівень професійної підготовки кадета, необхідний для первинного працевлаштування у судноплавну компанію.

Практичне заняття №4.

Практикум «Влаштування на роботу», Рольова гра «Співбесіда з роботодавцем».

Самостійна робота студентів.

Ознайомитись з прикладами резюме, з літературою з приводу грамотного його складання і проаналізувати правила - рекомендації психологів щодо працевлаштування у крюїнгову фірму.

Скласти резюме application form та CV.

Тема V. Особистісні якості у формуванні конкурентоздатності майбутнього судноводія.

Лекція №5. Роль особистісних якостей у формуванні конкурентоздатності судноводія.

План:

1. Необхідність володіння комплексом особистісних якостей: лідерські якості, конфлікто-та стресоусталеністю, етнокультурна толерантність.

2. Значення лідерських якостей у роботі судноводія. Стилi лідерства: демократичний, авторитарний, ліберальний, патерналістський, транзакційний.

4. Стрес і його види: конструктивний (еустрес) і деструктивний (дистрес).

5. Сутність етнокультурної толерантності.

6. Культурна специфічність «картини світу» і її відображення у вербальній і невербальній поведінці. Особливості ментальності етнічної спільності.

Семінарське заняття №5.

Круглий стіл «Констативний вплив лідерських якостей, конфлікто -

та стресоусталеності, етнокультурної толерантності на конкурентоздатність судноводія».

Запитання для обговорення:

1. Роль лідерських якостей судноводія в ефективній професійній діяльності.
2. Значущість конфлікто-та стресоусталеності судноводія при виконанні довготривалих рейсів.
3. Етнокультурна толерантність судноводія та конструктивний діалог і злагоджена співпраця із членами екіпажу - носіями іноземних культур.

Практичне заняття №5.

Вправа «Розвиваємо харизматичні якості».

Самостійна робота студентів.

Вправи:

1. «Хто Я?».
2. «Цілі і якості особистості, яких не вистачає курсанту для досягнення мети в майбутній професійній діяльності».
3. Ведення щоденника (що вдалося зробити в досягненні поставленої мети, а що ні).

Рекомендована література:

1. Андреев В. И. Конкурентология. Учебный курс для творческого саморазвития конкурентоспособности / В. И. Андреев. – Казань : Центр инновационных технологий, 2013. – 468 с.
2. Арбузова Е. С. Тренинг толерантности : [учебно-методическое пособие] / Е. С. Арбузова ; Университет Российской академии образования, Новомосковский филиал. – Новомосковск, 2013. – 57 с.
3. Бикова В. Щодо проблеми конкурентоздатності фахівців / В. Бикова // Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету ім. Павла Тичини. – 2015. – Ч. 2. – С. 28 – 34.
4. Бобришева Н. М. Сутність, зміст і особливості професійної

підготовки майбутніх морських офіцерів [Електронний ресурс] / Н. М. Бобришева. – Режим доступу : <http://academy.ks.ua/wp-content/uploads/2014/05/23.pdf>.

5. Бугакова Е. С. Формирование коммуникативной компетентности у курсантов морского профиля [Электронный ресурс] / Е. С. Бугакова // Теория и практика общественного развития. – 2015. – № 9. – С. 246 – 252. – Режим доступа : <https://cyberleninka.ru/article/n/formirovanie-kommunikativnoy-kompetentnosti-u-kursantov-vuza-morskogo-profilya>.

6. Вчимося самостійності : навч.-метод. посіб. / За загал. ред. : Т. П. Спіріної ; автор. кол. : Ю. М. Галустян, А. В. Каравай, А. Б. Кочарян, Т. Д. Мельник. – К. : Видавництво ФОП Москаленко О. М., 2011. – 212 с.

7. Галак Г. И. Адаптация судоводителя к специфике работы в условиях морской среды [Электронный ресурс] / Г. И. Галак // Вестник Морского государственного университета. Серия : Судовождение. – 2012. – Вып. 53. – С. 13-21. – Режим доступа : <http://old.msun.ru/dir/ntic/Texts/Sources/SovFracht/000000009К.pdf>.

8. Гришина Н. В. Психология конфликта / Н. В. Гришина. – СПб. : Питер, 2003. – 464 с.

9. Губенко В. Конкурентоспроможність підприємства та стратегія просування на світовому ринку / В. Губенко // Економіка України. – 2008. – № 9. – С. 56 – 59.

10. Данченко С. А. Профессиональная направленность моряков / С. А. Данченко. – Владивосток : Морской гос. ун-т им. адм. Г. И. Невельского, 2004. – 57 с.

11. Демченко О. М. Професійна діяльність фахівців морського флоту як педагогічна проблема / О. М. Демченко // Вісник Черкаського університету. Серія «Педагогічні науки». – 2016. – Вип. № 6. – С. 45 – 51.

12. Дзюба Т. М. Конкурентоздатність як важлива складова професійного та духовного розвитку майбутніх психологів / Т. М. Дзюба // Вісник Національної академії оборони України. – 2009. – № 5 (13). – С. 125 –

129.

13. Драган О. І. Конкуентоспроможність підприємств в умовах технологічної конкуренції : методологічний аспект / О. І. Драган // Економіка ринкових відносин. – 2008. – № 1(1). – С. 55 – 60.

14. Емельянов С. М. Практикум по конфликтологии / С. М. Емельянов. – СПб. : Питер, 2000. – 368 с.

15. Емельянова Е. В. Практикум по этнической психологии : учеб. пособие / Е. В. Емельянова – Иркутск : ИГУ, 2015. – 158 с.

16. Єгорова С. М. Про особливості впровадження засад компетентнісного підходу у вищу професійну освіту фахівців морського транспорту [Електронний ресурс] / С. М. Єгорова. – Режим доступу : <http://www.sworld.com.ua/konfer35/664.pdf>.

17. Искусство жить с непохожими людьми : психотехника толерантности / Ред. А. Г. Асмолов, Г. У. Солдатова, А. В. Макаручук. – Москва : Московия, 2009. – 312 с.

18. Іванов Ю. В. Проблема конкурентоспроможності вищих навчальних закладів України : теорія і практика : [монографія] / Ю. В. Іванов. – Полтава : РВВ ПУЕТ, 2010. – 136 с.

19. Карамушка Л. М. Формування конкурентноздатної управлінської команди освітньої організації як інноваційний напрям практичної психології управління / Л. М. Карамушка, О. А. Філь.; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України, Лаб. орг. психології та ін. - К. ; Рівне : Міленіум, 2003. – 38 с.

20. Карпачова Н. Про стан дотримання та захисту прав моряків в Україні [Електронний ресурс] / Н. Карпачова : Режим доступу: <http://www.rbc.ua/ukr/newsline/show/karpacheva-v-ukraine-glavnymi-problemami-moryakov-yavlyayutsya-13042012085000>

21. Кожевникова И. Д. Специфика профессиональной деятельности специалистов-судоводителей [Электронный ресурс] / И. Д. Кожевникова, Б. В. Рыкова // Известия балтийской государственной академии рыбопромыслового флота : Психолого-педагогические науки. – 2013. – № 3

(25). – С. 120-123. – Режим доступа : <https://elibrary.ru/contents.asp?issueid=1145345>.

22. Кремень В. Г. Формування глобально конкурентоспроможного людського капіталу – найважливіше завдання професійної освіти / В. Г. Кремень // Педагогіка і психологія. – 2015. – № 4. – С. 5-10.

23. Криворучко П. П. Психологічне забезпечення професійної діяльності корабельних спеціалістів у тривалому плаванні : дис. ... канд. психол. наук : 20.02.02 / П. П. Криворучко. – К., 1998. – 263 с.

24. Кулакова М. В. Формування готовності до професійної діяльності в майбутніх фахівців у вищих морських навчальних закладах : дис... канд. пед. наук : 13.00.04 / Майя Володимирівна Кулакова ; Південноукраїнський держ. педагогічний ун-т ім. К. Д. Ушинського. – Одеса, 2006. – 225 с.

25. Лобастов В. М. Психологические основы безопасности судовождения : [учеб. пособие] / В. М. Лобастов. – Владивосток : ДВВИМУ, 1980. – 52 с.

26. Ляшенко У. І. Підготовка майбутніх судових механіків засобами професійно зорієнтованих дисциплін [Електронний ресурс] / У. І. Ляшенко // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Педагогіка. – 2015. – № 3. – С. 25 – 33. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/NZTNPU_ped_2015_3_6.

27. Максименко С. Д. Лідерство як функція професійної психологічної компетентності особистості / С. Д. Максименко // Проблеми сучасної психології. – 2014. – Випуск 24. – С.7 – 16.

28. Махній М. М. Етнічна психологія : навч. посібник / М. М. Махній. – К. : Вид. Дім «Слово», 2015. – 272 с.

29. Миусов М. В. Стандарты оценки компетентности моряков в XXI ст. / М. В. Миусов // Морська освіта. – 2009. – № 5 – 6. – С.10 – 14.

30. Міжнародна конвенція про підготовку і дипломування моряків та несення вахти 1978 року // ОВУ. – 2009. – № 60. – Ст. 2148.

31. Новичкова Е. Н. Иностранный язык в профессиональной

подготовке будущих судоводителей [Электронный ресурс] / Е. Н. Новичкова, Е. В. Надеина // V Всероссийская научно-практическая интернет - конференция «Развитие человека в современном мире». – Режим доступа : <https://nsportal.ru/ap/library/drugoe/2015/01/14/inostrannyu-yazyk-v-professionalnoy-podgotovke-budushchikh>.

32. Онищук В. М. Професійне становлення моряків в системі освітнього процесу / В. М. Онищук // Соціально-економічні, соціально-педагогічні та соціально-психологічні проблеми морської освіти : матеріали I Міжнар. наук.-практ. конф. (Керч, 14-16 черв. 2012 р.). – Керч ; Мелітополь : Колор Принт, 2012. – С. 66 – 71.

33. Побідаш А. Ю. Дослідження особливостей впливу основних стрес-факторів професійної діяльності моряків / А. Ю. Побідаш // Проблеми загальної та педагогічної психології, 2011. – Т. XIII, Ч. 7. – С. 150 – 157.

34. Попова О. П. Особливості професійної діяльності майбутніх судноводіїв і сутність їх професійної компетентності / О. П. Попова // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах : зб. наук. праць / редкол. : Т. І. Сущенко (голов. ред.) [та ін.]. – Запоріжжя, 2011. – Вип. 17. – С. 351 – 357.

35. Сокол И. В. Современные спутниковые системы навигации как средство формирования информационной компетентности будущих судоводителей [Электронный ресурс] / И. В. Сокол // Інформаційні технології в освіті. – 2012. – Вип. 12. – С. 193 – 200. – Режим доступа : http://nbuv.gov.ua/UJRN/itvo_2012_12_31.

36. Стрелкова О. В. Психология профессиональной деятельности моряков / О. В. Стрелкова. – Калининград : БГА РФ, 2005. – 135 с.

37. Фомін Н. В. Теоретична модель конкурентоздатного фахівця / Н. В. Фомін // Інновації в освіті. – 2004. – № 3. – С. 74 – 81.

38. Шерман М. І. Інформаційна культура майбутніх інженерів-судноводіїв як психолого-педагогічний феномен / М. І. Шерман, О. М. Безбах // Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології. -

2014. – Вип. 1. – С. 190 – 193. – Режим доступу :
http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdytp_2014_1_69.

Додаток Р**Вправа «Розвиваємо харизматичні якості».**

Маючи уявлення про те, що конкретно роблять харизматичні лідери, учасники вправи можуть потренувати свої якості, що сприяють формуванню харизми.

1. Всі учасники діляться на пари.

2. Один з учасників отримує завдання ознайомити студента-початківця з основними традиціями і правилами свого факультету. Його напарник і буде цим початківцем. На виконання завдання дається 10-15 хвилин. Протягом усієї вправи перший учасник намагається проявити свої харизматичні здібності.

3. Учасники, що знаходяться в парі, міняються ролями і виконують дещо іншу задачу (наприклад, один з учасників розповідає другому - студенту-початківцю про те, яким чином на факультеті прийнято складати іспити).

4. По закінченню виконання вправи кожна пара повинна обговорити результати, оцінити можливості один одного і подумати, яким чином можна виправити свої недоліки.

Додаток С**Тренінгові вправи: «Боротьба зі стресом».**

1. Заборони собі боятися! Багатьом добре відомо панічний стан перед іспитами: «Нічого не знаю! Нічого не пам'ятаю!». Спробуй спрямувати свої думки в інше русло: «Я довго і цілеспрямовано працював, я зробив все від мене залежне, з усього матеріалу я все одно щось знаю і досить добре».

2. Виконуй дихальні вправи. Це найшвидший, простий і найбільш ефективний засіб подолання відчуття стресу і паніки. Закрий очі і дихай повільно і глибоко. Видих повинен бути в 2-3 рази триваліше, ніж вдих. Вдихаючи, уяви собі, що втягуєш носом свій улюблений аромат. Видихай через злегка зімкнуті губи так, немов хочеш задути полум'я свічки або подути на ложку з гарячим супом.

3. Через 3-5 хвилин після початку дихальних вправ можна додати до них формули самонавіювання: «Я розслабляюся і заспокоююся», синхронізуючи їх з ритмом свого подиху. При цьому слова «я» та «і» слід вимовляти на вдиху, а слова «розслабляюся» і «заспокоююся» - на видиху.

4. Можна також проговорити про себе: «Я спокійний і впевнений у собі», «Моя пам'ять працює добре. Я все пам'ятаю», «Я можу довести, що багато працював і все вивчив». Аутотренінг - ефективна техніка: мозок прекрасно підпорядковується подібними командами.

5. Навчися ніколи не думати про провал на іспиті. І щоб результат цей нас задовольняв, думати треба про хороше, налаштовуючи себе на успіх: «У мене все вийде, в потрібний момент я все згадаю».

6. Не «заражайся» чужим хвилюванням. Переживай своє хвилювання в поодиночці, відійди в сторону, поблукай по коридору, подивися у вікно.

7. Скидай напругу. Позбутися від болісного дискомфорту допоможуть найпростіші рухи. Зроби кілька кругових рухів головою, розімніть руки, потисни плечима. Якщо є можливість, побоксуй, завдаючи ударів по порожньому місці і уявляючи, що б'єш свій страх. У стресовій ситуації корисно позіхати. Солонко позіхнувши три-п'ять разів, ти не тільки зменшиш

хвилювання, але і активізуєш роботу головного мозку. Щоб викликати позіхальний рефлекс, потрібно середніми пальцями рук помасажувати м'язи між вухом і щокою.

8. Займися самомасажем. Легкий масаж потиличної області голови відволікає від нав'язливого страху, а також допомагає істотно підвищити кмітливість. Зняти емоційне напруження допомагає масаж кінчиків мізинців, а також виконання йоги для пальців, так званих мудр. Цим словом позначається з'єднання пальців рук в певній комбінації. Так, мудра Землі допомагає при стресах, погіршення психофізичного стану, підвищує самооцінку і впевненість в собі. Для її виконання безіменний і великий пальці обох рук щільно притисніть один до одного подушечками, решту пальців випрями і злегка розстав. Такий жест корисно робити якомога частіше і тримати пальці в такому положенні якомога довше. При сильному стресі поклади ліву руку на стіл долонею вниз. Правою рукою протягом 3-5 хвилин круговими рухами за годинниковою стрілкою масажуй точку перетину умовних ліній великого і вказівного пальців, при цьому великий палець максимально відстав від вказівного. Потім поміняй руку, але тепер вже роби рухи проти годинникової стрілки.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Смірнов С. В. Когнітивно-діяльнісний компонент як підструктура конкурентоздатності майбутніх судноводіїв / С. В. Смірнов // Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського : зб. наук. пр. – Одеса : ПНПУ імені К. Д. Ушинського, 2015. – № 2. – С. 105–110.
2. Смірнов С. В. Педагогічні умови формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв / С. В. Смірнов // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 17. Теорія і практика навчання та виховання : збірник наукових праць [за науковою ред. академіка В. І. Бондаря]. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. – Випуск 27 – С. 183–188.
3. Смірнов С. В. Проблема стимулювання саморозвитку майбутнього судноводія в контексті формування його конкурентоздатності / А. Ф. Линенко, С. В. Смірнов // Наука і освіта. – Одеса, 2015. – № 6. – С. 54–57.
4. Смірнов С. В. Технології формування особистісно-оцінного компонента конкурентоздатності майбутнього судноводія / С. В. Смірнов // Гірська школа Українських Карпат. – Івано-Франківськ : Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2016. – № 14. – С. 226–229.
5. Смірнов С. В. Модель формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв у процесі професійної підготовки / С. В. Смірнов // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки : зб. наук. пр. [за ред. проф. Тетяни Степанової]. – Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2017. – № 3 (58). – С. 350–353.

6. Смірнов С. В. Діагностика конкурентоздатності майбутніх судноводіїв / С. В. Смірнов // Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського. – Серія : Педагогіка. – Одеса : ПНПУ імені К. Д. Ушинського, 2017. – Випуск 4 (117). – С. 100–103.

7. Smirnov S. V. On the formation of future navigators' competitiveness / S. V. Smirnov // Modern tendencies in pedagogical education and science of Ukraine and Israel: the way to integration. Ariel University. International yearbook. – Ariel, 2015. – № 6. – P. 366–372.

8. Смірнов С. В. Формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв / С. В. Смірнов // Innovations and modern technology in the educational system : contribution of Poland and Ukraine : international scientific and practical conference (May 5-6, 2017). – Sandomierz, Poland, 2017. – P. 139–142.

9. Смирнов С. В. Социально-психологическая адаптация как одна из составляющих конкурентоспособности будущих судоводителей морских ВУЗов / С. В. Смирнов // Матеріали всеукр. наук. конфер. з міжнар. участю. [«Науковий діалог «Схід-Захід»], (10 липня 2013 р.). – Дніпропетровськ : ТОВ «Інновація», 2013. – Ч. 3. – С. 142–145.

10. Смірнов С. В. Лідер, як необхідна професійно значуща якість майбутнього судноводія / С. В. Смірнов // Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції [«Становлення особистості професіонала : перспективи й розвиток»], (27-28 лютого 2015 р.) – Одеса : видавець Букаєв Вадим Вікторович, 2015. – С. 108–110.

11. Смірнов С. В. Конкурентоздатність майбутнього судноводія як педагогічна проблема / С. В. Смірнов // Збірник тез міжнародної науково-практичної конференції [«Вплив досягнень психологічних і педагогічних наук на розвиток сучасного суспільства»], (13-14 березня 2015 року). – Харків : Східноукраїнська організація «Центр педагогічних досліджень», 2015. – С. 66–69.

12. Смірнов С. В. Акмеологічний підхід до формування конкурентоздатності майбутніх судноводіїв / С. В. Смірнов // Матеріали шостої міжнародної науково-практичної конференції [«Актуальні дослідження в соціальній сфері»], (17 листопада 2015 р.). – Одеса : видавець Букаєв Вадим Вікторович, 2015. – С. 273–275.

13. Смірнов С. В. Конфліктоусталеність як складова особистісно-оцінного компонента конкурентоздатності майбутнього судноводія / С. В. Смірнов // Збірник тез наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції [«Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників психологічних та педагогічних наук»], (25-26 березня 2016 р.). – Львів : ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2016. – С. 87–90.

14. Смірнов С. В. Конкурентоздатність в системі підготовки майбутнього судноводія у вишу / С. В. Смірнов // Матеріали науково-технічної конференції [«Річковий і морський транспорт : інфраструктура, судноплавство, перевезення, безпека»], (16-17 липня 2016 р.). – Одеса : Національний університет «Одеська морська академія», 2016. – С. 230–232.

АКТИ ПРО ВПРОВАДЖЕННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ